

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI

SH. YULDASHEVA, D. KABULOVA, M. SOBIROVA

O`ZBEK TILI

O`quv qo`llanma

NUKUS
"BILIM"
2013

UDK 811.512.133(075)
ББК 81.2 О'zb
О'-92

О'zbek tili. O'quv qo'llarima. Nukus.
«Bilim» nashriyoti, 2013. 156 b

Malliflar: **Yuldasheva Sh.**
Kabulova D.
Sobirova M.

UDK 811.512.133(075)
ББК 81.2 О'zb
О'-92

Qo'llarima bakalavr ta'lim yo'nalishining qoraqalpoq guruhlarida tahsil olayotgan talabalar uchun tayyorlangan. Unda kundalik turmushda keng qo'llaniladigan nutqiy mavzular va nutq o'stirish bo'yicha egallanishi zarur bo'lgan ko'nikma va malakalar e'tiborga olingan holda dasturda ko'rsatilgan 24 ta nutqiy mavzu bo'yicha 70 soatga mo'ljallangan har bir mashg'ulot uchun o'quv materialini keltirilgan.

Mas'ul muharrir:

Eshboy Xo'janoyozov – Filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Taqrizchilar:

Ilhom Kazakov – Filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Nazira Turabayeva – Filologiya fanlari nomzodi

Qo'llarima Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti O'quv-metodik Kengashining 2013-yil 28-maydagi 5-sonli qarori bilan nashrga tavsiya qilingan.

ISBN 978-9943-4187-9-0

© "Bilim" nashriyoti, 2013-yil

MAS'UL MUHARRIRDAN¹

Har bir mustaqil davlat jahon hamjamiyatida o'zining iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy siyosati bilan o'zini tanitadi va o'ziga xos milliy xususiyatiga ega bo'ladi. Bu boshqa sohalarda bo'lgani kabi uning til siyosatida ham namoyon bo'ladi. Zotan, til siyosati har bir davlat ichki va tashqi siyosatining ajralmas bo'lagidir. O'z mustaqilligini qo'lga kiritgan O'zbekiston ham o'zining til siyosatini belgilab olishi, milliy tilining nufuzini ko'tarishi va uning qo'llanilish xizmat va vazifalariga yangi ufqlar ochishi zarurati paydo bo'ldi. Vaholanki, tilimiz Sobiq Ittifoq davrida ikkinchi darajali til maqomiga tushib qolgan, jamiyatda o'z xizmat va vazifalarini ado etishda yillar o'tgan sayin o'mini boshqa bir tilga – rus tiliga bo'shatib bera boshlagan bir davr edi. Shunday bir sharoitda o'zbek tilining obro'sini saqlab olish, ijtimoiy xizmat va vazifalarini keng miqosda amalga oshirish, boshqa bir tilni "ikkinchi ona tilimiz" deb hisoblab yurgan xalq ruhiyatiga bu tilga bo'lgan muhabbat hissini singdirish kabi buyuk vazifalar turardi. Demokratik jamiyat, adolatli huquqiy davlat barpo etayotgan mamlakatimiz til siyosati masalasida ham hududida istiqomat qilayotgan barcha millat va elatlarning sha'ni va g'ururiga tegraydigan, ularning insoniy va konstitutsiyaviy huquqlarini poymol qilmaydigan, teng huquqliligini ta'minlaydigan til qonunini qabul qilishga intildi.

80-yillar oxiriga kelib sobiq mustabid tuzum sharoitida yashagan va uning til siyosatidan norozi bo'lgan turli millat va elatlar o'z ona tillarining muhofazasiga kirishdilar. Ikki yil davomida 1989–1991-yillar oralig'ida 15 ta sobiq ittifoqdosh respublikalarda va 20 dan ortiq avtonom respublika va viloyatlarda til qonunlari qabul qilindi. Pirovardida bunday qonun Sobiq Ittifoqning tayanchi, uning markazini tashkil qiluvchi Rossiya Federatsiyasida ham qabul qilindi². Ularning barchasida mustabid tuzumning til siyosati sohasidagi nuqsonlari, kamchiliklari, milliy shovinizm illatlari tanqid qilindi va o'zlarining kelajakdagi milliy til siyosatlarining yo'nalishi bayon qilindi. Qizig'i shundaki, til siyosati sohasidagi nojo'yalik nus tilini ham chetlab

---

¹«Fan va jamiyat» jurnalidan olindi.

² Туманян И.Т. Законы о языках и возможности их реализации. «Язык в контексте общественного развития». –М.: 1994. 76 с.

o'tmaganligi, u ham ancha zarar ko'rganligi, boshqa millat va elatlarning haqli nafratiga sazovor bo'lganligi tan olindi¹.

Sobiq Ittifoq tarkibidagi jumhuriyatlarda qabul qilingan davlat tillari haqidagi qonunlar mazmunini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ulardagi bayon qilingan ta'riflarda tilga munosabatda ikki tendensiyani, yo'nalishni kuzatish mumkin:

1. Til ekspansiyasi (majburiyligi). Bunda biror millat o'z tilini davlat tili deb e'lon qilib, o'sha hududda yashayotgan boshqa millatlarga o'z tilini majburan singdirishga, uning keng tarqalishiga imkon yaratishga harakat qiladi. Bunday holat Pribaltika mamlakatlarida hukm sumoqda².

2. Til nigilizmi (mensimasligi). Bunda o'z ona tilining, ya'ni tub yer aholi tilining istiqboli yo'qligini yoki kelajakda funksional yaroqsizligini nazarda tutib, o'z ona tiliga mensimasdan munosabatda bo'lib, boshqa tilga (masalan, rus tiliga) imtiyoz berish til nigilizmi yoki mensimasligi deb ataladi. V.Y. Mixalchenko bu hodisa O'rta Osiyoning ba'zi xalqlarida, ba'zi bir hududidagi xalqlarda kuzatilishini aytib o'tgan edi³.

O'zbekiston hududida tilga munosabatda har ikki holat ham kuzatilmaydi va uning hududidagi xalqlar o'z ona tillariga oliy qadriyat sifatida munosabatda bo'ladilar va O'zbekiston Respublikasining til siyosati yuqoridagi kabi holatlarga aslo yo'l qo'lmaydi.

O'zbekistonda Davlat tili haqidagi qonun ikki marta qabul qilindi. Birinchi marta u 1989-yil 21-oktabrda (O'zbekiston SSR Davlat tili qonuni sifatida), ikkinchi marta esa u 1995-yil 21-dekabrda (Mustaqil O'zbekiston Respublikasi Davlat tili qonuni sifatida) qabul qilindi. Prezidentimiz I.A.Karimov aytganidek, «Bu qonun o'sha paytda boshqa respublikalarda qabul qilingan tilga oid hujjatlardan o'zining demokratik mohiyati bilan ajralib turadi»⁴. Uning demokratik tamoyillari nimadan iborat edi? Biz quyidagilarni O'zbekiston Respublikasi Davlat tili haqidagi qonunining demokratik tamoyillari sifatida ko'rsatib o'tmoqchimiz:

1. O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi uning hududida yashovchi boshqa millat vakillari ona tillarining qo'llanishi, rivojlantirilishini cheklamaydi, balki keng imkoniyatlar ochib beradi.

¹ Алпатов В.М. Общественные сознание и языковая политика в СССР (20-40 гг) «Язык в контексте общественного развития». —М.: 1994 —с 30

² Михалченко В.Ю. Языковые проблемы содружества независимых государств. «Язык в контексте общественного развития». —М.:1994, —с 13

³ Михалченко В.Ю. Языковые проблемы содружества независимых государств. «Язык в контексте общественного развития». —М.:1994,—с 13-21.

⁴ Каримов И.А. Юксак маънавият — энгилмас куч. —Т.: 2008. —85 бет

2. Ko'pchilik davlat tilini o'zlashtirmagan jamoalarda rasmiy qog'ozlarni boshqa tilda olib borishga ruxsat qilinadi.

3. Millatlararo tilni tanlash erkinligi kafolatlanadi.

4. Ta'lim tilini tanlash erkin (ta'lim 7 tilda olib boriladi).

5. Nashr qilish ishlari xohlagan tilda amalga oshiriladi.

6. Ishga qabul qilishda til farqlariga qaralmaydi.

7. Milliy markazlar, jamoalarni tashkil qilish, ularning muhrlari va qog'ozlarini o'sha tillarda yozish ruxsat qilinadi.

8. Yuqori tashkilotlarga, muassasalarga, rahbariyatga istagan tilda murojaat qilish va javoblar olishga ruxsat qilinadi.

9. O'zbekiston hududida tillarga, milliy urf-odatlariga mensimay munosabatda bo'lish qonun bilan ta'qiqlanadi.

10. Til to'g'risidagi qonundagi holatlarga to'sqinlik qilish qonun hujjatlariga muvofiq javobgarlikka tortiladi.

Ko'rinadiki, bular "Til va jamiyat" kitobi mualliflarining ko'rsatganidek, "o'zbek tilini davlat tili deb e'lon qilish, uni majburiy joriy qilish yoki boshqa tillar imkoniyatlarini pasaytirgan holda unga sun'iy ravishda alohida nufuz, obro' yaratishni anglatmaydi. Aksincha, bu tarixiy voqea ilk marta O'zbekiston tarixida uning hozirgi zamon til siyosati uchun huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi"⁴.

F.f.n., dots. E.Xo'jayozov

¹ Абдуллаев Ю., Бушуй А. Язык и общество. — Т.: ФАН, 2002, —с 295

KIRISH

“Davlat tili haqida”gi Qonunning qabul qilinishi tufayli mamlakatimiz hududida o‘z madaniyati va an’analariga ega bo‘lgan 130 dan ziyod millat vakillari farzandlarining o‘zbek tilini yanada samaraliroq o‘rganishlari uchun yetarli shart-sharoit yaratilishi natijasida ta’lim boshqa tillarda olib boriladigan o‘quv maskanlarida davlat tilini o‘qitishga bo‘lgan munosabat o‘zgardi.

Davlat tilini o‘rganish mamlakatimizda yashovchi har qanday millat vakilining madaniyati darajasini ko‘rsatuvchi muhim omillardan hisoblanadi. Bu borada ta’lim boshqa tillarda olib boriladigan o‘quv muassasalari zimmasiga katta mas’uliyat yuklanadi. Bo‘lajak mutaxassisning kasbiy layoqati va mahorati hozirgi davrda o‘z kasbi doirasida qo‘llanadigan soha terminlarini, davlat tilida ish yuritish malakasini, nutq madaniyati asoslari hamda notiqlik me’yorlarini ham bilishni taqozo etmoqda.

Ta’lim rus va boshqa mahalliy tillarda olib boriladigan oliy ta’lim muassasalarida o‘zbek tilini o‘qitish barcha ijtimoiy fanlar ichida muhim o‘rin tutadi. O‘zbekistonda yashab, o‘qish va ishlash jarayonida mahalliy millat vakillari bilan teng munosabatda bo‘lib, barcha sohalarida erkin fikr almashish hamda mutaxassisliklari doirasida davlat tilida ish yuritish uchun o‘zbek tilini yetarli darajada egallashlari ko‘zda tutiladi.

O‘zbek tili davlat tili sifatida bakalavriatning birinchi bosqichida o‘qitiladi.

O‘zbek tili fanining asosiy mazmuniga quyidagi talablar qo‘yiladi.

1. O‘zbek tilida erkin muloqotga kirishish va ish yuritish malakasini egallash (nutqiy kommunikativ malaka).

2. Til materiali va vositalari, xususan, ixtisoslik leksikasini nutqqa qo‘llay bilish uchun yetarli bilimlarni o‘zlashtirish (grammatik bilim va malaka).

3. Milliy madaniyat va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish orqali yuksak ma’naviyatli shaxsni tarbiyalash (milliy ma’naviy madaniyatni egallash malakasi).

Ushbu mazmun asosan nutqiy kommunikativ malakani egallash orqali o‘zbek tilini o‘rgatishning umumta’limiy maqsadini, milliy madaniyatni egallash malakasi esa tarbiyaviy maqsadni ko‘zda tutadi¹.

¹O‘zbek tili fanidan namunaviy dastur (bakalavr yo‘nalishi uchun). – Toshkent, 2011. 3-b.

O‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘qitishda quyidagi **maqsadlar** alohida ko‘zga tashlanadi:

1) tilning kommunikativ – aloqa, muloqot vositasi ekanligidan kelib chiquvchi maqsad: talabalarda o‘zbek tilida muloqot malakasi, ya’ni o‘zbekcha og‘zaki nutq, o‘qish, yozuv ko‘nikmalari hosil qilinadi. Nutqiy faoliyatning asosiy to‘rt turi: gapirish, nutqni tinglab tushunish, o‘qish va yozish malakalari egallanadi. O‘qishda, mehnat jarayonida, oilada, jamoat joylarida turli nutqiy vaziyatlarda erkin muloqot qilish, fikr almashish, eshitilgan materialni idrok etish, shuningdek, yozma manbalarni o‘qish orqali axborot olish, voqea-hodisalarga o‘z munosabatini bildirish, ixtisoslik leksikasini o‘zlashtirish, o‘z kasbi doirasida davlat tilida ish yurita olish malakalarini egallab borish dinamikasi nazarda tutiladi;

2) umumta’limiy maqsad: o‘zbek tili o‘quv fanining davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturida nutqiy faoliyatning har bir turi yuzasidan til materiali, til vositalari va grammatik bilimlar, hosil qilinadigan zaruriy ko‘nikma va malakalar belgilanadi. Bunda o‘rganilayotgan so‘z va so‘z shakllarini to‘g‘ri talaffuz qilish hamda yozish, ixtisoslikka oid terminologiya va leksikani grammatik jihatdan to‘g‘ri shakllantira bilish, jumla tuzishda va nutq ohangini belgilashda adabiy til imkoniyatlaridan to‘g‘ri foydalana olish, o‘zbek tilining ilmiy va rasmiy-idoraviy nutq uslubini puxta egallash talab etiladi;

3) tarbiyaviy maqsad: o‘zbek tili materiallari orqali talabalarda xalqlar do‘stligi, axloqiy va estetik tarbiya, mehnatga munosabatni tarbiyalash amalga oshiriladi. Milliy ma’naviyatni egallash o‘zbek xalqining boy tarixi, milliy qadriyatlarini, urf-odatlarini va ulami o‘zida aks ettirgan qimmatli adabiy-badiiy meros bilan yaqindan tanishish, uni o‘qib-o‘rganish, milliy an’analar, bayramlar, urf-odatlar asosida shakllangan milliy madaniyat. Shuningdek, umuminsoniy qadriyatlarni singdirishga insonparvarlik nuqtayi nazaridan yondashishni taqozo etadi. O‘zbek xalqining ixcham va go‘zal namunalari, xalqning tarixiy, madaniy hayotiga xos muhim lavhalar, jahon milliy madaniyatiga hissa qo‘shgan o‘zbek xalqi vakillarining ijodiy merosini o‘rganish ham ko‘zda tutiladi;

4) rivojlantiruvchi maqsad: bunda talabaning til faktlarini tahlil qila olishi, umumlashtirishi, mustaqil xulosa chiqara olishi, qo‘shimcha adabiyotlardan foydalana bilishi, lug‘at va qo‘llarmalar bilan mustaqil ishlay olishi, darsdan tashqari ishlarga mustaqil tayyorlanishi kabi malakalarga erishishlari ko‘zda tutiladi.

O‘zbek tili o‘quv fani dasturida fan mazmuniga qo‘yiladigan malakaviy talablar quyidagicha belgilab qo‘yilgan:

Bakalavr "O'zbek tili" fani bo'yicha:

- o'zbek tili mansub bo'lgan til oilasi va guruhi, o'zbek tilining fonetikasi va morfologiyasi, o'zbek tilining gap qurilishini;
  - o'zbek tilining so'z boyligi, xususan, ixtisoslik leksikasining qo'llanishi, ma'nolari, sinonimiyasi va uslubiy xususiyatlarini;
  - o'zbek tilining publitsistik va ilmiy uslubini;
  - rasmiiy-idoraviy nutq uslubi xususiyatlari va davlat tilida hujjat tuzish, ish yuritish madaniyatini;
  - o'zbek tilida sintaktik jihatidan to'g'ri gap tuza olishni;
  - bog'lanishli matn tuzish, uni ijodiy o'zgartirish, qisqartirish va kengaytirishni;
  - tanlagan sohasidagi axborot materiallarini o'zbek tiliga va aksincha o'z ona tiliga erkin tarjima qilishni;
  - og'zaki va yozma nutqda o'zbek tilining grammatik qoidalarini qo'llay olishi, o'z ixtisosligi bo'yicha o'zbek tilida maqola, risolalar tayyorlashda lug'atlardan foydalana olish;
  - so'zlarni o'rinli qo'llay olish, o'qish va keyingi mehnat faoliyati jarayonida o'zbek tilida muloqotga kirisha olish, yetarli yozma va og'zaki savodxonlikka ega bo'lish;
  - o'zbekcha nutqning barcha uslublarida bitilgan matnlarni o'rganishda egallagan bilim va ko'nikmalarini qo'llash, o'zbek tilida ish yuritish ko'nikmalarini o'z faoliyatiga tatbiq eta olish va ixtisosligi sohasidagi kitob, maqolaga taqriz yoza bilish, boshqalar fikriga munosabat bildirish, turli nutqiy vaziyatlarda o'z fikrini o'zbek tilida asosli bayon qilish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim.
- Shuningdek, o'zbek tili fanini davlat tili sifatida puxta egallash uchun har bir talaba o'zbek tilining og'zaki va yozma nutq shakllarini to'liq o'zlashtirishi, uning so'z boyligidan grammatik bilimlar asosida to'g'ri foydalana bilishi, kundalik tumush va tanlangan ixtisosligiga oid mavzularda o'zbekcha erkin muloqotga kirisha olishi zarur. Shunga ko'ra, talabalar o'zbek tili fanidan:
- umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi negizida o'zbek tilining fonetikasi, grammatikasi bo'yicha egallagan bilimlarini to'ldirishi va rivojlantirishi;
  - o'zbek tilining so'z boyligi, soha atamalaridan gap tuzish va uni nutq uslublarida to'g'ri qo'llashda foydalana bilishi;
  - kasbiy atamalarni tushunishi, ularni mutaxassisligi mavzusidagi muloqotda mustaqil qo'llay olishi;

- milliy va umuminsoniy qadriyatlar, mutaxassisligiga oid mavzularda bog'lanishli matn tuza olishi va bunday matnlarni tarjima qilishi;
- o'zbek xalqining tarixi, an'analari, urf-odatlarini, mustaqil davlatimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti to'g'risidagi turli nutqiy vaziyatlarda erkin muloqotga kirisha olishi;
- ixtisoslikka oid ilmiy atamalarni to'g'ri o'qish, ma'nosini izohlay bilish, ular ishtirokidagi gaplarni sintaktik jihatdan to'g'ri tuzishni bilishi va amalda qo'llay olishi;
- o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda o'zbek tilining grammatik qoidalarini, me'yorlariga amal qilgan holda mustaqil ifodalashi;
- o'z ixtisosligi bo'yicha lug'atlardan foydalangan holda maqola, turli rasmiy ish hujjatlarini tayyorlay bilishi;
- davlat tilida yetarli yozma savodxonlikka ega bo'lish, ish yuritish ko'nikmalarini mehnat faoliyatiga erkin tatbiq eta bilishi;
- o'zbek tilidagi turli matnlarni, xususan, ixtisoslikka oid matnlarni tushunib o'qishi va tarjima qilishi;
- o'zbek tilining lug'aviy boyligi va ixtisoslik atamalaridan o'rinli foydalanish, ular yordamida o'z fikr-mulohazalarini asosli bayon etish tajribasiga ega bo'lishi zarur.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan 2011-yilda o'zbek tili fanidan yangi namunaviy dastur tasdiqlandi. Mazkur dastur 70 soatga mo'ljallangan. Sizga taqdim qilinayotgan qo'llanmada 24 ta nutqiy mavzu yuzasidan o'quv materialini taqdim qilingan. Ularda Siz – talabalarning o'zbek tilidan egallagan bilim, malaka va ko'nikmalaringizni mustahkamlash, tanlagan ixtisosligingiz doirasida davlat tilini puxta egallashlaringizga ko'maklashish, nutqingizni kasbiy atamalar bilan boyitish nazarda tutilgan.

Har bir nutqiy mavzu bo'yicha asosiy matn keltirilib, ularga qo'shimcha matn, ya'ni bayon qilingan o'quv materialini mustahkamlash va chuqurlashtirishga, amaliy ko'nikma va malakalaringizni rivojlantirishga xizmat qiluvchi o'quv materialini kiritilgan. O'rganilishi zarur bo'lgan o'zbek tilining grammatik qoidalari yuzasidan nazariy ma'lumot tushunarli, sodda tilda bayon qilingan.

Har bir mavzu yuzasidan topshiriqlar, muammoli va qiziqarli savollar taqdim qilingan. Bunday materiallarning berilishi olgan nazariy bilimlaringizni amaliyotda qo'llashga yordam beradi.

Ayniqsa, uyga vazifa sifatida taqdim qilinishi nazarda tutilgan topshiriqlarga alohida ahamiyat qaratilganligi, sizlarning imkoniyatlaringiz

hisobga olinganligini ta'kidlab o'tish o'rinlidir. O'zbek adabiy tili me'yorlariga rioya qilish, savodxonlik madaniyatini egallash bosh mezon ekanligiga katta e'tibor qaratgan holda yozma nutqingizni o'stirish, ayniqsa, rasmiy ish qog'ozlari, idora hujjatlari ustida mustaqil ishlash ko'nikma va malakalaringizni takmillashtirish yuzasidan bir qancha ish usullarini tavsiya qilganlar.

Mulliflar mustaqil ta'lim yuzasidan alohida topshiriqlar, ulami bajarish yuzasidan ko'rsatmalar keltirganliklarini alohida ta'kidlash zarur.

Qo'llarmani yaratishda o'zbek tilshunoslarining ilmiy-nazariy qarashlari, tadqiqotlariga tayanildi, jumladan, A.G'.G'ulomov, F. Kamol, F. Abdullayev, K. Nazarov, G. Abdurahmonov, Sh. Shoabdurahmonov, A. Hojiyev, M. Mirtojiyev, M. Asqarova, Sh. Rahmatullayev, I. Qochqortoyev, S. Usmonov, R. Qo'ng'urov, Y. Tojiyev, E. Begmatov, A. Mamajonov, A. Nurmonov, N. Mahmudov, R. Sayfullayeva, A. Berdialiyev, N. Turniyozov, H. Ne'matov, I. Toshaliyev, E. Qilichev kabi olimlar yaratgan monografiya, darslik hamda o'quv qo'llanmalardan foydalanildi. O'quv dasturida ko'zda tutilgan nutqiy mavzular uchun mos matnlar oliy va o'rta maxsus ta'lim uchun chop etilgan darslik hamda qo'llanmalar, qonunlar, davriy jumallar va gazetalar sahifalaridan tanlandi.

O'quv qo'llamma yuzasidan bildirilgan har qanday takliflarni mualliflar minnatdorchilik bilan qabul qiladilar.

O'ZBEKISTON - YAGONA VATAN

(Modal so'zlarning hissiy-tasviriy xususiyatlari va vazifadoshlik shakllari)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish, tahlil qilish.
2. Modal so'zlarning hissiy-tasviriy xususiyatlari va vazifadoshlik shakllari haqida nazariy ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

VATANIM - O'ZBEKISTON

O'zbekiston Respublikasi aholisi soni (01.01.2013-yil holatiga ko'ra 29 mln 993 ming 5 kishi) bo'yicha Osiyo mamlakatlari ichida 17-o'rinda, dunyo mamlakatlari ichida 43-o'rinda turadi. Samarqandda eng ko'p aholi istiqomat qiladi - 3 mln 380 ming 9 kishi.

Yer maydoni (448,97 ming km²) bo'yicha dunyo mamlakatlari ichida 55-o'rinda turadi.

Hududi g'arbdan sharqqa - 1425 km, shimoldan janubga qadar-930 km. Shimolda va shimoli-sharqda Qozog'iston, sharqda va janubi-sharqda Qirg'iziston va Tojikiston, g'arbda Turkmaniston bilan, janubda esa Afg'oniston bilan chegaradoshdir.

Respublika hududining katta qismini pasttekisliklar tashkil etadi. Ulardan eng asosiysi Turon pasttekisligidir. Mamlakat sharqi va shimoli-sharqida Tyan-shan va Pomir tog' tizmalari joylashgan. Mamlakatning markaziy qismi shimolida dunyoning eng yirik cho'llaridan biri - Qizilqum, g'arbida - Qoraqum sahrosi joylashgan.

O'zbekiston Respublikasida 119 ta shahar, 1085 ta shaharcha va 11017 ta qishloq aholi punktlari mavjud.

O'zbekistonning eng yirik daryolari - Sirdaryo va Amudaryo bo'lib, ularning uzunligi mos ravishda 2137 kilometr va 1437 kilometrni tashkil etadi.

"Tasvir" gazetasidan

Topshiriq:

1. Matnni o'qing, matn mazmunini ochuvchi savollar tuzib, o'zaro suhbatlashing.
2. Vatanimiz haqida qanday qo'shiq, she'r va maqollar bilasiz? Aytib bering.
3. O'zbekistonda yashovchi millatlar haqida matn yarating.
4. O'zbekistonning xalqaro aloqalari haqida suhbatlashing.
5. O'z shahar (tuman)ingizning istiqboli to'g'risida matn tuzing.

Bilasizmi?

Yurtboshimiz tashabbusi bilan 1997-yildan boshlab har yilni nomlash va unga ko'ra ma'lum dastur doirasida keng ko'lamli, xayrli ishlarni amalga oshirish an'anasi tatbiq etildi.

- 1997-yil – Inson manfaatlarini yili.
- 1998-yil – Oila yili.
- 1999-yil – Ayollar yili.
- 2000-yil – Sog'lom avlod yili.
- 2001-yil – Ona va bola yili.
- 2002-yil – Qariyalarni qadrlash yili.
- 2003-yil – Obod mahalla yili.
- 2004-yil – Mehr-muruvvat yili.
- 2005-yil – Sihat-salomatlik yili.
- 2006-yil – Homiylik va shifokorlar yili.
- 2007-yil – Ijtimoiy himoya yili.
- 2008-yil – Yoshlar yili.
- 2009-yil – Qishloq taraqqiyoti va faravonligi yili.
- 2010-yil – Barkamol avlod yili.
- 2011-yil – Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili.
- 2012-yil – Mustahkam oila yili.
- 2013-yil – Obod turmush yili.

Mamlakatimiz hayotida muhim siyosiy o'rin tutuvchi sanalar

2-mart – O'zbekiston Respublikasi Birlashgan Millatlar tashkilotiga a'zo bo'lgan kun (1992-yil).

1-iyul – O'zbekiston Respublikasining milliy valutasini – so'm muomalaga kiritilgan kun (1994-yil).

2-iyul – O'zbekiston Respublikasining davlat gerbi qabul qilingan kun (1992-yil).

31-avgust – Qatag'on qurbonlarini yod etish kuni (2001-yil).

18-noyabr – O'zbekiston Respublikasining davlat bayrog'i qabul qilingan kun (1991-yil).

8-dekabr – O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilingan kun (1992-yil).

10-dekabr – O'zbekiston Respublikasining davlat madhiyasi qabul qilingan kun (1992-yil).

MODAL SO'ZLARNING HISSIY-TASVIRIY XUSUSIYATLARI VA VAZIFADOSHLIK SHAKLLARI

So'zlovchining o'zi tomonidan bildirilgan fikriga munosabatini ifodalaydigan so'zlar modal so'zlar sanaladi. Modal so'zlar gap bo'lagi vazifasini bajara olmaydi, gap bo'laklari bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi, butun bir gapga taalluqli bo'ladi va kirish bo'lak vazifasida keladi.

Yozuvda modal so'zlar vergul bilan ajratiladi. – **Chamanda**, nay tayyor bo'ldi, – dedi tasmol bilan Alisher.

Aftidan, chamasi, unuman, ehtimol, taxminan, shubhasiz, tabiiy, so'zsiz, mazmuni, demak kabi ot, sifat, ravish, fe'l turkumidagi so'zlar o'z mustaqil lug'aviy ma'nolarini yo'qotib modal so'z vazifasida kela oladi. *Balki* modal so'zi esa, aksincha, bog'lovchi vazifasini bajara oladi.

Modal so'zlarning ma'no tasnifini quyidagi jadvalda ifodalash mumkin:

Modal so'zlarning ma'nolari	Modal so'zlar	Misollar
Tasdiqni bildiruvchi modal so'zlar	Albatta, albat, haqiqatan, darhaqiqat, filhaqiqat, so'zsiz, shubhasiz, shaksiz, muhaqqaq, voqean, tabiiy, o'z-o'zidan, rostdan ham, darvoqe, aslida.	
Taxmin va gumon	Ehtimol, chamasi, chog'i, balki, xoyna-xoy, aftidan, shekilli, shekil, har holda, har qalay, mazmuni.	
Afsus va ajablanish	Attang, afsuski, ajabo, obbo.	
Fikming tartibini	Avvalo, avvalambor, nihoyat.	

davomi

Umumlashtiruvchi, yakunlashtiruvchi	Xullas, demak, umuman, binobarin, qisqasi.	
Fikning dalillanishi	Jumladan, masalan, chunonchi	
Quvonch va istak	Xayriyat, haytovur, yaxshiki, bo'lmasam-chi, zora, koshki.	
Zidlik	Aksincha	
Eslatish	Aytganday, aytmoqchi, zotan	
Ta'kid	Xususan, asosan, ayniqsa	

Izoh: Misollar talabalar tomonidan tanlanadi va qoraqalpoq tiliga tarjima qilinadi.

1-mashq. Matni o'qing. Xato yozilgan so'zlarni imlo qoidalariga muvofiq yozing.

O'zbekiston davlati 1991 yil 21 dekabrda Mustaqil davlatlar hamdo'stligiga, 1992 yil 2 martda Birlashkan millatlar tashkiloti va bochqa xalqaro tashkilotlarga a'zo boldi.

O'zbekiston respublikasini 200 ga yaqin davlat tan oldi, 130 mamalakat bilan rasmiy diplomatiya aloqalari o'rnatildi. 50 dan ortiq davlat O'zbekistonda oz elshihonalarni ochti.

Mustaqillik o'zbek xalqiga oz tarixiga terang nazar tashlash, otababalardan kelayotgan ulug' mirosni qadrlash, oz milliy madaniyati va ananalarini rivojlantirish, dunyo xamjamiyatida munosib orin igallash imkoniyatini berdi.

2-mashq. Rasmiy, diplomatiya, elchixonona, imkoniyat kabi so'zlarni sharhlang.

3-mashq. Quyidagi so'zlarni o'zak va qo'shimchalarga ajrating. Tasdiqlandi, aloqalari, elchixonalarini, hamdo'stligining, tashkilotlarga, xaritasida.

4-mashq. Savollarga javob bering.

1. Baliq suv bilan tirik, odam-chi?

2. Vatan gadosi nimaning gadosi?
3. Vatan qadrini bilmagan nimaning qadrini bilmas?
4. Ona yerning tuprog'i nimadan aziz?
5. Dindan chiqsang ham nimadan chiqma?
6. Tug'gan elga jon tortmasa ham nima tortadi?
7. Ursa ham, so'ksa ham nima yaxshi?
8. Elga qo'shilgan moy yutar, eldan ayrilgan-chi?
9. Yaxshi yigit yurt tuzar, yomon yigit-chi?
10. Qurigan yurtida kim oqsoqol bo'ladi?
11. Nima o'z butasida aziz?
12. O'zga yurtning gulidan o'z yurtningning nimasi yaxshi?

TESTLARNI BAJARING.

1. Modal so'zlarning sintaktik belgisi qaysi qatorda berilgan?
A. Morfologik jihatdan o'zgarishligi
B. Undalma vazifasida kelishi
C. Kirish so'z vazifasida kelishi
D. So'zlarni o'zaro birlashtirishi
  2. Fikning dalillanishini bildiruvchi modal so'z berilgan javobni toping.
A. albatta, shaksiz B. darhaqiqat, haqiqatan
C. masalan, jumladan D. dalil, isbot.
  3. Qaysi qatordagi so'z chamasi modal so'ziga sinonim bo'la oladi?
A. balki B. darvoqe C. tabiiy D. mazmuni
  4. Futuvvat barcha qilmakdur, demak yo'q. Demak, maktabni bitirib, o'qishga kimoqchisan. Har ikkala gapdagi demak so'zidan qaysi biri modal so'z hisoblanadi?
A. har ikki gapda modal so'z
B. birinchi gapda ot, ikkinchisida modal so'z
C. birinchi gapda harakat nomi, ikkinchisida modal so'z
D. birinchi gapda ot, ikkinchisida kirish so'z.
  5. Qaysi qatordagi modal so'zlar ot so'z turkumidan o'sib chiqqan?
A. ehtimol, shekilli B. albatta, ajabo
C. demak, xullas D. chamasi, haqiqatan
- Mustaqil ish topshiriqlari: Uyga vazifa.** Mustaqillik davrida O'zbekiston va Qoraqalpog'istonda qo'lga kiritilgan yutuqlar haqida gazeta va jurnal materiallari asosida matn tayyorlang, unda modal so'zlarni qatnashiring.

UNIVERSITETIM BILAN FAXRLANAMAN

(Leksik qatlamlar)

Reja:

1. Mavzuga oid matnни o'qish, o'rganish, tahlil qilish.
2. Leksik qatlamlar, mutaxassislik atamaları haqida nazariy ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

Topshiriq. Tengdoshingizning tayyorlab kelgan matnida uchragan imlo va punktatsion xatolarni o'qituvchingiz yordamida to'g'rilang. Tengdoshingiz ulaming to'g'ri shaklini alohida yozib olsin. Vaqti-vaqti bilan ulami o'qib turishini tayinlang. Ulaming imlosini o'zlashtirib olgunicha nazorat qilib boring.

TABARRUK BILIM DARGOHI

Ken' du'nyag'a ko'zin ashgan yelimin'
Ilhami'san sen shayi'rli'q tilimnin'
Qaraqalpogga qalin' kitap o'qitgan
Sen teberik dargayi'san bilimnin'

I. Yusupov

Ajinyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti 1934-yili To'rtko'l shahrida tashkil etilgan. U 75 yillik tarixga ega.

Institutimizda talabalar uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Axborot resurs markazi, stadion, sport zali, talabalar uyi, oshxonalar bizning ixtiyorimizda.

ARMda o'zbek, rus va xorijiy tillardagi eng zamonaviy adabiyotlar mavjud. Darslardan so'ng bu yerda o'z ustimizda ishlaymiz, keyingi mashg'ulotlarga tayyorlanamiz. 2002-yildan boshlab elektron kutubxona tashkil etilgan bo'lib, undan o'quv jarayonida samarali foydalanilmoqda.

Ilm dargohida "Turon" teatr studiyasi, "To'maris" ansambli, bir qator sport seksiyalari faoliyat olib bormoqda.

Institut talabalarini mamlakatimiz va jahonda yuz berayotgan o'zgarishlar, siyosiy voqealar bilan yaqindan tanishtirish maqsadida "Axborot guruhi" tashkil etilgan bo'lib, guruhga malakali professor-o'qituvchilar hamda talabalar jalb qilingan.

Institut professor-o'qituvchilari va talaba-yoshlari mamlakatimiz miqyosida o'tkazilayotgan nufuzli ko'rik-tanlovlarda ishtirok etib ulkan

muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritmoqdalar. 2001-yilda aspirant G.Patullayeva, 2004-yili ingliz tili ta'lim yo'nalishi talabasi A.Kenjanuratova, so'nggi yillarda A.Turdimuratova va M.Sabirovalar O'zbekiston Respublikasi Prezidenti stipendiatlari bo'ldilar. 2000-yildan buyon 20 nafardan ortiq talabalarimiz davlat stipendiyasi g'olibi bo'lganligini g'unur bilan tilga olamiz. Bu institutda talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlariga keng imkoniyatlar yaratib berilayotganligining dalolatidir.

M.Utemuratov, D.Bekimbetova, R.Xojasovlarning O'zbekiston Respublikasi "Nihol" mukofoti laureatlari bo'lganligi bilan faxrlanamiz.

Raqamlar so'zlaydi...

O'zbekistonda 9779 ta umumta'lim muassasasi, 1408 ta kasb-hunar kollejlari, 143 ta akademik lisey, 64 ta oliy ta'lim muassasasi mavjud.

"Tasvir" gazetasidan

Bugungi kunda mamlakatimizdagi 59 ta universitet va oliy o'quv yurtlarida 230 mingdan ortiq talaba tahsil olmoqda. Yurtimizda mavjud o'rta maxsus o'quv maskanlarida esa 1,7 million nafardan ziyod o'g'il-qiz turli kasb-hunar yo'nalishlari bo'yicha o'qiyapti.

"Xalq so'zi" gazetasidan

Savollarga javob bering.

1. Siz tahsil olayotgan o'quv yurti haqida nimalarni bilasiz?
2. Ta'lim olayotgan ixtisosligingiz haqida gapirib bering?
3. Institutda sizga qanday sharoitlar yaratilgan?
4. Institutimiz kelajakda qanday bo'lishini xohlaysiz?

Topshiriq. Matn bilan tanishing. Juda yaqin kunlarda his qilgan hissiyotlaringizni so'zlab berishga harakat qiling.

BIRINCHI KURS TOLIBLARIGA

Sizlarni o'zingiz istagan, intilgan o'quv yurti birinchi bosqich tolibi yoki tolibasi bo'lganligingiz bilan chin ko'ngildan tabriklaymiz. Barakalla.

Tasavvur etamiz: test sinovlariga uzoq muddat tayyorlandingiz, keyingi bir-ikki oyda, ayniqsa, zo'r berdingiz. Kunni tunga ulab o'qishlar, maxsus saboqlar, bahs-munozaralar... nihoyat, sinov kuni ham yetib keldi. Mashqda

qancha og'ir bo'lsa, jangda shuncha yengil bo'ladi. Qozonda bori cho'michga chiqadi. Savollarga ishonch bilan javob berdingiz, to'rt-beshtasining to'g'riligiga sal shubha qilmasangiz, qolgan javoblardan ko'nglingiz to'g'. Bilgan odamga qiyin emas ekan: kompyuterga ro'baro' bo'lasizmi, qog'ozdagi kataklarni to'ldirasizmi, baribir. Boshqa talabgorlar ham qo'l qovushtirab turgan, jiddiy tayyorgarlik ko'rgan, albatta. Demak, talabgor taqdirini umumiy ballar, balkim gohida bir ballning o'ndan bir ulushi hal etadi. Yana hafta, o'n kun orziqib kutish kerak. Mana, nihoyat, ro'yxat ham osildi. Yuragingizni hovuchlagan odamlar orasini yorib kirib, o'zingizga tanish raqam (kodlar), to'plagan ballaringizni qidirasiz. Boshda hayajondan ko'zlaringiz jimirlab kerakli raqamlarni ilg'ay olmaydi. Keyin... qadrdon raqamlarga ko'zingiz tushadi. Ular tortilgan qalin chiziqning ustida ekanligini ko'rib (xayriyat!), yuragingiz "jig" etib ketadi. Beixtiyor, ko'zingiz namlanadi. Mening raqamlarim, bu - Menman! Qanchalik xursand bo'lganingiz yolg'iz o'zingizga ayon. Bir necha kun o'tib qabul qilinganlar ro'yxatida - kodingiz qarshisida ismi sharifingiz chiqadi. Mana endi Siz g'olibsiz, tolibsiz!

"Tolibnoma"dan

LEKSIK QATLAMLAR

O'zbek adabiy tilida barcha so'zlar quyidagi ikki qatlarga bo'linadi:

1. O'z qatlam.

2. O'zlashgan qatlam.

O'z qatlam asli unmturkiy va o'zbekcha so'zlarni tashkil etadi.

O'z qatlam - o'zbek tili leksikasining unmturkiy so'zlar va sof o'zbek so'zlaridan iborat qismlari.

T. r.	O'z qatlamning xususiyatlari	Misollar
1	H, f tovushi va tutuq belgi turkiy so'zlarda ishtirok etmaydi. Taqlid va undov so'zlarda qatnashadi.	Fazo, ehtiram, a'lo kabi so'zlar o'zbekcha emas. Uf, oh kabi so'zlar o'zbekcha.
2	O'zbek tilidagi so'zlar v, g, z, l, r tovushlari bilan boshlamaydi.	Vatan, gap, zal, lola, Ra'no kabi so'zlar o'zbekcha emas. Go'zal so'zi bundan mustasno.
3	Unlilar yonma-yon kelmaydi.	Soat, shoir, maorif, oila kabi so'zlar arabcha so'zlardir.

4	Bir bo'g'inda yonma-yon o'zbekcha so'zlar kelmaydi. rq, st, rk, rt, rch, lt kabi qo'llanish uchraydi.	Qirq, ost, ust, berk, bo'rt, art, arch, elt kabilar. Baxt, go'sht kabilar tojikcha so'zlardir.
5	Turkiy so'zlar omonim bo'ladi.	Tut, yoz kabi.
6	So'zlarning asosi asosan 1-2 bo'g'inli bo'ladi.	Sevinch, quvonch kabi.
7	Bir bo'g'inli so'zlar asosan undosh+unli+undosh shaklida bo'ladi.	Kel, ket kabi.
8	Ikki bo'g'inli so'z asosan ochiq bo'g'inlardan tuziladi.	Bola, dala kabi.
9	So'z oxiri e, o, o' tovushlari bilan tugamaydi.	Mavqe, obro', xudo kabi so'zlar o'zbekcha emas
10	Fe'ldan yasalgan har qanday so'z turkiy so'z bo'ladi.	Taroq, qo'rqoq, tiniq kabi.
11	Fe'l, son, taqlid so'zlar o'z qatlamga mansubdir.	Olmoq, ming, g'iz-g'iz kabi.

O'zlashgan qatlam o'zbek tiliga qardosh bo'lmagan tillardan o'zlashgan so'zlardan tashkil topadi.

O'zlashma so'zlar, asosan, arab, fors-tojik, rus va jahon tillaridan olingan.

Arabcha so'zlarning xususiyatlari	h, f tovushlari, tutuq belgili so'zlar bo'ladi.	Fursat, maftun, hayot, hakam, ma'no, sa'va.
	-ot, -at, -illo, -ullo, -iy, -viy qo'shimchalari bilan tugaydigan so'zlar bo'ladi.	Adabiyot, shaxsiyat, Abdullo, ilmiy, tarbiyaviy.
	Faqat unlilar o'zgartirilib yangi so'zlar hosil qilingan bo'ladi.	Hukm, hokim, hakam, mahkama, hokimiyat; kitob, kutubxona, maktab.
	So'z boshida ik, iq, ak, mu, ma kabi unsurlar bo'ladi.	Ikrom, iqror, akram, maktab, mahorat.

davomi

Arabcha so'zlarning xususiyatlari	Ikki unli yonma-yon keladi.	Tabiiy, manfaat, mudofaa.
	Arabcha so'zlar tarkibida j, ch, p, ng tovushlari uchramaydi.	Ajdar, padar, tong kabi so'zlar arabcha emas.
	Diniy atamalar, turli soha nomlari, ismlarning ko'pchiligi arabcha so'zlardir.	Halol, qodir, qonun, san'at, ilhom, muhandis, odob, amal, inson.
Forscha so'zlarning xususiyatlari	Sing'aluvchi j tovushi ko'p uchraydi.	gijda, mujda.
	Bir bo'g'inda ikki undosh keladi.	baxt, daraxt, farzand
	Cho'ziq o unlisi mavjud so'zlar ko'p uchraydi.	bahor, non.
	-xo'r, -noma, -do'z, -namo, -boz, -dor, -mand, no-, -bon, ba-, be-, -bon kabi qo'shimchalar bo'ladi.	ijaraxo'r, aybnoma, zardo'z, telbanamo, maskaraboz, minnatdor, kasalmand, noto'g'ri, bog'bon, befarosat, baodob, betakalluf.

Rus-Yevropa tillaridan kirgan advokat, traktor, stol, konsert, stul, palto, parta, mashina, zavod, fabrika, teatr kabi so'zlar alohida qatlarni tashkil qiladi.

1-mashq: Berilgan so'zlarning qaysi tilga mansubligini aniqlang.

Ajdar, ajdaho, qonun, govmush, rahbar, satr, she'r, jo'ja, satira, kaptar, ramz, naqqosh, kalla, chehra, maqola, mayiz, gilos, qasida, sayqal, do'kon, gul, quyosh, poliz, g'alaba, oshpaz, himoya, muxbir, sahifa, savol, yakshanba, juma, qasr, muqaddam, makon, noma, poytaxt.

2-mashq: Mutaxassisligingiz bo'yicha atamalar lug'atini tuzing. So'zlarning qaysi qatlamga mansubligiga e'tibor qaring.

3-mashq. Quyidagi ruscha-baynalminal so'zlarning o'zbek tilidagi sinonimlarini topib, namunadagidek qilib yozing.

Namuna: progressiv – ilg'or.

Pedagog, baza, konkret, fraza, affiks, fakt, sujet, agitatsiya, funksiya, lingvistika, aktiv, avtor, abstrakt, agent, redaktor.

4-mashq. "Aql charxi" o'yinida qatnashing.

Uyqudagi kino – ..., ekinzor – ..., ashaddiy asalxo'r – ..., xat, maktub – ..., oz – ..., she'r ijodkori – ... .

5-mashq. Quyida yo'l qo'yilgan imlo xatolarini toping. Xatolarni to'g'rilang. Bu so'zlarning qaysi qatlamga tegishli ekanligini aniqlang.

O'zbekiston Xalq artisti, "O'zbekiston Qahramoni" unvoni, O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasi, O'zbekiston milliy bog'i, Jahon tinchlik kengashi, "Oltin yulduz" medali, gunohini avf etmoq, yangilikni hayotga tadbiiq etmoq, davlat byudjeti, sa'yi-harakat, qish kelayapti, tez su'ratlarda, Sog'likni saqlash vazirligi, ichki ishlar vazirligi, orzuyingiz ushalsin, alyuminiy qoshiq, atroflicha keng tatqiq etmoq, so'z boshi salom, Toshkent Agrar universiteti Nukus filiali, Nukus Davlat Pedagogika instituti, Zulfiya nomidagi davlat mukofoti, Nuroniylar jam'asi, 5-8-sinflar, 9 "V"-sinf, 1-sentabr – mustaqillik kuni, o'qishni hohlamoq, ertalabki salom, tim qora sochlar, bahsda yutqazmoq, ko'pdan-ko'p salom, joniga oro kirmoq, olib kirilishi ta'qiqlangan buyumlar.

Mustaqil ish topshiriqlari: Uyga topshiriq: O'zbekiston oliy o'quv yurtlari haqida ma'lumot to'plang va kichik matn yarating. Matnda qo'llangan so'zlaringizning qaysi qatlamga mansubligi haqida mulohaza yuring.

UNIVERSITETIM BILAN FAXRLANAMAN

(Shevaga xos so'zlar)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish, tahlil qilish.
2. Shevaga xos so'zlar haqida nazariy ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

Topshiriq:

1. Universitet ta'limining o'ziga xos xususiyatari haqida kichik suhbat o'tkazing.
2. O'rganayotgan fanlarga o'z munosabatingizni 6-7 gap orqali ifodalang.
3. O'rganayotgan fanlaringizning ahamiyati haqida o'zaro fikr almashing.

Aforizm o'rnida

Talaba tahsilning birinchi bosqichiga professor bo'lib keladi-yu, beshinchi bosqichga borganda talabalar shohsupasiga ko'tariladi, degan gapda jon bor.

"Tolibnoma" dan

Xandalar

Bo'r yo'q

Oliy matematika o'qituvchisi katta auditoriyada berilib dars o'tmoqda. Butun diqqati darsga qaratilgan. Bir qarasa, qo'lidagi bo'r juda kam qolgan ekan. Uygisirab turgan bir talabaga: "Bor qo'shni xonalardan so'rab bitta bo'r olib kelgin", - deb buyuribdi. Uygisiragan bola eshikdan chiqib auditoriyaning boshqa eshigidan kiribdi-da: "Bizning o'qituvchimiz sizdan bo'r so'rayaptilar", - debdi. O'qituvchining butun diqqati darsda bo'lib javob beribdi: "Men biroz oldin bir o'quvchimni bo'rga chiqarib yuborgan edim. Afsus, bizda ham bo'r qolmadi".

O'quvchi uzr so'rab bu eshikdan chiqib yana birinchi eshikdan qaytib kiribdi, "Daml, u yerda bo'r yo'q ekan", - desa, o'qituvchisi ham: "Bo'ldi o'tir, ular ham bizdan bo'r so'rab chiqib ketishdi," - debdi.

Masofaviy ta'lim

O'qituvchi auditoriyada dars o'tayotib qarasa bitta partada ovoz yozib oladigan jihoz turibdi, ammo o'quvchining o'zi yo'q. O'qituvchi biron ishi chiqib qolgandir, bo'lmasa kelardi deb mavzuni tushuntirib beribdi. Keyingi darsda ovoz yozib oladigan jihozlar soni 4-5 taga ortib qolibdi. Ovoz yozadigan apparatlar soni har darsda ortib borardi...

Bir kuni o'qituvchi darsga kirs, sinf shunday apparatlar bilan to'la, lekin bironta ham o'quvchi yo'q. O'qituvchi juda asabiylasha-da, ovoz yozadigan apparatlarga dars o'tibdi. Oradan bir hafta o'tib, o'quvchilardan biri darsga borgisi kelib qolibdi. Auditoriyaga kirib qarasa, hamma joyda ovoz yozadigan apparat..., o'qituvchining stolida esa audiomagnitofon darsni tushuntirayotgan edi.

Falsafa imtihoni

Falsafa o'qituvchisi imtihonda "Tavakkalchilik nima?" degan savolni so'rabdi. Barcha talabalar qog'ozni to'ldirib nimalamidir yozishibdi. Lekin

talabalardan biri sinov boshlanishi bilan oq qog'ozni topshirgan bo'lsa-da, hammadan yuqori ball olgan edi. Uning qog'ozida ism va familiya yozilgan bo'lib, bo'sh qog'ozning pastki qismida "Mana shu tavakkalchilik bo'ladi" degan qayd bor edi.

Keyingi imtihonda o'qituvchi yana shu savolni so'ragan ekan, boshqa talabalar bo'sh qog'oz topshirishibdi. Lekin o'qituvchi bu safar ularga past ball qo'yib shunday javob bergan ekan: "Bir xil shartlar ostida ikkinchi marta bir xil tavakkal qilish ammoqlikdir".

"Abiturient" gazetasi dan.

Talabaga eslatma

VAQTNI QADRLANG

Soch-soqoli kumushdek oq, qad-qomati xiyol bukchaygan, yerga qarab bir-bir qadam bosib borayotgan choldan xiyobonda sayr qilib yurgan xandon-xushon yigit-qizlar "Nimani qidirayapsiz, otaxon?", deb so'raganlarida, nuroniy "Yoshligimni, bolalarim, yoshligimni", deb javob qaytargan ekan.

Ilmi, mehnati orqali katta obro'-e'tiborga erishgan, o'nlab kitoblar bitgan, yuzlab shogirdlar yetishtirgan-olim, murabbiy o'z talabalariga hazil-mutoiba aralash: "Kaminaga ixlos-u havasingiz bu qadar baland ekan, u holda almashish taklif qilmoqchiman. Mayli, Siz ilm-u a'mollarim, unvon-u nishonlarim, kitob-u shogirdlarim - barini oling-u, evaziga faqat "kichik bir narsa"ni - yoshligingizni bera qoling" deya hazillashishni xush ko'rarkan.

Siz bilgan, ehtimol, hali bilmagan ko'pgina mashhur olimlar, adiblar, san'atkorlar kuch-g'ayratga to'lib toshgan yoshlik yillaridan, ayniqsa, samarali foydalangan, dong taratgan asarlarini jo'shqin yoshlik damlarida yaratgan, vaqtning qadr-qimmatiga yetgan, havas qilsa, hayratga tushsa arzigulik ko'p va xo'b ishlar qilishga ulgurgan, ayni chog'da behuda o'tgan kunlari, besamar onlarini afsuslanib eslashgan. Donishmandlar odamzod hayoti vaqtga qarab uzayishi, vaqtning ulug' murabbiy, qimmatbaho mulk, baxtga pillapoyaligi, eng og'ir yo'qotish - vaqtning yo'qotish ekanligi haqida qayta-qayta ogoh etgan.

Mustaqilligimiz qanchalik noyob ne'mat ekanligini, ezgu orzu-umidlar, sillani qurituvchi uzoq kutishlar, kurashlar, har qanday kamsitish, nafsoniyatga tegish, tahqir va haqoratlar, mislsiz qurbonlar, amonlar evaziga kelgan buyuk ne'mat ekanligini aslo yodingizdan chiqamang, chiroqlarim. Siz Istiqlolni qo'lga kiritgan istiqbolli yurtning egalarisiz. O'zingizni Mustaqillik atalmish salobatli azim binoning tarxini chizuvchi me'morlardan, uning poydevoriga g'isht quyuvchi mohir ustalardaman, deb biling. Buning

sharafini, mas'uliyatni teran his qiling. Bu ezma pand-nasihat emas. O'rganib qolganimiz "Qizil targ'ibot-tashviqot" ham emas.

O'quv yurtingizdagi faoliyatingizda uch jihat muhim:

1. O'quv jarayoni.
2. Yotoqxonada yashash (uzoqdan kelgan talabalar uchun).
3. Jamoat ishlari.

Ular o'zaro chambarchas bog'liq tutash ildizlar bo'lib, bir-birini to'ldiradi, boyitadi, taqzo etadi. Aslida uchovi ham ta'lim-tarbiya ataluvchi yaxlit murakkab jarayonning uch tarkibiy qismi. Shu uch jihatga birdek e'tibor bergan talabadan kelgusida yetuk mutaxassis, yaxshi inson, faol jamoatchi chiqishini uzoq yillik tajribalar ko'rsatib turibdi. Faqat o'qish bilan bo'lib jamoat ishlaridan chetlashib yurgan talaba keyinchalik o'zini o'ylaydigan xudbin mutaxassis bo'lsa ajab emas. Yotoqxonasini orasta tutmagan qizdan bilimdon kishi chiqishi mumkindir-u, uy-ro'zg'orni yaxshi eplaydigan, saranjom-sarishtali kelin bo'lishiga kafolat berish qiyin. O'ta faol "ashaddiy" jamoatchi bo'lib, asosiy vaqtini badiiy havaskorlikka, sport o'yinlariga, dastyorlikka, katta-kichik boshliqlar, damlalamning xizmati, topshirig'ini bajarishga sarflaydigan, tovonidan o't chaqagan bo'z bola yigit bilingki, ishbilamon, tabirkor rahbar bo'ladigan cho'ti bor. Vaqti kelib u amaldor bo'lib yetishar ham, lekin bilimi bo'shligi har qadamda pand beradi.

Shoshing va shoshmang. Shoshing - umr o'tib borayotibdi... kun sayin, daqiqa sayin. Chak - chak - chak. Bugungi ishni ertaga qo'ymang. Zero, ertaning o'z yumushi, vazifasi, kutilgan va kutilmagan tashvish-taraddudlari bor. Qolgan ishga qor yog'ar. O'zbekning bitta yomon so'zi bor "e...e" degan! Mana shu birgina "E!" bilan olamshumul ishlar ortga chekilib, ba'zan hatto yo'q bo'lib ketadi. Noyob tafakkur chechaklari so'nadi. Ishtiyiq barham topadi. G'oya o'ladi. Bu ishyoqmaslik tanballik, dangasalik, hafsalasizlik alomati. Dangasalikning boshlanishi, baxtsizlikning debochasidir.

Vaqt sizning taqdiringizda, azizim talaba (student), betakror va benazir ahamiyat kasb etadi. Sajdagohingiz - minbar, qurolingiz - kitob, manzilgohingiz - kutubxona, kasbingiz - mutolaa bo'lmog'i darkor. Tahlil, mushohada, bahs... sizning asosiy mashg'ulotingiz - shu. Vaqt - aqcha, deydi ruslar. O'zbekda o'sha-o'sha gap: vaqting ketdi - naqding ketdi. Havoyi, nasya va'dalarga, puch xayollarga aldanib qo'ldagi naqdinadan ajralib qolish aqldan emas. O'zingizning aldanib qolishingizga yo'l qo'ymang.

"Tolibnoma" dan

Matn yuzasidan suhbat. Suhbat jarayonida talabalarga quyidagi savollar taqdim qilinishi mumkin:

1. Har narsaning davosi - vaqt deyishadi. Bu hikmatni o'z so'zlaringiz bilan izohlang.

2. Sizningcha ham, faqat o'qish bilan bo'lib jamoat ishlaridan chetlashib yurgan talaba keyinchalik o'zini o'ylaydigan xudbin mutaxassis bo'lishi mumkinmi?

3. Muallifning "O'ta faol "ashaddiy" jamoatchi" talabalar haqidagi fikrlari sizga ma'qul bo'ldimi? Nima uchun?

4. Bekor ketgan vaqtingizga achingan paytlaringiz bo'lgami? Shu haqda hikoya qilib bering.

5. Siz vaqtingizni qanday taqsimlayapsiz? Tahsilaringiz davomida tilagingizga qarshi kimlardir vaqtingizning isrof bo'lishiga sababchi bo'lmayaptimi?

SHEVAGA XOS SO'ZLAR

Sheva bir millatga mansub bo'lib, lekin turli hududlarda yashovchilar tomonidan ishlatiladigan milliy til ko'rinishidir. Sheva adabiy tildan fonetik, leksik va grammatik jihatdan farq qiladi.

Xalq shevalarining faqat og'zaki turi mavjud.

Shevalarning bir-biriga yaqin guruhlari lahja deb yuritiladi.

O'zbek milliy tili tarkibida uchta lahja bor:

1. Qarluq lahjasi (janubiy-sharqiy guruh).
2. Qipchoq lahjasi (janubi-g'arbiy guruh).
3. O'g'uz lahjasi (shimoli-g'arbiy guruh).

Qarluq lahjasi asosan shahar shevalarini o'z ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro, Qarshi). Bu shevalarning muhim fonetik va morfologik belgilari quyidagilar:

- 1) so'z oxiridagi **k** tovushi **y** tarzida aytiladi: elak-elay, terak-teray;
- 2) **o** lashish yuz beradi: aka - oka, katta - kotta;
- 3) bu lahjada qaratqich kelishigining qo'shimchasi yo'q bo'lib, uning o'miga ham tushum kelishigi qo'shimchasi **-ni** ishlatiladi: ukarmi (ng) daftari.

Qipchoq lahjasiga mansub shevalar vakillari O'zbekistonning hamma viloyatlarida istiqomat qiladi. Belgilari:

- y** o'mida **j** ishlatiladi: yo'l - jo'l, yo'q - jo'q.
g' o'mida **v** ishlatiladi: tog' - tov, sog' - sov.
k, q tushiriladi: quri (q), sari (q).

O'g'uz lahjasi Janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qo'shko'pir, Shovot tumanlari), Qoraqalpog'istonning janubiy tumanlaridagi bir qancha shevalarni o'z ichiga oladi.

Unilar cho'ziq va qisqa aytiladi: at (hayvon), a-a-d (ism)

t tovushi d, k tovushi g tarzida aytiladi: tog'-dog', keldi - galdi.

-ning qo'shimchasi -ing tarzida, -ga qo'shimchasi esa a, -na tarzida aytiladi: yoringa - yorima, alina (qo'liga).

Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qarluq lahjasiga kiradigan Farg'ona-Toshkent shevalari asos qilib olingan. Olimlarning fikricha, Toshkent shevasi fonetik jihatdan, Farg'ona shevasi morfologik jihatdan adabiy tilga asos bo'lgan.

Topshiriq. Talabaning shevaga xos iboralarga oid maqolasidan olingan parchani o'rganib chiqing. Siz ham shu asosda maqola tayyorlashga urinib ko'ring.

Biz o'g'uz lahjasining Qo'shko'pir shevasidagi iboralarni o'rganib, ularning o'zbek adabiy tilidagi xususiyatlarini, o'xshash va farqli jihatlarini aniqlashga harakat qildik.

Masalan: Qo'shko'pir shevasida «Kula go'milgan tonqodin» iborasi mavjud bo'lib, u hech kim bilan ishi bo'lmay o'tirgan odamga nisbatan qo'llaniladi va hech nima demadi, indamadi ma'nolarini bildiradi. Bu ibora o'zbek adabiy tilidagi «og'ziga talqon soldi¹», «lom-mim demadi²» iboralari bilan sinonim bo'ladi: Snpdayi ko'p o'quvchilo kula go'milgan tonqodi'n o'tiriptilo (shu sheva so'zlashuv nutqidan).

«Uchaka chiqorib zanggini olodi» iborasi hayiqmaslik, qo'rqmay botirmoq degan ma'nolarni bildiradi va uning o'zbek adabiy tilidagi sinonimi «Tap tortmaslik³» hisoblanadi: Bu dman tozo gali'n betachopor, uchaka chiqorp zanggini olodon xilinnon o'xshidi (shu sheva so'zlashuv nutqidan).

Shu shevaga xos «Pishik eti yegan» iborasi ayyor, shayton ma'nolarini bildiradi. O'zbek adabiy tilidagi «Tlonning yog'ini yalagan⁴» iborasiga sinonim bo'la oladigan mazkur iboraning e'tiborga molik tomoni shundaki, uni faqat Xorazm viloyatining Xiva tumani aholisiga nisbatlab ishlatishadi: Sanam xivililodin pishik eti yeganmisan yo? (shu sheva so'zlashuv nutqidan).

¹ Sh.Rahmatulleyev. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. - Toshkent, O'qituvchi, 1978.

² Shu kitob 201-b.

³ Shu kitob, 150-b.

⁴ Shu kitob, 113-b.

Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi «Yuragiga vahima solmoq⁵», «Ko'ngliga vahima tushdi⁶» kabi iboralar bilan sinonim bo'la oladigan «Qiyomatni qopig'o akkallish» iborasi o'ta vahima qilmoq, kuchli darajada qo'rqish hissini uyg'otmoq kabi ma'nolarni bildiradi: Kichkina narsadanam qiyomatni qopig'o akkalavama (shu sheva so'zlashuv nutqidan).

«Eshaki tushoqino loyiq» iborasi esa munosib, loyiq ma'nolarini ifoda etadi. Ushbu lug'aviy birlik, o'zbek adabiy tilidagi «Uzukka ko'z qo'ygandek» iborasiga teng, ammo ularning bir-biridan farqli jihati shundaki, ushbu iboraning o'zbek adabiy tilidagi varianti ijobiy, sheva varianti esa salbiy ma'nolarda qo'llaniladi: Hamma voxt bloship yurido'n qiz, Nargizni, Masur olipti. Ay uzi vlo eshaki tushoqno loyq adi (shu sheva so'zlashuv nutqidan).

«Ichina o't tushdi» iborasi ruhan bezovta bo'lmoq degan ma'noni bildiradi. Ushbu iboraning o'zbek adabiy tilida «Ichini ola mushuk tatalayapti⁷», «Ichini it timadi⁸», «Ichi pishti⁹» singari sinonimlari mavjud. Bi gapni (qizin yomon yo'lo girip getganini) arina oy tolmayan oponi ichina o't tushdi. (shu sheva so'zlashuv nutqidan).

Shuningdek, «Yuzi eshakni deri'si'dn kolin» ayrim holatlarda «Yuzi eshakni derisimnam qoling» tarzida qo'llaniluvchi ushbu ibora uyalmaslik, andisha qilmaslik ma'nolarini bildiradi. Uning o'zbek adabiy tilida «Yuzi chidaydi⁶» «Beti chidaydi⁷» singari sinonimlari mavjud. Masalan: Uzi qiz bolo bo'son yuzi eshakni derisinnin qoling akan, gapam ta'sir atmidi (shu sheva so'zlashuv nutqidan).

Shuningdek, Qo'shko'pir shevasida bir necha variantlarda qo'llanuvchi «Qo'yloni qumo yuvarip» iborasi mavjud bo'lib u «Pochcho poroxot», «Parvoyi palakda, ishtoni talakda» iboralari bilan sinonim tarzida ham qo'llaniladi. Beg'am, beparvo, parvoyiga kelmaslik degan ma'nolarni bildiradi. Bu iboralarning o'zbek adabiy tilidagi «Dunyoni suv bossa, to'pig'iga chiqmaydi⁸», «Parvoyi falak⁹» kabi sinonimlari mavjud. Jumladan: Bu kishi hamma voxt shunnin: qo'yloni qumo yuvarip o'tirodi (shu sheva so'zlashuv nutqidan).

¹ Shu kitob, 268-b.

² Shu kitob, 268-b..

³ Shu kitob, 116-b.

⁴ Shu kitob, 116-b

⁵ Shu kitob, 117-b.

⁶ Shu kitob, 37-b.

⁷ Shu kitob, 37-b.

⁸ Shu kitob, 58-b.

⁹ Shu kitob, 206-b.

Yuqoridagi fikr va dalillardan ayon bo'ladiki, o'g'uz shevasi o'ziga xos frazeologizmlarga boy. Ushbu lahjani boshqa lahjalar bilan qiyoslaganimizda unga nisbatan qarluq va qipchoq lahjalari o'zbek adabiy tiliga yaqinligini sezamiz.

O'zbek adabiy tilidagi har bir sheva o'ziga xos jilva, bo'yqorlikka, jozibaga ega. Ularning fonetik, leksik, grammatik xususiyatlarini o'rganish esa, bugungi kun tilshunosligi uchun ham qimmatli faktlar berishi mumkin. Shunday ekan o'zbek shevalarini o'rganish bundan keyin ham davom etadi.

*Shamuratova Malohat Ilhombekovna
Nukus davlat pedagogika instituti
Filologiya fakulteti 3-kurs talabasi.*

1-mashq. Shevaga xos so'zlarni aniqlang.

1. Oqshomlari buvim boshliq hammamiz oldi ochiq ayvonda uvunto'da ko'ra-yostiqlarga o'ralib, bittagina O'ratepaning kir ip sholchasi ustida uxlaymiz. (G'.G'). 2. – Sandiq qatta, bolam? – deb kuldi onam. – Qarzarim bor. O'shanga beraman-da. (O'.H.). 3. Qorag'umg'on qaynar, yozilur chochiq, Zog'orami, so'kmi, yovg'on yo umoch. Juda bo'lmaganda qatig'u ko'moch. (M.). 4. Juda qashshoq bo'lsa – bor yaxshi so'zi, shundoq yaxshi so'zki, go'yo sarimoy. (M.) 5. Opang kabi men uchun ham eng aziz, eng qimmatli, eng shirin va shakar odamsan. (O'.U.). 6. – Eganberdi Jaqipovning uyi shulma? – deb so'radi. (O.Yo.). 7. – Hay attang! – dedilar to'satdan ko'zlariga yosh olib. – Umrimga bir marta senga muzqaymoq olib bermoqchi bo'luvdim. Shuniyam evlayolmadim-ov, bolam!.. (O.Yo.). 8. Umri xola Shoikromning yonboshiga, shaparak ko'rpachaga o'tirdi. (O'.H.). 9. Qulupnayni sutga alishadi, dedilar. (O'.H.). 10. – Qurbonboyingiz yaxshi odam ekan, – dedi xotini Tillayev uyga kelganda, – bechora jonini fido qivoraman deydi-ya.

Mustaqil ish topshiriqlari: Uyga vazifa: O'qiyotgan badiiy asaringizdan shevaga xos so'zlarga misollar yozing.

HAYOT MENING TASAVVURIMDA

(Qo'shimchalar sinonimiyasi va antonimiyasi)

Reja:

1. Mavzuga oid matni o'qish, o'rganish, tahlil qilish.

2. Qo'shimchalar sinonimiyasi va antonimiyasi haqida nazariy ma'lumot berish.

3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

Topshiriq:

1. Hayotga munosabatingiz va qiziqishlaringiz haqida aytib bering.
2. "Hayotda nimalar bo'lmaydi?" Sizning bu boradagi mulohazalaringiz qanday? Oila haqida tengdoshlaringiz bilan bahs-munozara qiling.
3. Inson barkamollikka erishish uchun nimalar qilishi kerak? Fikr-mulohazalaringizni bildiring.
4. Qarindosh va tengdoshlaringizdan kimlarga o'xshagingiz keladi? Nima uchun?

ERKATOY O'G'IL

Xalqimizda yaxshi bir gap bor: "Yigit kishiga omad uch marta keladi". Haq gap. O'sha uchta omaddan birortasini ushlab ololmasa, hayoti mashaqqatlar ichra qilishi tayin.

Bir tanish ayol alam bilan hikoya qiladi:

– Akam oilada uch qizning ichida yolg'iz o'g'il edi. Ota-onamiz erkatoiy qilib o'stirgan, yegani oldida, yemagani ketida bo'lib, nima istasa, muhayyo qilgan. Aslida uning yolg'iz o'g'il bo'lganining o'zi omad edi. U bo'lsa, na o'qishga qiziqdi, na biror hunar egallashga. Ota-onamiz hayotligida o'z bilganicha yashadi. Eng yaxshi institutga o'qishga kirdi. Ammo ikki yil o'qib, tashlab ketdi. O'shanda undan birinchi omad yuz o'g'irgandi.

Keyin akam qishloqning oldi qiziga uylandi. Kelinimiz juda chiroyli, tarbiyali va ziyoli edi. Akam uning ham qadriga yetmadi, ikkita farzandli bo'lib, boshqa ayolni sevib qoldim, deb xotinidan ajrashdi. Shu tariqa ikkinchi omadini qo'ldan boy berdi.

Ota-onam vafot etdi, akam bo'lsa, o'z bilganicha yashashdan qolmadi. Ikkinchi xotini vafo qilmadi. Hayoti izdan chiqdi, ichkilikka berildi. Biz – qizlar akamning holidan xabar olib yurdik. Ammo har doim ham yonida bo'lolmaymiz-ku? Xullas, akam mayning kasridan ota-onam chirog'ini o'chirib, hovlini sotdi. Uning so'nggi omadi ham qo'ldan ketdi.

O'zi kabi takasaltanglarga qo'shilib, jinoyat qildi va qamaldi. Bugun qilgan ishlaridan afsus qilib daqiqalarni sanab o'tiribdi.

"Tasvir" gazetasiidan

ULUG'LAR TARBIYA HAQIDA

Olimlar tarbiyani uch qismdan iborat deb biladilar. Bular: badan tarbiyasi, aqliy tarbiya va axloqiy tarbiya. Lekin bu uch qismini bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Ular bir-birlariga shunday bog'liq va yaqinki, biriga zarar tegsa, boshqalarida ham nuqson paydo bo'ladi. Biriga foyda tegsa, boshqalari ham undan bahramand bo'ladilar. Kimki o'z avlodining tarbiyasi ustida o'ylayotgan bo'lsa, farzandlarining jismi, aqli va axloqini bir darajada tarbiyalaydi. Intizom va tarbiyaga rioya qiladi.

Tarbiyaning har bir qismi tug'ilishdan yetti yoshgacha avval ota-ona zimmasiga tushadi. Sakkiz yoshdan yigirma yoshgacha maktab va madrasa zimmasiga, keyin umrining oxirigacha odamning o'z boshiga tushadi.

Abdurauuf Fitrat

Aqli xotin eri jahli chiqib baqir-chaqir qilayotganda jim turadi. Nihoyat, er hovuridan tushgach, uni ovutish uchun tilga kiradi.

Plutarx.

QO'SHIMCHALAR SINONIMIYASI VA ANTONIMIYASI

Xuddi so'zlarda bo'lgani kabi qo'shimchalar ham o'zaro sinonim yoki antonim bo'la oladi.

Sinonim qo'shimcha (morfoloqik sinonim) - shaklan har xil, vazifasi bir xil va ma'nosi yaqin bo'ladi: *-li, -ser, -dor, -mand, ba-, bo-: davlatli, badavlat, serdavlat, davlatmand; unumli, serunum, unumdor.*

Sinonim bo'lish asosan so'z yasovchi qo'shimchalarga xos.

Shakl hosil qiluvchi qo'shimchalarning sinonimik munosabatda bo'lishi juda oz uchraydi. Masalan, rang-tus anglatuvchi sifatlarda belgining me'yordagi holatdan oz, kuchsiz ekanini ifodalovchi *-(i)sh (ko'kish-* kabi) va *-(i)mtir (ko'kmtir-* kabi) qo'shimchalari o'zaro sinonim, chunki bularda: 1) ifoda jihati har xil, 2) ayni bir ma'noni ifodalaydi, 3) ayni bir turkum so'zlarga qo'shiladi, 4) ma'lum bir shart-sharoitda biri o'rnida ikkinchisini ishlatish mumkin va b. Bu sinonim qo'shimchalar orasidagi farq qaysi sifat so'zlarga qo'shilib kela olishida ko'rinadi: *ko'kish-ko'kmtir* tarzida ishlatish mumkin, lekin *oqish* deb ishlatiladi-yu, *oqmtir* deb ishlatilmaydi va b.

Sinonim bo'lish talablariga *-tir(-dir), -giz (-kiz, -qiz, -g'iz)* orttima yasovchilari ham javob beradi: *ayttir - aytkiz, bildir - bilgiz* kabi. Lekin bu qo'shimchalarda ayni bir fe'lga qo'shilish oz uchraydi, ko'pincha har xil so'zlarga (*saylab*) qo'shiladi: *yondir* deyiladi-yu, *yangiz* deyilmaydi va b.

Zid ma'noli qo'shimcha (morfoloqik antonim) - vazifasi o'zaro zid bo'lgan qo'shimcha: *-li -siz, no- -li, be- -bo-* va hokazo.

1-mashq. Sinonim qo'shimchalarni bilib oling.

Ko'makchi - ko'makdosh, somsachi - somsapaz, adabiyotchi - adabiyotshunos, chorvachi - chorvador, suratchi - suratkash, xizmatchi - xizmatkor, sutli - sersut, serharakat - harakatchan, beg'ubor - g'uborsiz, sezgir - sezuvchan, bilag'on - bilamon, notinch - betinch, mardona - mardlarcha, tiriklay - tirikligicha.

2-mashq. Matn bilan tanishing. Qo'shimchalarni aniqlang. Ularning sinonim yoki antonimlari mavjudligiga e'tibor bering.

Mahalladoshimiz, temiryo'lda nozir bo'lib ishlaydigan Ismoil akaning uyida qiyomat qoyim bo'ldi. Uch kun, bor-yo'g'i uch kungina burun kamay-sumay, kuy-qo'shiq navolari, o'yin-kulgi sasi jaranglagan uydan bugun bir yo'la uch tobut chiqdi. Bechoraning kuni kecha go'shangaga kirgan o'g'li, kelini, bo'yi yetib qolgan qizini yerga topshirdilar. Yer to'yamidi!

-O'zi nima bo'пти?

-To'ytepaning yo'lida kechasi qarshisidan "KAMAZ" chiqib qolibdi. Shofyori oyog'ida turolmaydigan darajada mast ekan.

-Chillali kelin-kuyov To'ytepada nima qilib yuribdi ekan? Buning ustiga, tunda?

-Kelinni ota-onasi charlagan ekan. Kechroq yo'lga chiqqan, chog'i. Ajal-da!

-Hech kimning boshiga solmasin!

-Hamma birdan gur etib o'rnidan turdi.

-Orif ota kelyaptilar! - dedi qo'shnim.

Hovliga oq sallasi oppoq qoshi va ko'ksini yopib turgan oppoq soqoliga yarashgan, yashil kamzul kiygan, yuzlaridan nur yog'ilib turgan jikkakkina cholni ikki yigitcha, nevaralari, ikki tirsagidan avaylabgina tutganicha, boshlab kirdi. Orif ota mahallamizning eng keksa, eng obro'li odami. Ikkinchi jahon urushida jang qilgan, ko'p yillar poliklinikada vrach bo'lib ishlagan.

Orif ota keksalarga xos siniq ovoqda uzoq tilovat qildilar. Turib, Ismoil akaga yuzlandilar.

-Men endi nima deb yig'layin, Orif ota? Otajon! - deb o'kirib yubordi Ismoil aka. - Xonumonim kuyib ketdi-ku?!

-Xudoga shukr, deb yig'lang, bolam! Shukr deng! Musibat ham yaratganning sinovi!

Ismoil aka joyiga o'tirib qoldi. Birdan ingranishdan, tebranishdan to'xtadi. Hama bir-biriga qaradi.

Atrof yorishib ketgandek bo'ldi.

"Oila davrasida" gazetasi

3-mashq. Quyida shoir E.Vohidov qalamiga mansub she'rlarning qoraqalpoq tiliga tarjimasi berilgan. Tarjimani asliyat bilan taqqoslang. She'rlarning mazmuniga tayanib hayot haqidagi mulohazalaringizni bildiring.

KISHIPEYILLIK HAQQI'NDA

Ayti'n'i'zshi' go'zlep aspandi'
Ne qi'lami'z menmenlik a'ylep?!
Iyiledi bir waq kesege
Shalqayi'p kep tursa da chaynek.

Kemirek bol ha'tte bir qa'dem
Bo'geledi asi'p-tasi'g'an.
Sonli'qtan da insan keseni,
Su'yer mudam peshanasi'nan.

(U. Xojanazarov tarjimasi)

BIR TAMSHI' JAS

Taw basi'nan qurttay tas jumalasa
Tawdi' qulatarday su'ren' saladi'.
Ko'zin'nen bir tamshi' jas jumalasa,
Tawday kewilimdi wayran qi'ladi'.

Yeger ko'kiregime qulasa menin',
Uslawg'a tayi'rman tawlardi'n' tasi'n.
Ko'tere almayman biraq ko'zin'nin',
Mo'lt yetken qayg'i'li' bir tamshi' jasi'n.

(M. Seytniyazov tarjimasi)

4-mashq. Qo'shimchalar imlosida xatoga yo'l qo'yilgan so'zlarni aniqlang.

1. Poyiga chechak to'shaganim—birinshi muxabbatim. 2. Nima sabaptan kundan kunga yoshlar orasida qing'ir yo'llarga kirib ketayotgan-

lar ko'paymoqda? 3. "Assalavma alaykum" arabsha so'z bo'lib, "sizga tinishlik va asayishtaliq bo'lsin" degan manani beradi. 4. O'tkan yillar, asirlar ishida ne-ne savdolar kechmadi boshingdan. 5. Ariq ochip suv keltirgan, ko'shat ikib bog' yaratganlarga ta'zim qilamiz.

Uyga topshiriq: Qo'shimchalar sinonimiyasi va antonimiyasiga misollar toping. Hayot haqida o'z fikringizni tezis shaklida yozing. Unda tarkibida antonim so'zlar ishtirok etgan xalq maqollaridan foydalaning.

BAYON VA UNING TAHLILI

ULUG' USTOZ

O'zbek xalqi ma'naviy dunyosining shakllanishiga g'oyat kuchli va samarali ta'sir ko'rsatgan ulug' zotlardan biri bu Alisher Navoiy bobomizdir. Biz uning mo'tabar nomi, ijodiy merosining boqiyiligi, badiiy dahosi zamon va makon chegaralarini bilmasligi haqida doimo faxrlanib so'z yuritamiz.

Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyandasi, millatimizning g'ururi, sha'n-u sharafini dunyoga tarannum qilgan o'lmas so'z san'atkoridir. Ta'bir joiz bo'lsa, olamda turkiy va forsiy tilda so'zlovchi biron-bir inson yo'qki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e'tiqod bilan qaramasa.

Agar bu ulug' zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak, shoirlarning sultonidir.

Inson qalbining quvonch-u qayg'usini, ezgulik va hayot mazmunini Navoiydek teran ifoda etgan shoir jahon adabiyoti tarixida kamdan-kam topiladi. Ona tiliga muhabbat, uning beqiyos boyligi va buyukligini anglash tuyg'usi ham bizning ong-u shuurimiz, yuragimizga, avvalo, Navoiy asarlari bilan kirib keladi. Biz bu bebaho merosdan xalqimizni, ayniqsa, yoshlarimizni qanchalik ko'p bahramand etsak, milliy ma'naviyatimizni yuksaltirishda, jamiyatimizda ezgu insoniy fazilatlarini kamol toptirishda shunchalik qudratli ma'rifiy qurolga ega bo'lamiz.

Ma'lumki, biron-bir xalq ma'naviyatiga xos qadriyatlarning boshqa xalqlar tomonidan tan olinishi, tabiiyki, ana shu xalq tarixiga nisbatan chuqur hurmat ifodasidir. Bunday e'tirof xalqning g'urur va iftixori, milliy o'zligini yanada yuksaltirishga xizmat qiladi.

Shu ma'noda, keyingi paytda buyuk ajdodlarimizning so'nmas dahosiga hurmat-ehtiram, ularning boy ilmiy merosini o'rganishga bo'lgan qiziqish xorijiy ellarda ham ortib borayotgani barchamizni quvontiradi.

Buning tasdig'ini dunyoning turli mamlakatlarida ulaming hayoti va faoliyati haqida e'lon qilinayotgan ilmiy va badiiy asarlar, ulug' ajbdollarimiz xotirasiga barpo etilayotgan yodgorliklar misolida ham ko'rish mumkin. Shular qatorida Belgiyada Ibn Sinoga, Litvada Mirzo Ulug'bekka, Moskva, Tokio va Boku shaharlarida Alisher Navoiy bobomizga, Misr poytaxti Qohira shahrida esa Ahmad Farg'oniy xotirasiga o'rnatilgan muhtasham haykallarni eslash joiz.

"Yuksak ma'naviyat—yengilmas kuch" asaridan

KITOB — BILIMLAR XAZINASI

(Nutq uslublari. So'zlashuv uslubi va adabiy til uslubi farqlari)

Reja:

1. Mavzuga oid matnни o'qish, o'rganish, tahlil qilish.
2. Nutq uslublari, so'zlashuv uslubi va adabiy til uslubi farqlari haqida nazariy ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

QAYSI KITOBLARNI O'QISH KERAK?

Ommaviy kitobxonlikka xalqimiz asrlar davomida qadriyat darajasida qarab kelgan.

Umumbashariy nodir asarlar ommaviy kitobxonlik davralarida o'qilgan. Ulardagi pand-nasihati quruqdan quruq bayon etilmagan, albatta. Badiiy g'oya qiziqarli sujet orqali ifodalangan. "Qutadg'u bilig", "Devoni hikmat", "Guliston", "Bo'ston", "Masnaviyi ma'naviy", "Mahbubul qulub", "Hayratul abror", "Chor darvesh", "Kalila va Dimna", "Ibrohim Adham", "Qissayi Mashrab", "Turkiy guliston yoxud axloq" va boshqa o'nlab asarlar tarbiyaga xizmat qilgan. Bugungi kunda ham qator adiblarimizning asarlari bu ro'yxatni davom ettirishi mumkin.

Qay birini qachon, qanday ketma-ketlikda o'qishni to'g'ri aniqlab olish bir dunyo kitobni o'qib chiqishdan ko'ra murakkab ish. Lekin bu borada sha mutaxassisleri va olimlarning o'z tavsiyalari bor.

O'tgan asr poyonida bir guruh adabiyotshunos olimlar, yozuvchi va shoirlar, jumalistlar XX asming eng yaxshi adabiy asarlarini sarhisob qilishgan.

Xuddi shunday oldingi asrlarda ham badiiy asarlarning eng e'tiborlilari saralangan. Lekin olimlar o'qilishi zarur kitoblarni bir necha guruhlarga turkumlaganlar.

Birinchi guruhga har bir insonning kundalik hayoti uchun zarur bo'lgan, asosiy bilim beradigan kitoblar kiritilgan. Insonning kundalik hayotida qanday bilim zarur bo'ladi? Bular — ozodalik, kiyinish, ovqatlanish, salomatlik, muamala va munosabatlar, burch va vazifalar haqidagi bilimdir.

Ikkinchi guruhga insonning tanlagan mutaxassisligi, kasb-kori bilan bog'liq kitoblar kiradi. Har kim o'zi tanlagan va egallab turgan kasbi haqidagi zaruriy ma'lumotlarni yetarlicha o'qib-o'rganishi shart. Masalan, shifokor o'z kasbi sirlarini yaxshi bilmasa-yu, bemorlarga tibbiy xizmat ko'rsatadigan bo'lsa, insonlarning salomatligi va hayoti xavf ostida qoladi. Oddiygina ko'rilgan, ko'pchilik unchalik e'tibor qilmaydigan qassoblik kasbini egallagan kishi qaysi hayvonnı qanday so'yish, qondan qay holda tozalash, qaysi a'zolar iste'molga yaroqliligi haqida to'liq bilmas ekan, o'z kasbi bilan el-yurtga namunali xizmat qilolmaydi.

Uchinchi guruhga esa, har kim o'zi qiziqib, dunyoqarashi, ilmiy salohiyati, ma'naviy dunyosini boyitish uchun o'qiydigan turli sohalarga oid qo'shimcha adabiyotlar hamda badiiy asarlar kiradi.

"Oila davrasida" gazetasiidan.

Topshiriq.

1. "Kutubxonada" mavzusida do'stingiz bilan og'zaki suhbat tayyorlang.
2. "Mening shaxsiy kutubxonam" mavzusida matn tayyorlang.

Topshiriq. Matnни o'qing. Ma'nosi notanish bo'lgan so'zlarni aniqlang. O'qituvchingiz yoki lug'at yordamida ma'nosini bilib oling.

Bir umrlik do'stim

Xonadonda chiroq bo'lmasligi mumkin. Lekin kitob bo'lmasa, bu qo'shaning kunduzlari ham zimistondir.

Ozod Sharafiddinov

YUNESKO tavsiyasiga ko'ra xalqaro statistikada hajmi 48 sahifadan kam bo'lmagan, taboqlab tikilgan davriy nashrlarni shartli ravishda kitob deyish qabul qilingan. Kitob o'zining ma'no darajasiga ko'ra ilmiy, siyosiy, badiiy, ommabop turlarga bo'linadi. Aqli raso, intellektual, madaniyatli kishilar hech qachon kitobdan o'zlarini ayro tutmaganlar. Boshqalarni bilmadim, agar men har kuni kitob o'qimasam, nimanidir yo'qotgan, lug'at fondim (so'z zahiram) kamayib qolganday tuyulaveradi. Shuning uchun kamina har qanday sharoitda kamida ellik varaq kitob o'qishni kanda qilmayman.

Kitobga mehr uyg'otishning omillaridan biri – adabiyot muallimlari haqida buyuk fizik olimi Albert Eynshteyn shunday degan edi: "Men aql egalari bo'lgan matematiklar oldida bosh egaman, qalb egalari bo'lgan adabiyotchilar oldida tiz cho'kaman". Nima uchun buyuk daho matematiklar oldida bosh egyapti, adabiyotchilar oldida esa tiz cho'kyapti. Matematika fanining fizika faniga bog'liqligi hech kimga sir emas, hamma biladi. Xo'sh, adabiyot-chi? Bu fanni o'rgatuvchi adabiyotchilar oldida Eynshteyn nega tiz cho'kyapti? Qolaversa, matematika, fizika aniq fanlar, adabiyot esa ijtimoiy ahamiyatga ega. Bizningcha, ulkan olimning qalbida ezgulik unug'ini sochishda, vatanni, hayotni sevishtga, buyuk kashfiyotlar qilishga ilhomlantiruvchi manba adabiyot, xususan, kitob bo'lgan.

Shu o'rinda o'zbek adabiyoti beshigini tebratgan ulkan yozuvchilardan biri Abdulla Qahhor: "Adabiyot atamdan kuchli" deganini eslaylik. Dunyoda shunday mamlakatlar bo'ladi, ularni na to'p, na o'q, na atom bilan egallab bo'ladi. Bunday mamlakatni buyuk so'z bilan, adabiyot bilan egallash mumkin. Adabiyot xalqlar do'stligini mustahkamlaydi, arzimagan kelishmovchilik bilan urush yoqasiga kelib qolgan davlatlarni yarashtiradi. Mashoixlar aytganidek, kelajakni faqat go'zallik qutqaradi. Ana shu go'zallikni kishilar qalbiga jo qiladigan kuch adabiyot emasmi?

Kitob – aql chirog'i, ko'p kitob o'qishda hikmat ko'p. Kitobga nisbatan hummat-e'tiborda hech kim yaponlarning oldiga tusha olmasa kerak. Buni pedagog olim Jo'ra Yo'ldoshevning bir gapi ham tasdiqlaydi. U kishi o'z ma'ruzalaridan birida shunday ibratomuz gapni aytgan edi: "Yaponiyada soatiga 360 km. tezlikda poezd ketyapti. Vagonda hamma kitob o'qiyapti. Qarasam, bitta men kitob o'qimayotgan ekanman. Uyalganimdan men ham shartta diplomatomni ochib, kitob o'qishga tushdim".

*"Ma'rifat" gazetasi*dan

Topshiriq: Sevimli gazetangiz yoki jumalingizdagi mavzuga oid materiallarni tahlil qiling.

NUTQ USLUBLARI. SO'ZLASHUV USLUBI VA ADABIY TIL USLUBI FARQLARI

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llaniladigan, bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan ko'rinishi adabiy til uslubini deyiladi.

O'zbek adabiy tilida quyidagi asosiy nutq uslublari bor: so'zlashuv uslubini, badiiy uslub, rasmiy uslub, ommabop uslub, ilmiy uslub (ayrim

uslublarda so'zlashuv uslubidan boshqa barcha uslublar kitobiy uslub degan nom ostida beriladi).

So'zlashuv uslubini. Uyda, ko'chada, insonlarning o'zaro so'zlashuvida qo'llaniladigan uslub so'zlashuv uslubini deb ataladi. Bu uslubning adabiy til me'yorlariga rioya qiladigan ko'rinishi adabiy so'zlashuv uslubini deb yuritilsa, bunday me'yorlarga rioya qilmaydigan ko'rinishi oddiy so'zlashuv uslubini deb ataladi. So'zlashuv uslubidagi nutq ko'pincha dialogik shaklda bo'ladi.

So'zlashuv uslubida ko'pincha turli uslubiy bo'yoqli so'zlar, grammatik vositalar bo'ladi, tovushlar tushib qolishi, orttirilishi mumkin: *Kep qoling! Obbo, hamma ishni do'ndiribsiz-da. Mazza qildik. Keta qo-o-ol!*

So'zlashuv uslubida gapdagi so'zlar tarkibi ancha erkin bo'ladi, piching, qochiriqlar, to'liqsiz gaplar, undalmali gaplardan foydalaniladi.

1-mashq. O'qing. Og'zaki so'zlashuv uslubiga xos o'rinnarni topib belgilang.

1. Odamga zavq beradi-de! Klipini qarang! Moshinalarni qarang, qizlarichi! Va-a-apshe zo'r! 2. Tadbimni normalniy yoriteng. Gazetangizda chiqqanda, soobshayte. Ponyatno? 3. Kecha bozor darvozasi oldida mitti bolakayni kaltaklayotgan ayolni ko'rib qoldim. Ayol katta qutini qo'lidan tushirib yuborgani uchun uni jazolardi. Yerdan sochilib yotgan shisha siniqlarini ko'rsatib qarq'ardi: "Landavur, ko'zingga qarasang bo'lmaydi mi?! Bir kuni boshingga yetasan, meni jinni qilasan! Qora mozorga tiqib kelaymi seni!.."

– Onalarni bemehr qilgan tirikchilik o'lsin-a! – dedi bir otaxon. – Bolaning ko'nglini ham shishadek sindirdi-ya, bu nobakor.

2-mashq. "O'zbekkino" milliy agentligining 5-studiyasi yoshlar ijodiy uyushmasi tomonidan suratga olingan "O'yin" kinofilmdan olingan parcha mazmuni bilan tanishing.

Jamshid: Bugun tunda kemasam xavotir omangla. O'rtog'larim bilan aylangani ketyappis Chalakka.

Ona: .....

Jamshid: Bugun bozor-u, bir kun dam olishga haqqim bormi, yo'qni?

Ona: To'r kundan beri bozor bo'lyapti. Yangi kuyov dip indamadik. Choyxona tog'angniki bo'sa. Ha, mundog' o'ylash keraymi?

Jamshid: Bu deymen, ertalaptan kayfiyatti bir pul qilish bizzi oyilada odat bo'p qoganmi? Kechayam nag'ma qildiyiz, bugunam. Tinchgina choy ichib bo'ladimi, yo'g'ni?

Ona: Ha, to'g'ri-da, tog'angga nima deysan?

Jamshid: Tog'am bilan o'zim gaplashaman. Silani ishingla bo'masin.

Topshiriq. *Xavotir anangla, o'rtog'larim, ketyappis, to'r, dip, bo'sa, mundog', keraymi, ertalaptan, kayfiyatti, bizdi, oyilada, odat bo'p, qogami, kechaam, qildiyiz, bugunam, yo'g'mi, silani, ishingla, bo'masin* kabi so'zlarning oddiy yoki adabiy so'zlashuvga mansudligi to'g'risida mulohazalaringizni bildiring.

3-mashq. Kompyuterda o'zbek tilidagi filmlarni tomosha qilib, aktyorlar nutqini yozib olishga harakat qiling. Shevaga xos so'zlarni aniqlang. Adabiy so'zlashuv nutqiga misollar toping.

Donolar kitob haqida

Kitob—ko'ngillar kaliti, insonni ezgulikka yetaklaydi.

Koshi fiy.

Kitob har qanday bilimning joni va yuragi, har qanday fanning ibtidisidir.

Stefan Sveyg, Avstriya yozuvchisi

Kitob – insoniyat ijodiyotining chinakam hayratlanarli va e'tiborga loyiq namunasidir.

Tomas Korleyl, ingliz yozuvchisi

Kitoblarda o'ziga xos joziba bor, kitoblar bizga huzur bag'ishlaydi: ular biz bilan suhbatlashadi, bizga olijanob maslahatlar beradi, bizning jonli do'stlarimizga aylanadi.

Franchesko Petrarka, italyan shoiri

Yaxshi kitob ko'tarib olgan inson hech qachon yolg'iz emas.

Karlo Goldoni, italyan dramaturgi

Uyga topshiriq: "Kitob—bilimlar xazinasini" mavzusida matn yarating.

TURMUSH URUNISHLARI

(Og'zaki va adabiy so'zlashuv uslubi)

Reja:

1. Mavzuga oid matnни o'qish, o'rganish, tahlil qilish.
2. Og'zaki va adabiy so'zlashuv uslub leksikasi haqida ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

KUYOVGA BERILAYOTGAN QALIN

Betakror urf-odatlarimiz, qadriyatlarimiz bor. Ular asrlar davomida saqlanib kelingani ma'naviyatimizning boyligi va madaniyatimizning betakrorligidan dalolatdir.

Yuz bilan yuzlashgan momolarimiz o'gitlarida ilgari kuyov va uning oilasi qizni kelin qilgunga qadar ancha-muncha ter to'kkanligini aytib o'tadilar. Qizning otasi kuyovni o'tin yorish, tosh ko'tarish kabi yumushlar bilan har tomonlama sinagan. Bugun esa kuyov tomon kelin tomonga jihozlash uchun uyni "tayyorlab" qo'yishi urfga kirgan. Go'yo qizlarimiz sepiga, matolari-yu mebellariga qarab baholanayotgandek.

Ma'lumki, bir vaqtlar kuyov tomon bo'lg'usi kelinning ota-onasiga "qalin puli" bergan. Bugun ham yurtimizning ayrim hududlarida ana shunday amallar saqlanib qolgan. Lekin hozir ayrim joylarda bu odat aksincha amalga oshirilayotganligining guvohi bo'lyapmiz.

Gap shundaki, qiz tomon yigitning uyidagi bo'm-bo'sh qilib "tayyorlab" qo'yilgan xonalarni boshdan-oyoq jihozlab berishi kerak. Mabodo keltirilgan jihozlar qaynonaga manzur bo'lmasa, orzu-havas bilan qiz tarbiyalagan sho'rlik onaizoming eshitgan dashnomlari bag'ri-dilini tilka-pora qiladi. Ayrim qaynonalarning ko'ngli "Italyanskiy mebel" tusaydi, ba'zilar esa: "Qudajon, ovora bo'lib yumang, falon joydagi mebel saloniga boring. O'sha yerda chiroylilari va qulaylari ko'p", deb o'zi ko'rib, tanlab qo'ygan mebel do'konining manzilini ham beradi.

Yigit tomon qiz tomonga qalin puli bermaydi. Bu eskilik sarqiti. Ammo kelin bo'lmishdan kuyov bo'lmishga qalin, sarpo-suruq, albatta, keladi. Nahotki, g'ururi baland o'g'lonlarimiz kelin tomonning ana shunday himmatini qabul qilish, xotini jihozlagan uyda yotish, u keltirgan narsalardan foydalanishni o'ziga ep ko'rsa?!

Kimlar uchundir bu gapimiz erish tuyular. Biroq bugun ayol zotini ojiza deb, undan mol-mulk ta'ma qilish hech bir erkakka yarashmaydi. To'g'ri, to'yning tashkiliy ishlarida, quda-anda munosabatlarida ayolning xizmati katta. Ammo hamma narsani ayollar o'ylab topgan deb, erkaklar suvdan quruq chiqqa olmaydi.

Shunday bo'lsa-da, qadriyatlarimizning qadrsizlanishiga u yoki bu kishi aybdor, deyishdan yiroqmiz. Aksincha, o'zimiz o'ylab topgan narsalarga o'zimiz qul bo'lib qolayotganimiz-u, yosh oilalarning hayotiga ortiqcha narsalarni aralashtirib yuborayotganimizni aytmoqchimiz, xolos.

"Oila davrasida" gazetasidan

Topshiriq.

1. Matnни ifodali o'qib chiqing va rejasini tuzing.
2. Reja asosida matnни so'zlab bering.
3. Qiyin so'zlarning o'zbekcha-qoraqalpoqcha lug'atini tuzing.

Topshiriq. Mulozamat iboralarini o'rganing.

Suhbat

- Kechirasiz, mana bu stol bo'shmi?
—Ha, bo'sh. Marhamat, o'tiringlar. Mana menyu.
—Rahmat. Bizga uch portsiya lag'mon va sabzavot salati bersangiz. Yana kabob keltiring. Uni uzoq kutish kerakmi?
—Yigirma minutcha.
—Kotletingizning garniri nima?
—No'xat, qovurilgan karam, kartoshka.
—Unday bo'lsa menga bir porsiya palov bera qoling.
—O'rtoqlaringa kabob, iloji bo'lsa choy ham keltirsangiz.
—Marhamat.

Topshiriq. Savdo-sotiq tizimi faoliyati haqida ma'lumot to'plang, sotuvchi bilan bo'ladi suhbat matnini yarating.

OG'ZAKI VA ADABIY SO'ZLASHUV USLUBI

So'zlashuv uslubi deganda oddiy so'zlashuv uslubi ko'zda tutiladi. Xalq og'zaki ijodi asarlari, sahna asarlari, prozaik asarlardagi personajlar nutqi kabilar ham so'zlashuv uslubini tashkil qiladi. So'zlashuv uslubi erkin holda shakllanishi bilan farqlanadi, unda emotsionallik kuchli bo'ladi. So'zlashuv nutqida adabiy so'zlashuv nutqiga xos elementlarning biror jihatdan adabiy til normalariga mos kelmaydigan konstruksiyalarning qo'llanishi mumkinligi ham uning xarakterli belgilaridan hisoblanadi. Oddiy so'zlashuvning asosiy sintaktik belgilari quyidagilar:

1. So'zlashuv uslubi sintaksisining o'ziga xos asosiy belgisi sintaktik qurilishda namoyon bo'ladi. Bunda, ilmiy uslubga qarama-qarshi o'laroq, fikr ko'proq to'liqiz gap shaklida ifodalanadi. Bu uslubiyat, turli imo-ishoralar, oldingi gaplar, so'roqlarga javob bo'lish, suhbatdoshlarning bayon qilinayotgan fikrga bo'lgan munosabati, xabar qilinayotgan voqea bilan qanchalik tanish bo'lishi, suhbatdoshlar bir-birini qanchalik tushunayotganligi kabi omillar bilan belgilanadi. Ixcham va sodda shakldagi gaplar

keng qo'llanadi. Bular tinglovchining aytilayotgan fikmi tez anglab olishini osonlashtiradi. Bunday sodda gaplar ixchamligi bilangina emas, xalqning kundalik tumush sharoitiga aloqador bo'lishi bilan ham xarakterlanadi.

2. Faqat kesimdan tashkil topgan to'liqsiz gaplar ko'p qo'llanadi. Bunday gaplar ko'pincha takrorlanib kelib, ifoda ta'sirchanligini kuchaytiradi. Ma'lum bir fikr suhbatdoshlar tomonidan qismma-qism ifodalanishi mumkin.

3. Oddiy so'zlashuvda, ayniqsa, xalq og'zaki ijodi asarlarida kesimi ko'pincha sifatdosh /emish, sifatdosh/ekan konstruksiyalari hamda tuslangan ravishdoshlar bilan ifodalangan gaplar ko'p ishlatiladi. Bunda voqea-hodisaning eshutilganligi, hikoya qilinayotganligi ifodalanadi. Bu holat funksional stillarning boshqa ko'rinishlarida deyarli uchramaydi.

4. Maqol va hikmatli so'zlar. Turli xalq iboralarini keng qo'llanadi. Bular, bir tomondan, ifodaning ta'sirchanligini oshirsa, ikkinchi tomondan, ifodaning hayotiy tajribaga asoslanganligini ko'rsatib, nutqning yanada xalqchil bo'lishiga xizmat qiladi.

5. Bunda qo'shma gaplarga ham tez-tez murojaat qilinadi. Lekin qo'shma gaplarning qismlari qisqa, ixcham shaklda bo'ladi. Bunda bog'langan qo'shma gaplarga qaraganda bog'lovchisiz qo'shma gaplar ko'p kuzatiladi. Nutqning bu ko'rinishida ko'chima gaplar alohida ajratilmaydi. Ular ko'pincha muallif gapi bilan birikkan holda qo'llanadi.

Topshiriq. So'zlashuv uslubiga xos xususiyatlarni aniqlang.

Suhbat

- Men erta bilan soat yettida turaman. Sen-chi?
—Men yettidan o'ttiz daqiqa o'tganida turaman. O'n besh daqiqasi kam sakkizda badantarbiya qilaman.
—Men soat sakkizda nonushta qilaman. Sen-chi?
—Men ham soat sakkizda nonushta qilaman. Sen soat nechada institutga ketasan?
—Men soat sakkiz yarimda institutga ketaman.
—Institutda soat nechagacha bo'lasan?
—Institutda soat to'qqizdan bir yarimgacha bo'laman. Sen-chi?
—Men ham soat bir yarimgacha institutda bo'laman. Soat ikkida uyga kelaman.
—Men ham.
—Men soat o'n to'rtida tushlik qilaman, keyin soat o'n yettigacha dam olaman.

–Men ikki soat dam olaman.
–Soat beshda ovqatlanib, so'ng darslarimni qilaman.
–Sen kechqurun sayr qilasanmi? Men bir soat sayr qilaman.
–Men ham soat yigirmadan yigirma birgacha sayr qilaman. Keyin bir soat televizor ko'raman, so'ng uxlashga yotaman.

Topshiriq: Hadislarning uslubini aniqlang.

Hadislardan namunalar.

1. Ilmning ofati unutishdir. Uni noahil kishiga gapirish esa uni zoye qilishdir.
2. O'zing yaxshi ko'rgan narsangni o'zgalarga ham ravo ko'r.
3. Agar biror yomonlik qilsang, ketidanoq yaxshilik qil.
4. Kimki g'azabi kelsa, jim bo'lsin.
5. Kechirimli bo'linglar, shunda sizlarga ham kechirimli bo'lishadi.
6. Olim bo'l (ilm beruvchi bo'l) yoki ilm o'rganuvchi bo'l yoki tinglovchi bo'l yoki ilmga va ilm ahliga muhabbatli bo'l. Beshinchisi – bilimsiz bo'lma, halok bo'lasan.
7. UZR aytishga majbur qiluvchi ishlarni kamaytiringlar.
8. Odamlar orasini buzadigan chaqimchilikdan saqlaninglar.

Topshiriq. Quyida berilgan ikkita matn mazmuni bilan tanishib chiqing va mulohazalaringizni bildiring.

BILINAR

Har boshi sochlarni xotin demanglar,
Yaxshi xotin siyog'idan bilinar.
Iflos etmay o'g'lonini, o'zini,
Qoshi, ko'zi, qovog'idan bilinar.

Bir xil xotinlar bor aqlsiz, ahmoq,
Har so'zi erining jonini yoqmoq,
Ne hojatdir erin yuziga boqmoq,
Hayvon enur, qilig'idan bilinar.

Yomon xotin manglay sochi to'p bo'lar,
Gapirganda yomon so'zi ko'p bo'lar,
Eshigin oldida xas-u cho'p bo'lar,
Kulga to'lgan o'chog'idan bilinar.

Ta'rifin aytganda yaxshi jononning,
Yaxshining qadrini bilgil har oning,
Tayindir kelganga osh bilan noning,
Chin kayvoni sachog'idan bilinar.

Yaxshi xotin kular erin yuziga,
Ming jon qurbon har bir aytgan so'ziga,
Orom berar dargohiga, o'ziga,
Qozonidan, tovog'idan bilinar.

Maxtumquli, qo'ling chekkil haromdan,
Imoningga nuqson yetar yomondan,
Yaxshilikni umid etma yomondan,
Bo'lar o'g'lon yosh chog'idan bilinar.

Maxtumquli

O'ttizinchi yillarda men Toshkentning O'qchi mahallasida turar edim. Qo'shnilarimiz orasida o'larday ishyoqmas, takasaltang bitta odam bor edi. U qovoq-tumshug'i soliq, devday bir yigit edi. O'sha mahallada shuncha turib birovga tom shuvashganini yoki g'isht quyib berganini bir-ikki marta eshitganman, xolos. Bu odam umrida biron ish qilgan emas, birdan-bir ishi xotinini tergash edi. Kechqurun xotini ishdan qaytgan paytda u ham choyxonadan oshxo'rlik qilib qaytib kelar edi-da, xotiniga bir og'iz issiq gap yo'q, g'idi-bidi boshlar edi.

Uning xotini yosh, istarasi issiq, nozikkina bir ayol edi. Erining har xil ta'na-dashnomlari va siqiqlaridan o'zi ishlaydigan bolalar bog'chasiga paranji yopinib borib kelar, har kuni yig'lar edi.

Abdulla Qahhor.

Topshiriq. Adabiy va so'zlashuv uslubiga xos xususiyatlarni aniqlang. Matn mazmuni haqida mulohazalaringizni bildiring.

O'ZINGIZ YOZAYOTGAN SSENARIY

Bu ayol seriallarni yaxshi ko'radi. Ularni haddan oshiq qiziqish bilan tanosha qiladi. Agar ayni voqealar rivojining eng qiziqarli joyiga yetganida "Osmon qulab tushdi" desangiz, "Antennaga tegmadimi, ishqilib?" deb so'rashi aniq. Serial voqealari esa borgan sari qiziqarli tus olaveradi.

–Aya, oshnalarim chaqiryapti, aylanib kelsam...

O'g'lining gapri og'zida qoladi.

–Bor-bor, ketavermaysanmi xalaqit bermay!–deydi ekrandan ko'zi-ni uzmay.

–Aya, telefoningizni berib turing, meniki...

Chalg'itgani uchun qizini jerkib tashlaydi.

–Bor-bor, olavermaysanmi chalg'itmay!

O'g'il kechalari ko'cha kezadi. Qiz telefonda kimlar bilandir soatlab gaplashadi.

Serial voqealari borgan sari qizigandan qiziydi: bechora qiz, yaramas yigit, bag'ritosh boylar, sho'rlik kambag'allar... Birini qarq'aydi, biriga achinadi. Yaxshiyamki voqealar nima bilan tugashini biladi. Serial oxirida anavi bevafo adabini yeydi, boy ota esa o'ladi – buni gazetadan o'qib bilib olgan...

Bu ayol oilasida ikkita asosiy qahramonli "serial" pishib yetilayotganini, bu murakkab "ssenariy"ni o'zi yozayotganini bilmaydi, xolos.

"Oila davrasida" gazetasidan

1-mashq. S.Ahmadning "Toshlarda qotgan hayrat: Adabiy o'ylar, xotiralar, hikoyalar" kitobidan o'rin olgan fikrlari bilan tanishing. Oddiy so'zlashuv uslubiga xos o'rirlarni toping.

1. Tuproqning tilini kulol bilmaydi, U axir gulgamas, loyga iylaydi. Qarqunochdan bulbul chiqnasa chiqmas, Hamma tangri bergan tilda kuylaydi. 2. Uning ijodiga o'ng ko'z bilan qaraydigan muxlis sifatida balki ortiqcha mahliyo bo'layotgandimman. 3. Er-xotin ishdan qochmaydigan, dehqon tili bilan aytganda, «kaftida ham, tovonida ham qurti bor» insonlardan edi. 4. Noz-ne'matlardan stollarning beli mayishib ketdi. Samarqand-u Marg'ilondan qarindosh-urug'lar, yor-birodorlar, Rahmatullaning bir emas, uchta ishxonasidan kelganlar va Nozimaxonning mijozlari uchta xonani to'ldirdilar. 5. Tupkaning tagidan uchib kelgan laylak ham eri yo'q xotinning tomiga tezak tashlar ekan. Husni bir jahon boyvuchcha tul xotin kimlarning ishtahasini qo'zg'atmaydi? Atrofida labini yalab, so'lagini yutib tashnadiganlar ko'payib ketmasmikin? 6. Abdulla Qahhor "Sinchalak" qissasida xuddi Qori akaga o'xshagan esi kirarli-chiqarli bo'lib qolgan devonani "Odamning chiqindisi bo'lmaydi" deb, o'ziga mos xizmat topib bergan. 7. Murodni yaxshi bilaman. U ekologik toza bola. Chaqqongina, gapdongina, oz-moz "ayyorgina" ukaginam to'g'risida, albatta, yaxshi gaplarimni aytaman. 8. U paytlarda Stalinning chimandasi rosa tobiga kelgan, chertsang-chertmasang taraqlaydigan paytlar edi. Maktab bolalari "Stalin mening dadam" deyishardi. Galatepalik bir maktab bolasi "Mening

dadam ikkita" deb she'r yodlayotganda dadasi eshitib qolib, e, hali shunaqami, deb xotini bilan bir hafta gaplashmay qo'ygandi.

Uyga topshiriq: Gazeta va jurnallarda mavzuga mos aks ettirilgan maqolalar bilan tanishing, so'zlashuv va adabiy til uslubiga misollar toping.

ADABIYOT – MA'NAVIYAT O'CHOG'I

(Badiiy nutq uslubi, uning xususiyatlari)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish, tahlil qilish.
2. Badiiy nutq uslubi, uning xususiyatlari haqida ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

ATOMDAN KUCHLI

Bugun insonning tafakkur olami kengayishiga o'ziga xos hissa qo'sha oladigan asarlar juda ko'p. Ularning qisqacha ro'yxati sifatida quyidagilarni sanab o'tish mumkin.

O'zbek nasriy adabiyotidan Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar", "Mehrobdan chayon" romanlari; Abdulla Qahhor hikoyalari; Odil Yoqubovning "Ulug'bek xazinasi" romani, "Adolat mezon" qissasi; Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" romani, "Yulduzlar mangu yonadi", "Oydinda yurgan odamlar" qissalari; Murod Muhammad Do'stning "Lolazor" romani; O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romani, "Dunyoning ishlari" qissasi; Xurshid Do'stmuhammadning "Bozor" romani, qissa va hikoyalari...

Jahon adabiyoti namunalaridan Aleksandr Dumaning "Graf Monte Kristo" romani; Vilyam Shekspir dramalari; Lev Tolstoyning "Urush va tinchlik" romani; Gabriel Garsia Markesning "Yolg'izlikning yuz yili" romani; Mixail Bulgakovning "Usta va Margarita" romani; Chingiz Aytmatovning "Asrga tatigulik kun", "Qiyomat" romanlari, qissalari...

Maktab yoshidagi bolalar va o'smirlarga Xudoyberdi To'xtaboyevning "Sariq devni minib", "Shirin qovunlar mamlakatida" romanlari; Chingiz Aytmatovning "Oq kema", "Sohil bo'ylab chopayotgan olapar" qissalari; Artur Konan Doylning Sherlok Xolmsning sarguzashtlari haqidagi hikoyalari; Tohir Malikning "Jinoyatning uzun yo'li", "Alvido, bolalik" qissalari kabi kitoblarni tavsiya qilish mumkin.

"Oila davrasida" gazetasidan

Topshiriq. Yozuvchi Said Ahmadning quyida berilgan fikrlariga munosabat bildiring. Adabiyot va til uzviyligi borasida fikrlaringizni bildiring.

Ilgarilari o'rischaga usta yozuvchilarga havasim kelardi. Negadir ular XX asr oxiriga kelib tutdek to'kilib qolishdi. Chunki ular boshqa tilda fikr qilib o'zbekchaga o'xshatib yozishardi. Yozganlari go'yo boshqa tildan noshud odam tarjima qilgan jo'ngina bir narsa bo'lib qolardi. O'z xalqining yozuvchisi bo'lish uchun G'afur G'ulomdek so'zni o'ynatadigan, faylasuf Oybekdek o'zbekona fikr qiladigan, Qodiriydek o'z tilining eng mayda zarralarigacha ko'ra oladigan va uni o'quvchisiga rangin bo'yoqlarda yetkaza oladigan, Qahhordek to'pmonchening o'qidek qisqa va o'tkir til egasi bo'lishi shart. Til bilmagan yozuvchi orqa etagini yopib adabiyotdan o'z ixtiyori bilan chiqib ketgani ma'qul.

Said Ahmad

BADIIY NUTQ USLUBI, UNING XUSUSIYATLARI

Badiiy uslub kishi hayotining hamma tomonlarini qamrab olishi, umuminsoniyatga xosligi, barchaga barobarligi, o'quvchi yoki tinglovchiga hissiy-estetik ta'sir etishga yo'naltirilganligi bilan boshqa uslublardan ajralib turadi. Badiiy uslubda muallif asaming estetik ta'sirini kuchaytirish maqsadida tilning leksik va grammatik vositalaridan ustalik bilan va ijodiy foydalanishi, turli vositalarni q'llashi yoki o'zi yangilarini yaratishi mumkin bo'ladi. Shuning uchun ham bu uslubda yozuvchilar mavjud so'zlarni obrazli ishlatishdan tashqari o'ziga xos so'z va iboralar ham ijod etadilar. Badiiy nutqda til, obraz, xarakter, manzara yaratishda, yuksak obrazlilikni namoyon qilishga xizmat qiladi.

Bu uslubda har bir yozuvchining voqelikni badiiy idrok etish ko'lamini, ijod usuli, poetik mahorati badiiy nutqning janr xususiyatiga muvofiq tarzda bir-biridan farqlanadi. Shunga ko'ra badiiy nutq uslubi nisbatan keng imkoniyatlarga ega o'ta qamrovli va boy nutq ko'rinishidir. Barcha turdagi san'at va adabiyot asarlari shu uslubda yaratiladi.

Badiiy uslubning o'ziga xos sintaktik belgilari umumxalq tilining boy imkoniyatlaridan qanchalik o'rinni foydalanilganligini aniqlash orqali ochiladi.

Umumxalq tili yozuvchi ixtiyoriga gap qurilishining tayyor va qat'iylashtirilgan usullaridan tanlab foydalanish imkoniyatlarini ham beradi.

Badiiy uslub sintaksisi sifatlovchining keng q'llanishi, so'z tarkibida teskari, subjektiv tartibga keng yo'l q'oyilishi, ritorik so'roq va undov gaplar, sintaktik shakllarning ko'p q'llanishi kabi holatlar bilan xarakterlidir.

Topshiriq. Matni o'qing va qoraqalpoq tiliga tarjimasi bilan qiyoslang.

"Yulduzli tunlar"dan

Bobur ham bolaligi o'tgan Andijon osmonini esladi. Mana shu Yetti og'ayni yulduzlari o'sha yerda ham Oltin qoziqni aylanib o'tib, g'arbga botib ketardi. O'sha yerda ham Yetti og'ayni ufqqa bosh qo'ygani sari Hulkar yulduzlari osmonning baland joylariga chiqib borardi. Bobur o'smirlikda Hulkar yulduzini olmosdan yasalgan varrakka o'xshatar edi. Dumini quvnoq silkitib uchadigan olmos varrak uning xayolini yana musaffo bolalik yillariga olib ketdi. Osmon dunyoning hamma joyida bir ekani, umrining boshlanishida Andijonda ko'rgan yulduzlari umrining oxirida Agrada ham chaqrab turgani unga so'nggi bir tasallidek tuyuldi. Bobur osmonga qarab yotganda yana yosh, sog'lom yigitga aylanib, Andijon chorbog'ining supasida yotganday bo'ldi.

Bir lahzalik bu shirin his ketidan yana shafqatsiz bir qaltiroq bosib keldi-yu, yulduzli osmonni girddobiga olib, gir-gir aylantira boshladi...

Tun yamidan oshganda Tohirning o'kirib yig'lagani qorong'u bog'ni zir titratdi.

P. Qodirov.

1-mashq. Har ikki ustunda o'zbek adabiyoti yuzasidan berilgan ma'lumotlarni o'rganib chiqing. Jadvalni davom ettirishga harakat qiling.

"Aruz" so'zi arab tilida qanday ma'noni anglatadi?	Ustun
"Bayt" so'zining ma'nosi qanday?	Arabcha "uy" degani
"G'azal" so'zining ma'nosi qanday?	Arabcha, oshiqona so'z, ayollarga xushomad qilish ma'nosini beradi
"Didaktika" so'zi nimani anglatadi?	"o'qitadigan", "o'rgatadigan"
"Maqta'" so'zining ma'nosi?	Arabcha, tugallanma
"Matla'" so'zining ma'nosi nima?	Arabcha, boshlanma
"Memuar" so'zi qaysi tildan olingan va qanday ma'noni anglatadi?	Fransuzcha, esdalik
"Musamman" nima?	Arabcha, sakkizlik degani

"Xamsa" yozishni boshlab bergan shoir kim va qayerlik bo'lgan?	Nizomiy Ganjaviy, ozarboyjonlik
Adabiyot necha turdan iborat?	3 tur: she'riyat, nasr, dramaturgiya
Adabiyotning asosiy quroli nima?	Badiiy so'z.
Arabcha lama'ot (chaqmoq chaqna-shi) so'zidan olingan she'riy san'at qanday nomlanadi?	Talmeh
Badiiy asarlarning turlari qanday?	Epik, lirik, dramatik
Devon nima?	Mumtoz adabiyotda muayyan tartib-qida asosida (masalan, she'rlar unda janrlar va alifbo tartibida joylashtiriladi) tuzilgan, she'riyatning g'azal, ruboiy, tuyuq kabi xilma-xil turlarini qamrab olgan to'plamga devon deyiladi.
Doston atamasi bilan yonma-yon qo'llanadigan atamani toping	Poema
Yozuvchi tomonidan kuzatilgan idrok etilgan ibratli voqea-hodisalarni ixcham shaklda badiiy ifoda etuvchi nasriy asar nima deyiladi?	Hikoya
Jadid so'zining ma'nosi qanday?	Yangi
Qaysi adabiy muhit Nodira, Uvaysiy, Mahzuna, Dilshodi Barno kabi shoirlarni yetkazib berdi?	Qo'qon
Qaysi hukmdor ijodkorlar o'zi tirik va soppa-sog' ekanligida taxtni o'g'illariga topshirganlar?	Bobur, Abulg'oz
murabba	To'rtlik: a,a,a,a yoki b,a,b,a tarzida qofiyalanadi
musabba'	Yetti misrali she'r
Musaddas	olti misrali she'r
Musallas	Arabcha, uchlik, uch misrali she'r a,a,b

musamman	Sakkiz misrali she'r
Remarka nima?	Yozuvchining qahramon harakat qilayotgan sharoitni, qahramonlarning u yoki bu vaziyatdagi holatlarini sharhlashi, izohi remarka hisoblanadi.
Rivoyat qilishicha, dunyoda birinchi she'rni kim, qanday munosabat bilan to'qigan?	Hazrati Odam ota o'g'li Hobilning o'ldirilishi munosabati bilan
San'at so'zining ma'nosi nima?	"Sun", ya'ni yaratmoq
Satira so'zining ma'nosi	Aralash, turli (yunoncha)
Sochma nima?	Nasrda yozilgan she'r
Turkiy adabiyotda ilk g'azal namunalari qaysi asarda uchraydi?	"Qissasiy as Rabg'uziy" va "Muhabbatnoma" da
Turkiy didaktik dostonchilikning asoschisi kim?	Yusuf Xos Hojib
Xarakter nima?	Adabiy qahramonga mansub ichki fe'l-atvor, fazilatlar, xususiyatlar birligi; qahramonning fikrlash tarzi, tabiati, his-tuyg'ularning, ma'naviy-axloqiy belgilarning namoyon bo'lishidagi o'ziga xosliklar; badiiy asarda harakat qiluvchi kishining, personajning individualligini ifoda etuvchi shaxs o'zligi estetikada va adabiyot ilmidagi umumlashtirilgan holda xarakter deyiladi.
Hikoya nima?	Kichik epik janr, hayot hodisalari ixcham ifoda etiladigan nasriy asar.
Chiqish she'riyatida shahidlar qoni to'kilgan mo'tabar bir joy sifatida ramziy ma'no kasb etgan joy nomi?	Dashti Karbalo
Chiston so'zi qaysi tilga mansub?	Fors-tojik (Nima u?)
Chistonlari bilan mashhur bo'lgan shoirlar?	Navoiy, Uvaysiy

davomi

Sharq mumtoz adabiyotida qaysi shoirlarning ruboiylari juda mashhur?	Umar Xayyom, Alisher Navoiy, Bobur, Bedil
She'r arabcha qaysi so'zdan olingan?	Shuur
She'r (Nazm)-...	Ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solingan his-tuyg'u ifodasi sifatida yaratilgan
She'r uch xil yo'l bilan - lahn - garmoniya, kalom - so'z va vazndan iborat deb hisoblagan olim kim?	Abu Ali ibn Sino
Yumor so'zining ma'nosi	Namlik, suyuqlik (inglizcha)

Topshiriq. Nosir Fozilov qalamiga mansub maqolani o'qib mulohazalaringizni bildiring.

TIL BOG'LANSAL... QO'L YECHOLMAS

Yozuvchi bamisoli asalariga o'xshaydi. Yozuvchi olam ko'rib, odam ko'rib, ular bilan muomalada bo'lib, o'zi yashab turgan zamon va zamining sir-u asrorini odamlar bilan bab-barobar his qilib, uning noz-u ne'matlarini tatib ko'rib, topgan gapini ijodiy laboratoriyasida qayta sayqalab, yana odamlarning o'zlariga ulashadi.

Yozuvchi uchun jumla grammatika darsliklarida ta'riflanganiday "Egasi, kesimi va ikkinchi darajali bo'laklari"... o'z o'mida bo'lgan jumlar, til esa odamlarning bir-birlari bilan muomala qiladigan vosita quroli emas. Yozuvchining gapi boshqacha, ya'ni yozuvchining gapida xarakter, o'y, fikr, istehzo, o'xshatish, jonlantirish va hatto kerak bo'lsa, o'ylatib qo'yish qobiliyati ham bor. Shunday bo'lgandagina badiiy til deyimiz.

Bir kuni radio eshitib o'tirsam, bir joyda "tuyaning ayroni" degan so'zni ishlatib yubordi. Shunaqa hafsalam pir bo'ldiki, radioni shartta o'chirdim. Buni qaranga, tuyaning "ayroni"mi. Tuyaning suti bo'ladi, sutini achitib, qimron (chubot) qilishadi. Chorva va chorvachilik haqidagi eshittirish va materiallarda chunonam chalkashliklar bo'ladiki, o'qib, tepa soching tikka bo'lib ketadi. Ayniqsa, "har bosh ona qo'ydan...", "Ona cho'chqa balchiqda maza qilib ag'anab yotardi..." kabi jumlamani eshitganingda, o'qiganingda, o'zingni qo'yarga joy topolmay qolasan.

Dunyoda "ona"dan ham mo'tabar zot bormi? "Ona" degan so'z ilohiy so'z. Shunaqa ekan, chorva mollarining o'z atamalari turgan bo'lsa-yu,

nima uchun "ona"ni yonma-yon qo'yish kerak? Axir xalqda ba'zi jurnalistlar tap tortmay aytayotgan "ona qo'y"ni "sovliq" deyiladi-ku! Cho'chqaning urg'ochisini "megajin", itnikini "qanjiq" deyishadi (faqat shunisi borki, biz bu atamalami so'kish, haqorat darajasiga ko'tarib, badnom qilib qo'ygarmiz), otniki "biya", echkiniki "chivich" va hakoza.

Qaysiyam bir yili "Alifbe" kitobini varaqlab turib, "t" harfi qismida biyaga suykilib turgan qulunga ko'zim tushib qoldi: rasming tagiga: "mana bu katta toy, mana bunisi kichkina toy", deb sharh berilibdi. Buni o'qigan bola qanday qilib otlarning turini bilsin?! Ulami qanday qilib farqlasin?! Shu munosabat bilan, menda yangi "Alifbe"ni ham bir ko'ray-chi, qani unda o'sha sharhni tuzatganmikin, degan qiziqish paydo bo'ldi. "Alifbe"ni topib varaqlasam, xayriyat, uni tuzatishibdi.

Qarindosh-urug'chilik darajasini bildiruvchi so'zlarimiz ham juda chalkash. Hozir xolaning o'g'lini ham, tog'aning, hatto amakining o'g'lini ham "jiyan" deb ataydigan bo'lishgan. Bizningcha, xolavachcha, amakivachcha, jiyani, bo'la; xola, amaki, tog'a, pochcha kabi so'zlar o'z o'mida to'g'ri ishlatilgani ma'qul.

Uyga topshiriq: Mavzuni o'qib badiiy uslubga misollar yozing va she'r yod oling.

ADABIYOT - MA'NAVIYAT O'CHOG'I

Reja:

1. O'qilgan badiiy asarlar yuzasidan savol va topshiriqlarga javob berish.
2. Badiiy uslub va uning xususiyatlarini badiiy asardan topish yuzasidan topshiriqlarni bajarish.

QORAQALPOQ XALQ OG'ZAKI IJODI

Qoraqalpoqlarning xalq og'zaki ijodi juda boy. Qoraqalpoq folklor namunalari 20 jildligining nashr etilgani fikrimizning dalilidir. Ular so'z ustalari bo'lgan chechanlarni, baxshi (jirov)larini sevadilar. El oqsoqollari, rahbarlari yonidan qissaxonlar arimagan.

O'zbeklarning afandisi kabi qoraqalpoqlarning qiziqchisi - O'mirbek laqqisi bor. O'mirbek laqqi o'z og'zaki latifalarida ayrim shaxslar va jamiyatdagi kamchiliklar ustidan kuluvchi xalq qahramoni sifatida gavdalangan. U adolatsiz amaldorlar, qozilar, so'zi bilan ishi mos kelmaydigan ruhoniylar kirdikorlarini fosh qilib, mardlik, to'g'rilik, haqiqat,

adolatni kuylagan. U o'z latifalarini yengil mutoiba, achchiq hajv bilan ixcham ifodalab, tinglovchilarni xursand qilgan.

Qoraqalpoqlarning qahramonlik dostonlari qadimdan ma'lum. Ulardan "Qiriqiz", "Alpomish", "Qo'blon", "Mastposhsho", "Edigey" dostonlarida qoraqalpoqlarning voqealarga boy tarixi kuylanadi. Masalan, "Edigey" dostonida Amir Temur, To'xtamish faoliyati bilan bog'liq voqealar bayon etilsa, "Qiriqiz"da qoraqalpoq xalqining XVIII asrda jung'or qalmoqlariga qarshi ozodlik kurashi, Xorazm xalqining Eron shohi Nodirshohga qarshi kurashi o'z badiiy ifodasini topgan.

Qoraqalpoqlarning xalq qo'shiqlarida el-yurt yo'lboshchilari, qahramonlari Maman botir, Yesengeldi mahram, Oydo'stbiy, Ernazarbiylar ulug'lanadi.

Ozoq ma'rifatparvar olimi Cho'qon Valixonovning: "Qoraqalpoqlar sahrodagi birinchi shoir ham qo'shiqchilardir, shundan keyin qirg'izlar va turkmanlar", degan so'zlari bejiz aytilmagan.

O'zbekiston tarixi. 8-sinf darsligi

Savol va topshiriqlar.

1. Umuminsoniy va milliy qadriyatlar orasidagi munosabat haqida savol-javobga kirishing.

2. Qanday fazilatlar insonni ulug'lashini adabiy dalillar bilan aytib bering.

3. Hozirga qadar o'qigan badiiy asarlaringizdan qaysi biri sizga eng kuchli ta'sir qilgan?

4. Adabiyot kishining didi, axloqi, bilimlari boyishiga kuchli ta'sir ko'rsatishini biror asar misolida isbotlashga urining.

1-mashq. Matnni o'qing. Badiiy nutq uslubiga xosligini misollar bilan dalillang.

Tollarning ko'm-ko'k soch popuklari qizlarning mayda o'rilgan kokillariday selkillab tusha boshladi. Muz tagida loyqalanib oqgan suvlarining namli yuzlari kuldi.

2-mashq. O'qing, matnda qanday badiiy tasvir vositalaridan foydalanishini aniqlang.

Tushdan keyin o'qiyman. Kechqurun sovuqda junjikib qaytaman. Hamid yo kampirning uyni zo'rg'a ilituvchi cho'yan pechi oldida gap sotib o'tirgan, yoxud Bo'riboy akanikida xalqaro ahvoldan masala talashayotgan bo'ladi. Karavotga cho'zilib oyog'imni ko'rpaga o'rayman-da, kitob o'qishga tutinaman. So'ng sovuqdan hushim kelmay kitobni qo'yib, kampirning xonasiga bosh suqaman.

—Voy bolam-ey, ko'karib ketibsan-a! Kir-kir... Qachon kelding? Man xavotir olib o'tiribmanki, bu izg'irinda bolafaqir qay ahvolda kelarkan, deb. O'lgur sovuq ham... Mayli, hademay issiq kunlar kepgolar. Bo'riboy aytayotuvdi. Gazetada yozgarmish. O'qishinglarni bitirib, hali bir odam bo'lasanlarki, hammasi unutilib ketadi. Sani, Hamid bolamni uylariga borib bir davron surishim bor. Unidim katta sanlardan, ha-ha!..

Chindan ham kampirning bizga ishonch-ixlosi zo'r, kelajagimizdan ko'p narsa kutadi. U ayniqsa Hamid bilan soz. Uning sho'x-sho'x hazillaridan boshini orqaga tashlaganча miriqib-miriqib kuladi.

—Oyi, shu-u, bo'yga yetgan qizingiz bo'lmagani chatoqda, — deydi Hamid menga ko'z qisib.

—O'zim ham shunga achinaman. Bo'lganida sandan boshqaga bermasdim-a, attang! — deb astoydil kuyunadi kampir. — Hay, parvo qilma, bolam, sani o'zim uylantiraman, ko'rasan. Ko'z ostingga olib yurganim bor. Qo'shnilardan. Bir nozaninki, sochi taqimiga tushadi.

—O'shani tezroq olib bermasangiz, sochini qirqtirib qo'yadi, oyi. Hozir shunaqa.

—Sho'x bo'lmay ket-a, bolam...

Topshiriq. Abdulla Qahhorning adabiyotga oid qarashlari bilan tanishing. Munosabatingizni bildiring.

Oltmishga kirib bildim: umrim bekorga o'tmapti, odamlarga kerakli ekanman, hayotda iz qoldirikman.

Ko'pgina hunarmandlar qariganida suygana hunaridan mahrum bo'ladi: ulog'chi ot chopolmaydi, surnaychi yaxshi puflolmaydi, o'yinchi oyog'ini ko'tarolmay qoladi. Yozuvchi dutor yoki vinoga o'xshaydi — eskirgan sayin ochiladi, quvati oshadi.

Eson-omon oltmishga kirganimga xursandman. Bu to'g'rida birdan-bir xursand bo'ladigan joyim bor: yozuvchilikda qirq yillik tajriba orttirdim. Bu tajriba umrimning qolgan qismini samarali o'tkazishimda menga juda qo'l keladi.

Adabiyotda umr bo'yi tutab yurgan yozuvchilar hech qachon o'z mahallasi doirasidan tashqariga chiqmaydi, lekin o'zini klassik hisoblaydi. Shuning uchun bularni mahalla klassiklari deb atash mumkin.

Bolalar yozuvchisi, shubhasiz, talantli, bilimli pedagog bo'lishi kerak, lekin bularning ustiga o'zi odamoxun bo'lmasa qadri bir pul.

Asar qovog'ari chaqqanday semiz...

Semiz kitobning yuragi yaxshi tepmaydi...

Xomsemiz asar ustidan asfalt qiladigan mashina o'tkazish kerak.

Yozuvchilikning boshqa hunarlardan farqi – yozuvchi o'zini o'zi operatsiya qiladi: yozganini qisqartirib tashlay oladi.

Palag'da tuxumga murch sepib bergan bilan uni yeb bo'lmaydi-ku?!

Asar agar katta adabiyotga kimasa asar emas. Bordi-yu bo'ynidan boy-lab olib kirilsa, u oyoqosti bo'ladi.

Yozuvchining mahorati shundaki, butun bahorni atigi chigitdek keladigan qo'ra ichiga qanab bera biladi...

Adabiyot atandan kuchli, lekin uning kuchini o'tin yorishga sarf qilish kerak emas.

Adabiyot hunar, uni kasbga aylantirib olgan yozuvchi olmaga tushgan qurtdan farq qilmaydi.

Gap qancha yaxshi bo'lsa, u shuncha qisqa bo'ladi.

Yozuvchi ilhom keldi deb tez-tez yozadi, ilhom kelmayotir deb soatlab qog'oz chizib o'tiradi. Bas, ma'lum bo'ladiki, ilhom kelgani yozuvchining to'la his qilgani bo'ladiki, ilhom kelmagani yozuvchining hali his qilmagani bo'ladi.

His qilinmasdan yozilgan narsa qog'ozdan yasalgan gulga o'xshaydi.

Men shu kungacha bitta-ikkita durust narsa yozgan bo'lsam, birontasining ham g'oyasini oldin belgilab olganim yo'q. Nainki, urush zamonidagi chollarni ko'rsatish maqsadida men Asror boboni yasagan bo'lsam! Yo'q, chollarning urush yillarida yoshlar bilan bir safda turganligi menga qattiq ta'sir qilgan edi. Bu hikoya shu ta'siming natijasi. Adabiyotchilar, tanqidchilar tilida bu chol qanday deb atalishini ko'zda tutgan emasman, shular nima deb atasa hikoyaning g'oyasi o'sha bo'ladi.

Turmushni o'rganish degan so'zning ma'nosi turmushni mushohada qilish demakdir.

Kishi chuchkuradigan vaqtda afti qandoq bo'lishiga hech kim e'tibor qilmaydi. Lekin Chexov shunga e'tibor qilgan ekan. "Chinovnikning o'limi" da qo'l kelipti.

Qadim zamonda "Tabiat bo'shliqdan qo'rqadi", deyishar ekan. Haqiqatan, yaxshi narsa bo'lmagan joyga yomon narsa suqulib kirib oladi.

Bir hukmdor bor ekan. Bu hukmdor har kuni bozorga tog'ora ko'tarib chiqar ekan-u, hamma odamlarni shu tog'oraga o'tirgani majbur qilib, keti tog'oraga sig'magan odamlardan ham, sig'gan odamlardan ham bir tangadan jarima olar ekan. "Sig'sa-sig'masa bittanga" degan matal shundan qolgan ekan.

Ko'plar qatori men ham o'z tajribalarim, shaxsiy taassurotlar adabiy asar uchun eng qimmatli material ekanini tushunib olgunimcha "yozuvchilik"da ko'p sarson bo'lganman.

Agar yozuvchilik turmushdan nusxa ko'tarishdan iborat bo'lsa, bundan oson ish bo'lmas edi.

Topshiriq. Quyida berilgan dialog asosida mulohazalaringizni bildiring.

– *Iste'dodsiz iste'dodsizni yomon ko'rsa, nima bo'ladi?*

– *Hech nima bo'lmaydi!*

– *Iste'dodsiz iste'dodlini yomon ko'rsa, nima bo'ladi?*

– *Hech nima bo'lmaydi!*

– *Iste'dodli iste'dodsizni yomon ko'rsa, nima bo'ladi?*

– *Hech nima bo'lmaydi!*

– *Iste'dodli iste'dodlini yomon ko'rsa, nima bo'ladi?*

– *Fojia bo'ladi! (O'. Hoshimov).*

Bayon uchun matn

QURBON HAYITI

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab milliy an'analami tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. O'zbekiston rahbariyati, eng avvalo, xalqimizning ehtiyoji, orzu-istaklaridan kelib chiqib, azaliy bayramlarni tiklashga katta e'tibor bera boshladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov farmonlari asosida xalqimizning tarixiy merosi bo'lgan diniy bayramlar – Ro'za hayiti va Qurbon hayiti ham rasman tiklandi. Sharqda Islom dini taraqqiy etgan sari qurbon hayiti musulmonlar birlashadigan, bir-biriga hamdard bo'ladigan kunga ham aylana boshladi. Shuningdek, u musulmonlarga farz bo'lgan beshinchi rukun-hajni ado etadigan, ya'ni Islomning muqaddas markazlarini ziyorat etadigan asosiy kunga ham aylangan.

Qurbon hayiti munosabati bilan 1990-yil O'zbekiston Prezidenti farmoni asosida ilk bor mamlakatimizdan 500 kishining Saudiya Arabistonidagi Makka va Madinaga borib, haj qilish sharafiga muyassar bo'lishi ulkan voqea bo'ldi. Qurbon hayiti – bu xursandchilik kuni. Qurbon hayiti bayrami, eng avvalo, tiriklarning bir-birini yo'qlash kunidir. Shu boisdan bu kuni ota-onalar, qariyalar, yetim-yesirlar yo'qlanib, ularga qo'ldan kelgancha munuvvatlar ko'rsatiladi, sovg'a-salom ("hayitlik") lar beriladi.

Rivoyat qilinishicha, bir kuni Ibrohim tush ko'radi. Tushida g'oyibdan "tur, qurbonlik qil", – degan ovoz eshitiladi. U tong sahar uyqudan turib yuzta qo'y keltirib so'yadi. Ikkinchi kecha tushida yana o'sha ovoz takrorlanadi. U ertasiga yuz teva (tuya) qurbonlik qilishim kerak, – deb so'raganda g'oyibdan, – Bizdan o'zga kimni suysang o'shani qurbon qil, – degan ovoz chiqadi.

INSON VA TABIAT

Ibrohim ertalab turib, xotini Xojarga: "Ismoilni yuvib-tarab, yaxshilab kiyintir, bir do'stim ko'rmoqchi ekan, o'shaning oldiga olib boraman", – deydi va yo'lga chiqish oldidan arqon bilan pichoq ham olishni mo'ljallaydi. Xojarning "ip bilan pichoq ne uchun", degan savoliga, "qo'y olib kelmoqchiman, har ehtimolga", – deb javob beradi.

Ota-bola oldinma-ketin ketayotganlarida Iblis ularni Alloh buyurgan bu yo'ldan qaytarishga urinib, ko'ngillariga vasvasa solmoqchi bo'ldi. Ismoil otasiga, bir qari chol uni yo'ldan qaytarmoqchi bo'layotganini aytganda, Ibrohim u chol qiyofasidagi Iblis ekanligini aytib, unga tosh otishni buyurgan. Ismoil Iblisga qarata yettita tosh otgan. Shu sababdan, hajga borgan hojilar uchun tosh otnoq udum bo'lib qolgan.

Nihoyat, Alloh tomonidan ko'rsatilgan joyga yetishganida, Ibrohim o'g'li Ismoilning oyoq-qo'lini bog'lab bo'g'ziga pichoq tortadi. Biroq, u qanchalik urinmasin, pichoq kesmaydi. Shu payt Jabroil yetib kelib, Alloh Ibrohimning sodiqligiga ishonch hosil qilganligi va o'g'li Ismoil o'miga bitta qo'y olib, so'yish buyurganligini yetkazadi. Ibrohim Alloh ijozati bilan qo'y olib kelib so'yadi. Alloh amri bilan aytilgan bu so'zlardan so'ng, qurbonlik uchun qo'y so'yish udum bo'lgan ekan.

Ibrohim esa, Allohga izhor etgan sadoqati uchun "Xalililloh" (Allohning do'sti) degan sifatga ega bo'ldi va musulmonlar uni Ibrohim Xalilulloh deyilar.

Qurbon hayiti barcha kishilar uchun xursandchilik va inoqlik kuni bo'lishi lozim. Shuning uchun bu kun odamlar, millatlar o'rtasidagi nizolar, kelishmovchiliklar unutilib, gina-kuduratlar kechiriladigan sanaga aylarmog'i lozim. Bu kunda odamlar o'rtasidagi mehr-oqibat, izzat-humat, qadr-qimmat, insoniylik kabi xislatlar ulug'larmog'i zarur.

TABIAT VA INSON

(Ilmiy nutq uslubi va uning xususiyatlari)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish, tahlil qilish.
2. Ilmiy nutq uslubi va uning xususiyatlari haqida ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

Inson va tabiat... Hozir biz aniq bilamiz-ki, tabiatsiz yashay olmaymiz. Tabiat esa bizziz ham mavjud bo'laveradi va hech qachon o'z-o'zini nobud qilmaydi. Tabiat muvozanatining buzilishiga faqat insonlargina sabab bo'la oladi.

Tabiatning bir bo'lagi bo'lgan inson tashqi muhit: yer, suv, havo va atrofida yashovchi barcha mavjudotlar bilan chambarchas bog'liq. Bir vaqtlar bo'ri, tulki kabi yirtqich hayvon va qushlarni qirib tashlashga kirishilgan edi. Natijada bo'rilar kamayib ketgan joylarda bug'ular kasallikka uchrab qoldi. Tulki va yirtqich qushlar bo'lmagan joylarda kemiruvchilar shu darajada ko'payib ketdiki, ular qanchadan-qancha g'allani yeb qo'ydi.

Yirtqich hayvonlar va ularning o'ljalari minglarcha yillardan beri yonma-yon yashab keladi. Bunga sabab tabiat muvozanatidir. Inson tabiatdagi ana shu munosabatni esdan chiqarmasligi kerak. Bolalik chog'imizdan o'z tabiatimizni, o'simliklar va hayvonot olamini sevishimiz va asrashimiz lozim. Zero, o'z vatanini sevgan inson uning tabiatini ham sevadi

Topshiriq.

1. Tabiatga munosabat haqida bahs-munorazaga kirishing.
2. O'zingiz yoqtirgan tabiat hadisalari va ularga munosabat haqida so'zlab bering.

M U S H U K

Tabiat – aql bovar qilmaydigan hodisalarga boy. Serviqor Hisor tog'i tizmasining shundoqqina etagida joylashgan Kalcha qishlog'ida yashovchi Muhammad Safarovlar oilasida yaqinda ana shunday qiziq bir voqea sodir bo'ldi. Kalcha qishlog'idagilar yoz kelishi bilan ko'ch-ko'ronini ko'tarib, dalaga ko'chib chiqishadi. O'sha yerda o'tov qurib, kuz kelib, meva-chevalar, qovun-tarvuzlarni yig'shtirib olguncha shu yerda yashashadi. Ana shunday kunlarning birida Muhammad aka allamahalda mushukning quloqni qomatga keltiruvchi chingirig'idan uyg'onib ketdi. Apil-tapil kiyindi-da, lampali chiroqni qo'lga ko'targancha, o'tovning u yer, bu yeriga razm sola boshladi. Shu payt bir yosh qizchasi uxlab yotgan beshik yaqinida uzunligi bir metrcha chiqadigan zaharli ilonga ko'zi tushdi. Sal nariroqda esa mushuk bezovtalanib miyovlardi. Muhammad aka qotib qoldi. Miyasiga kelgan mudhish fikrdan dahshatga tushub, jon holatda beshikka yopishdi. Shundagina u ilonning boshidan judo bo'lganini fahmladi. Darhol uni tashqariga uloqtirdi. Aftidan beshik tomonga kelayotgan ilonni mushuk

sezib qolib, ular o'rtasida shiddatli jang bo'lgan. O'tkir tishi va timoqlari bilan ilonning kallasini uzib tashlashga erishgan mushuk bola hayotini saqlab qolganidan mamnun holda miyovlab turardi.

"Bayonlar to'plami" dan

ILMIY NUTQ USLUBI VA UNING XUSUSIYATLARI

Ilmiy nutq uchun fikrni aniq, mantiqiy izchillik bilan ifodalash xarakterlidir. Bunda isbot va xulosa, aniq material va uni umumlashtirish, sabab va natija munosabatlari o'zaro bog'liq holda ifodalanadi. Ilmiy uslubning ancha murakkabligi, unda kuzatish va eksperiment tufayli erishilgan xulosalarni umumlashtirishda turli mantiqiy munosabatlarni ifodalovchi ko'plab sintaktik vositalarning keng qo'llanish sababi ham mana shundadir.

Umuman, ifodaning mantiqan izchil bo'lishi, bunda mantiqiy o'quv, mantiqiy zehn, mantiqiy qobiliyatga mo'ljallanishi, mana shu maqsadda ifodaning intellektual elementlariga ko'p murojaat qilinishi ilmiy uslubning asosiy belgilaridan hisoblanadi.

Ilmiy uslub uchun qat'iy izchillik, matn qismlarining uzviy bog'liq bo'lishi muhimdir. Ma'lum bir xat boshidagi gaplarning keyingisi oldingi gapda ifoda qilingan fikrni to'ldirib boradi. Bu hol izchil tizma shaklda bo'lishini ta'minlaydi.

Ilmiy asarning isbot, xulosa qismlarida shunday ekan, aytiladi, deb ataladi, masalan, to'xtab o'taylik, diqqat qilaylik, diqqat qiling, qiyoslang, qiyos qiling kabi iboralardan keng foydalaniladi.

Topshiriq: Matnlarni o'qib qaysi uslubga oidligini ayting.

SO'Z DEGANDA NIMA TUSHUNILADI?

So'zda ikki jihatni – tashqi va ichki, belgi va ma'noni ajratish mumkin: Belgi – bu yozilgan yoki aytilgan so'z, uning yozuvdagi ifodasi yoki tovush qobig'i. Har bir belgi nimanidir anglatadi. So'z belgi va ma'noning birligidir. Masalan, bayroq so'zini tashkil etgan harflar, tovushlar (bayroq) kabi ongimizda tasavvur etilgan moddiy belgi bo'lib, o'zbek tilida muayyan ma'noni ifodalaydiki, u hissiy-ruhiy, g'oyaviy jihati bilan boshqa belgilardan farq qiladi. Bunda tashqi – moddiy belgi (harf, tovush) va ichki belgi – yozilgan yoki aytilgan so'zning hissiy ruhiy obrazi farqlanadi. Biz muayyan nutq jarayonida u yoki bu so'zni eshitmasak ham, shu so'zning qanday yozilishi va aytilishini tasavvur qila olamiz, hatto xayolan "tasavvur qilamiz".

Xuddi ana shu holat so'zning ichki, hissiy-ruhiy belgisidirki, u tashqi belgi va shunga mos ma'no bilan chambarchas bog'liq. Ichki belgilar va ularning ma'nolari orqali biz o'z fikrimizni shakllantiramiz, o'ylaymiz, mushohada yuritamiz. Tashqi belgilar orqali esa fikrlarimizni (og'zaki, yozma) nutqqa ko'chiramiz, ularni boshqalarga yetkazishga harakat qilamiz, nutqiy aloqa uchun zarur sharoit yaratamiz. Ifodalanayotgan narsa, tushuncha, ma'no va belgi o'zaro bog'liqdir.

O'ZBEK TILI

O'zbek adabiy tili tarixi uch katta davrni o'z ichiga oladi:

1. Qadimgi turkiy adabiy til.
2. Eski o'zbek adabiy tili.
3. Hozirgi o'zbek adabiy tili.

Qadimgi turkiy adabiy til X-XII asrlarni o'z ichiga oladi. O'zbek adabiy tili dastlabki davrlarda umumturk adabiy tili sifatida X-XI asrlarda tashkil topgan. Yusuf Hos Hojibning "Qutadg'u bilik", Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Ahmad Yugnakiyning "Hibatul haqoyiq" asarlari bu fikrni tasdiqlaydi. Bu davrda o'zbek tili faqat o'zbeklarning adabiy tili bo'lmay, O'rta Osiyoda yashovchi barcha turkiy xalqlarning umumiy adabiy tili bo'lgan.

Eski o'zbek tili XIII-XVI asrlarda shakllangan bo'lib o'tgan asrning 20- yillarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davr adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishida Alisher Navoiyning xizmatlari beqiyosdir. Navoiy o'zining jahonga mashhur asarlari bilan o'zbek adabiy tilini jahon miqyosiga olib chiqish bilan birga "Muhokamatul lug'atayin" kabi noyob ilmiy asarlari bilan eski o'zbek adabiy tili, uning stilistikasini ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berdi. Navoiy haqli ravishda o'zbek adabiy tilining asoschisi hisoblanadi. Hozirda o'zbek tili respublikamizning davlat tili sanaladi. Shu bois ham, o'rganishga alohida e'tibor berilmog'da. Istiqbolga erishgan O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi mavqeyi ortib borar ekan o'zbek tili ham tobora qadr topmog'da. Chet ellik birodarlarimizning ham uni o'rganishga zo'r ishtiyok bilan kirishayotgani fikrimiz dalilidir.

Bu ajib dunyo

Chumolixo'r sigir

Odesa viloyatida zo'r ishtaha bilan chumolilarni yeydigan sigirni aniqlashdi. Jonivorning g'aroyib odatini egalari sutining ta'mi ancha nordonlashib, hidi ham o'zgarganidan bilib qolishdi. Sigir kuzdan boshlab

chumoli inlarini titadigan bo'ldi, qishda esa og'ilxona devorlaridan chumolilarni tutib yeya boshladi.

Avvaliga egalari sigimning bu odatini yo'qotmoqchi bo'lishdi, lekin keyin, biznesmenlar tili bilan aytganda, marketing usulini o'ylab topishdi. Endi ular chumolining "oziq moddalari" qo'shilgan sut yanada foydali xususiyatlarga egaligini, chumoli kislotasidan ko'pchilik shifo maqsadida foydalanishini uqtirishmoqda.

Biologlar sigimning bunday "taomi"ga mehr qo'yishi sababini uning organizmida turli kimyoviy moddalar va kislotalar yetishmasligi bilan izohlashdi va unga foydali yem berishni tavsiya qilishdi. Biroq jonivormning egalari hali bunday qilishmoqchi emas, aksincha, ular chumolixo'r sigirni qo'llab-quvvatlashmoqda, chunki "chumolili sut"dan tatib korishni istaganlar ko'payib qoldi.

"Tasvir" gazetasi dan

Uyga topshiriq: "Tabiat va inson" mavzusida matn tuzing va mavzuni o'qib ilmiy nutq uslubiga oid misollar yozing.

NAZORAT ISHI

Test.

1. O'roq (ot) – qo'rqoq (sifat), tepki (ot) – kechki (sifat) so'zlardagi qo'shimchalar shakl va ma'no munosabatiga ko'ra qanday qo'shimcha deb ataymiz.

- A. ko'p ma'noli qo'shimchalar,
- B. bir ma'noli qo'shimchalar
- C. antonim qo'shimchalar
- D. omonim qo'shimcha
- E. sinonim qo'shimcha

2. O'zaro antonim qo'shimchalar qaysi qatorida berilgan?

- A. -cha, -chak, -chaq, -chiq
- B. - ning, - ni, -ga
- C. -li, -siz, -be, -ba
- D. -m, -im, -yu, -ma
- E. -qi, -ki, -qi

3. O'rinsiz-noo'rin, g'ayratli-serg'ayrat so'zlaridagi qo'shimchalarni qanday qo'shimchalar deb ataymiz?

- A. omonim
- B. antonim
- C. ko'p ma'noli

D. bir ma'noli

E. sinonim

4. O'zaro sinonim qo'shimchalar qatorini toping?

- A. -ki, -im, -di, -da
- B. -ma, -k, -roq, -tir
- C. -ser, -ba, -li, -abr
- D. -dir, -shu, -loq, -lash
- E. -ga, -gan, -b, -k

5. Omonim qo'shimchalar berilgan qatomi belgilang.

- A. -li, -ma, -sa, -chilik
- B. -chi, -sh, -im, -ma
- C. -il, -yan, -cha, -la
- D. -ser, -li, -roq, -chak
- E. -dir, -shu, -li, -di

6. O'zaro antonim qo'shimchalarni toping.

- A. -be, -ma, -k
- B. -li, -be, -ba, -siz
- C. -li, -ser, -sa, -b
- D. -ser, -ma, -ba, -be

7. Obrazlar yoki obrazli tasvir bilan emas, aniq ma'lumotlar bilan, tushunchaga mos keladigan atamalar bilan ish ko'rish uslubi quyidagilardan qaysi biri?

- A. badiiy uslub.
- B. Ilmiy uslub.
- C. Rasmiy uslub.
- D. Publitsistik uslub.

8. Qaysi uslub tilida tilning tasviriy vositalari yordamida obrazlar vositasida kishiga estetik ta'sir ko'rsatadi?

- A. Badiiy uslub.
- B. Ilmiy uslub.
- C. Rasmiy uslub.
- D. Publitsistik uslub.

9. Berilgan matnning uslubini toping. Oyijon, oyijon boshginam og'riydi-yo.

- A. Badiiy uslub.
- B. Ilmiy uslub.
- C. Rasmiy uslub.
- D. So'zlashuv uslubi.

10. Rasmiy uslubga xos xususiyatlarni belgilang.

HUQUQ VA BURCH

(Ilmiy uslubda ixtisoslik leksikaning qo'llanishi va kesim shaklining ko'rinishlari)

Reja:

1. Mavzuga oid matni o'qish, o'rganish, tahlil qilish.
2. Ilmiy uslubda ixtisoslik leksikaning qo'llanishi va kesim shaklining ko'rinishlari haqida ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

INSONIYLIK BURCHI

Insoniylik deganda dunyodagi insoniy fazilatlamini alohida ta'kidlash joiz. Rostgo'ylik, insof, hayo, yaxshilik, xayr-saxovat, mehr-shafqat, kamtarlik muloyimlik, saxiylik, halollik. Bularning bari yuksak insoniy fazilatlardan hisoblanadi. Inson mana shunday fazilatlari bilan kishilar orasida obro'e'tiborga ega bo'ladi, qanchalik ta'lim-tarbiya olganligi namoyon bo'ladi.

A. Yuqnakiy kamtarlik haqida shunday deydi:

Kamtarning obro'si oshar,
Takaburning quti qochar.

Xalqimizda ham yaxshilik azaldan qadrlanib shunday satrlar qolgan:

Yaxshilikka yaxshilik har kishining ishidir,
Yomonlikka yaxshilik mard kishining ishidir.

Shunday ekan, har birimiz bir-birimizga yaxshilik qilib, qo'limizdan kelguncha yordam berib, g'amxo'rlik qilsak, xalqimiz farovonligi yanada oshadi. Shuningdek, ota-onani qadrlash, vatanni himoya qilish, yerimiz tabiatini avaylab-asrash insoniylik burchimizdir. Yaxshilik chinakam insoniylik bo'lib, xalqimizning insonparvarlik qarashlarini ifodalaydi. Yaxshi gap aytish, yaxshi so'z eshitish, yomonlikdan ko'z yumish, nafsdan yiroq bo'lish-bularning hammasi insoniylikka kiradi. Zero, insonning kechirgan hayoti uning qilgan har qanday yaxshiligi, xalqqa bo'lgan nafi, mehr-muhabbati, rahm-shafqati bilan o'lchanadi.

Davlat o'zining fuqarolar oldidagi vazifalarini bajarmoqda, fuqarolarning erkinliklari va huquqlarini amalda himoya qilmoqda.

Shuningdek, fuqarolarning ham davlat oldidagi burchlari majburiyatlari belgilab qo'yilgan. Fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat

- A. Ko'p ma'noli so'z ishlatiladi.
- B. Terminlar qo'llaniladi.
- C. Ibora va jumalalar ma'lum qolipda qoladi.
- D. Shevaga xos so'zlar faol qo'llaniladi.

11. Ilmiy uslubga xos belgilardan noto'g'ri bayon qilingan qatorni ko'rsating.

- A. Undalmali gaplar qo'llanilmaydi.
- B. Tilning tasviriy va ta'siriy vositalari qo'llanilmaydi.
- C. Matnda dialog bo'lmaydi.
- D. Matnlarda har bir fanning o'ziga xos atamalari qo'llaniladi.

12. Qisqalik, aniqlik, soddalik, shuningdek, ibora va jumalarning bir qolipda bo'lishi asosan qaysi uslubda kuzatiladi?

- A. Badiiy uslub.
- B. Ilmiy uslub.
- C. Rasmiy uslub.
- D. Publitsistik uslub.

13. Asosan qanday uslubdagi so'zlar ko'chma ma'noda qo'llaniladi?

- A. Badiiy uslub.
- B. Ilmiy uslub.
- C. Rasmiy uslub.
- D. So'zlashuv uslubi.

14. Quyidagi matn qaysi uslubga xos? Bo'yginangdan onang o'rgilsin, baxtingga tasadduq bo'lay!

- A. Badiiy uslub.
- B. Ilmiy uslub.
- C. Rasmiy uslub.
- D. So'zlashuv uslubi.

15. E'lon, tilxat, taklifnoma ma'lumotnoma. Bu atamalar qaysi uslubga xos?

- A. Ilmiy uslub.
- B. Rasmiy uslub.
- C. Publitsistik uslub.
- D. So'zlashuv uslubi.

10. Borolmadim: ishim chiqib qoldi. Erta boraman. Mazkur gaplar qaysi uslubga xos?

- A. Badiiy uslub.
- B. Ilmiy uslub.
- C. Rasmiy uslub.
- D. So'zlashuv uslubi.

qilishga majburdirlar. Davlat har bir inson zimmasiga tarixiy, ma'naviy va madaniy merosni avaylab-asrash, atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, soliqlar va yig'imlarni to'lash majburiyatini yuklaydi. Konstitutsiyaning 52-moddasida O'zbekiston Respublikasi har bir fuqarosi belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o'tashga majburdirlar, — deb belgilab qo'yiladi.

Matn yuzasidan savollar.

1. Insoniylik deganda nimani tushunasiz?
2. Siz o'z burchingizni bilasizmi?
3. Yuksak insoniy fazilatlar to'g'risida hikmatli so'z yoki maqollar keltiring.
4. Yoshlarning majburiy harbiy xizmatni bajarish burchi haqida savol-javob qiling.

ILMIY USLUBDA IXTISOSLIK LEKSIKANI QO'LLANISHI VA KESIM SHAKLINING KO'RINISHLARI

Ilmiy uslub doirasi anchagina keng va xilma-xildir. Chunonchi, bir qator ijtimoiy fanlarga oid tadqiqotlar ko'proq amaviyligi bilan tavsiflansa, aniq fanlarga oid tadqiqotlar mutaxassislar doirasida ko'proq anglashilarli bo'ladi. To'g'ri, turli fanlarga oid xulosalar ham barcha mutaxassislar uchun aniq emas. Masalan: aruz bahrlari haqidagi fikrlar hamma uchun ham tushunarli bo'lmaydi. Biroq bir kimyoviy qolip yoki riyoziy tenglamaning aniqligi mutaxassis faoliyati bilan yanada bog'liqdir. Shunga ko'ra, ilmiy uslubda atamalar ko'proq qo'llaniladi. Bir tushuncha uchun aniq bir terminni qo'llash ma'qul hisoblanadi. Bir tushuncha uchun 2-3 termin qo'llanishi noaniqlik keltirib chiqaradi.

Ilmiy asarlar tili faqat terminlardangina tashkil topmay, unda abstrakt leksika va ko'p ma'nolilik xususiyatiga ega bo'lgan umumxalq so'zlari ham keng qo'llaniladi. Ilmiy uslubda yana fanning turli sohalariga oid simvol va belgilar, raqamlar ham ishlatiladi.

O'zbek ilmiy uslubida obrazli nomlarning roli juda kattadir. Masalan: oq tuproq, qora tuproq, qizil tuproq, sho'rtuproq; muzlik kamari, muzlik darvozasi, muz tili, kulcha muz; marjon qirg'oq, panjarasimon qirg'oq; oy o'tovi, serostona daryo, patsimon bulutlar kabi terminlar ham aslida obrazli ifodalardan kelib chiqqan.

Odatda ilmiy uslubga mansub materiallar o'z mazmuniga ko'ra 2 turga bo'linadi: 1. Ilmiy tadqiqotlar. 2. Ilmiy-omnabop asarlar.

1. Ilmiy tadqiqotlar biron-bir fan sohasidagi izlanishlarni qamraydi, uzoq yillar olib borilgan ijodiy mehnat samarasini ko'rsatadi. Masalan: Oybekning «Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li», I. Sultonning «Navoiyning qalb daftari», H. Yoqubovning «Adibning mahorati» kabi asarlari xuddi shunday tadqiqotlardir.

Ilmiy omnabop asarlar hamma uchun tushunilishi qiyin bo'lgan masalalarni sharhlaydi. Bunday asarlarda iloji boricha murakkab atamalar qo'llanmaydi. Bu uslubda ham shevachilikka yo'l qo'yilmaydi.

2. Ilmiy terminlarining ko'proq qo'llanilishi bu sohaning xarakteriga mosdir.

3. Ilmiy uslubda gap bo'laklarining tushib qolish alomati kam uchraydi.

4. Adabiy me'yorga rioya qilish, gaplarning grammatik shakllanganligi bu uslubning yetakchi xususiyatidir.

5. Shevachilikka yo'l qo'yilmaydi.

Kesim, nutq uslublarida qo'llanishiga ko'ra, ayrim xususiyatlarga ega. Masalan, ot-kesim (sodda ot-kesim ham, murakkab ot-kesim ham) ko'proq ilmiy va rasmiy idoraviy uslublarga, fe'l-kesim (sodda fe'l-kesim ham murakkab fe'l-kesim ham) esa ko'proq so'zlashuv, badiiy, publitsistik uslublarga xosdir. Bu hol ularning maqsad-vazifalari bilan izohlanadi. Qiyoslang:

Ilmiy uslubdan: Organizm bilan muhit bir butun sistemadir. Bu sistemani hosil qiluvchi ikkala tur ziddiyat birligini tashkil qiladi. Bu ziddiyat organizmning yashash manbasidir va muhitning o'zgarishi rivojlanish vositalaridan biridir.

Rasmiy idoraviy uslubdan: Saylov binosida ovoz berish vaqtida saylov to'g'risida agitatsiya qilishga yo'l qo'yilmaydi.

Saylov binosida tartib saqlanishi uchun uchastka saylov komissiyasining raisi javobgardir.

Badiiy uslubdan: Ikromjon na bo'ri tovushini eshitar, na yuzlariga urilayotgan qamishlarning shitirlashini eshitar edi. (S.A.)

So'zlashuv uslubidan: —Seni akang boqolmay taqachiga topshirgan ekan, — dedi Ergash, —meni o'z otam qashshoqlikdan bir boyga topshirdi. (P.T.)

Publitsistik uslubdan: ...ko'chaga bepoyon Vatanimiz, ajoyib xalqimiz, hayotimiz uchun iftixor tuyg'usi bilan mag'rurlanib chiqqanimizda bir achchiq tarixiy faktni aytib berishdi menga. (V.Z.)

Kesim ilmiy va rasmiy-idoraviy uslublarda ko'proq uchinchi shaxs shaklidagi majhullik va o'zlik nisbati shaklidagi fe'llar bilan ifodalanadi. Ilmiy uslubda kesim fe'lning ijro mayli, rasmiy-idoraviy uslubda buyruq

mayli orqali beriladi. Badiiy, so'zlashuv uslublarida esa bunday kesimlar nisbatan kam uchraydi.

Topshiriq. Matnni o'qing. Qanday nutq uslubiga, qaysi sohaga xos ekanligini aniqlang.

Tobe so'zning hokim so'z talabiga ko'ra ma'lum kelishik qo'shimchalari yoki ko'makchi bilan kelishiga boshqaruv deyiladi.

Atomlar kimyoviy bo'lmaydigan zarralardir. Bir xil turdagi atomlardan tashkil topgan moddalar oddiy moddalar deyiladi. Ularga vodorod va kisloroddan tashqari grafit, oltingugurt hamda barcha turdagi metallar: temir, mis, magniy va boshqalar kiradi. Har xil turdagi atomlardan tashkil topgan moddalar murakkab moddalar deyiladi. Suv, karbonat angidrid, mis (II) oksidi shular jumlasidandir.

Ultra tovushlar kashf etilgunga qadar har qanday tovushni qabul qilish vositasi insonning eshitish a'zosi bo'lgan quloq deb hisoblangan. Tovush to'liqlarining vujudga kelishi va tarqalishi bilan bog'liq hodisalar akustik hodisalar deb yuritiladi. Hozirgi paytda tovushning havodagi tezligi normal sharoitda 33m/sekundga teng bo'lsa, suvdagi tezligi 1500 m/sekund, po'latda esa 6000 m/sekund ekanligi o'lchov asboblari yordamida aniqlangan.

Odamzod organik olamning tarkibiy qismi va uzoq davom etgan evolutsiya jarayonining mahsuli sanaladi. Odamda oliy asab sistemasi bilan bog'liq bo'lgan: 1) aql; 2) idrok; 3) qobiliyat; 4) nutq; 5) mehnat qilish kabi xususiyatlar shakllanadi. Bu xususiyatlarning irsiylanishi juda murakkab bo'lib, u genetik va ijtimoiy omillar ta'sirida amalga oshadi.

Topshiriq. Matnni o'qib, atamalarni toping.

Mahmud Qoshg'ariy yirik fonetist sifatida har bir tovushni alohida o'rganib, uni fizologik va akustik tomondan tasvirladi. Tovush va harf orasidagi munosabatga to'xtalib, arab yozuv sistemasidagi harflarning turkiy tillardagi mavjud tovushlarni ifodalash uchun yetarli emasligini ko'rsatdi.

Mahmud Qoshg'ariy so'zlarni uch turkumga ajratadi. Bular: ot, fe'l va yordamchi so'zlar. Mahmud Qoshg'ariy ko'pgina affikslarning ma'no va funksiyalarini ko'rsatib bergan edi. Uning semasiologiya sohasidagi fikrlari ham juda qimmatli.

Alisher Navoiy katta badiiy va ilmiy asarlari qatorida maxsus lingvistik asar yozganligi barchaga ma'lum.

Navoiy eski o'zbek tili morfologiyasini yaxshi analiz qildi. Masalan: u fe'lning o'zlik, orttirma va birgalik nisbatlarini, ravishdosh formasini, ko'makchi fe'l yordamida tuzilgan murakkab fe'llarni, sifatning orttirma

va kuchaytirma darajasini va kuchaytirma formalarini ayrim so'z yasovchi affikslarning ma'nolarini ko'rsatib, ularni misollar bilan izohlab berdi.

Uyga vazifa. Ixtisosligingizga tegishli o'zbek tilidagi ilmiy, ilmiy-ommabop matnni o'qing. Parcha tanlab, daftaringizga ko'chiring. Unlilarning tagiga bir chiziq, undoshlarning tagiga ikki chiziq chizing. Matnda siz uchun ma'nosi tushunarsiz so'zlarni aniqlang, ularni lug'at qiling. Ma'nosini "O'zbek tilining izohli lug'ati"dan o'qib oling, qoraqalpoq tiliga tarjima qiling.

HUQUQ VA BURCH

Reja:

1. Mavzuga oid matnni ifodali o'qib, mazmunini kengaytirib yozish.
2. Askarlar faoliyatiga oid tasvirlash asosida bayon yozish.

ILGORLIK FAXR-U G'URUR, MAS'ULIYAT BAG'ISHLAYDI

Tibbiy xizmat mayori T. Abduxaliquov yurtboshimizning 2010-yil 26-avgustdagi farmoniga muvofiq II darajali "shon-sharaf" ordeni bilan taqdirlangan. Yana quvonarlisi, u xizmat qilayotgan harbiy qism jamoasi 2002, 2009 va 2010-yillarda MHX chegara qo'shinlari orasida eng ilg'or qo'shilma deb e'tirof etilgan. 2009-yil yakuniga ko'ra "Jangovar xizmatdagi namunali xizmatlari uchun" kubogi va vimpeli bilan taqdirlangan. Zimmalaridagi mas'uliyatni chuqur his qilgan qism shaxsiy tarkibi bor kuch g'ayratini davlat chegarasida yuz berishi mumkin bo'lgan qonunbuzarlik holatlarining oldini olish bo'yicha jangovar vazifalarni sharafla bilan ado etib kelmoqda.

Ushbu harbiy qismning o'tgan yilgi ish natijalari ham salmoqli bo'ldi. Harbiy qism shaxsiy tarkibi orasida xizmat vazifasini bajarish chog'ida mardlik va fidoyilik namunalari ko'rsatgan ko'pgina harbiy xizmatchilar davlatimizning yuksak mukofotlari bilan taqdirlangani ham bu mas'uliyatli vazifalar sharafla bilan uddalanib kelinayotganini ko'rsatib turibdi. Ulardan biri – shartnoma bo'yicha harbiy xizmatchi, oddiy askar Nazirjon Egamov xizmat burchini bajarayotgan vaqtida davlat chegarasini buzuvchilarni to'xtatish chog'ida ko'rsatgan mardligi va jasorati uchun vafotidan so'ng "Jasorat" medali bilan mukofotlangan.

2008-yil 12-noyabr kuni shartnoma bo'yicha harbiy xizmatchi oddiy askar Qutlug'jon Rahmonov chegara buzuvchilarni to'xtatish yo'lidagi

fidoyiligi sababli og'ir jarohat olib hayotdan ko'z yumdi. Harbiy qasamyodiga sodiq qolib yurtimiz tinchligi, osoyishtaligini ta'minlash yo'lidagi mardlik, jasorat namunalarini ko'rsatgan bu chegarachi o'g'lon 2009-yil Vatan himoyachilari kuni arafasida Prezidentimiz Farmoniga ko'ra "Jasorat" medali bilan mukofotlandi. Ayni chog'da u tug'ilib o'sgan Baxmal tumani Kaltatoy mahallasiga "Qutlug'obod" mahalla fuqarolar yig'ini deb nom berildi.

Qurolbosh do'stlari hozirda bu fidoyi chegarachilarning porloq xotirasini yodda tutgan holda sarhadlarimiz daxlsizligini ta'minlash maqsadida kechayu kunduz fidokorona xizmat qilib kelmoqdalar. Ushbu harbiy qism faoliyat yurita boshlagan kundanoq qism harbiy xizmatchilari II darajali "Shonsharaf" ordeni, "Jasorat" va "Shuhrat" medallari va boshqa yuksak davlat mukofotlari bilan taqdirlandilar. 5 nafar harbiy xizmatchi esa Qurolli kuchlar miqyosidagi "Eng ilg'or mutaxassis" – ko'rik tanlovi g'olibi bo'ldi.

"Vatanparvar" gazetasidan

Uyga topshiriq. Ilmiy uslubga oid misollar to'plang va "Siz huquq va burchingizni bilasizmi?" mavzusida matn tayyorlang.

SALOMATLIGING O'Z QO'LINGDA

(Ommabop nutq uslubi, uning xususiyatlari)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish, tahlil qilish.
2. Ommabop nutq uslubi, uning xususiyatlari haqida ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

SALOMATLIK – TUMAN BOYLIK

1. Unutmang: hatto retsepsiz sotiladigan dori-darmonlarni iste'mol qilishda ham shifokor maslahati zarur. Televizor yoki tanish-bilishlarning maslahatlari bilan davolanmang.

2. Sizga terapevt bir dorini, okulist – ikkinchisini, stomatolog – uchinchisini, kardiolog esa yana boshqasini yozib bergan bo'lsa, qayta terapevt huzuriga boring. U dori-darmonlarni o'zaro tahlil qilib, qay birini, qanday yo'sinda ichishni tavsiya etadi. Bu, albatta, ko'pgina ko'n-gilsizliklarning oldini oladi.

3. Iloji boricha bir turdagi dorini qabul qilishga harakat qiling.

4. Har doim o'zingizga yaxshi tanish bo'lgan, obdon sinalgan preparatlardan foydalaning. Katta shov-shuvga sabab bo'lgan, reklama orqali maqtovi oshirilayotgan dori-darmonlardan, ayniqsa, ehtiyot bo'ling. Mo'jizakor preparatlar haqidagi afsonalarga ishonavemang. Odatda, ular qimmat bo'ladi va reklamada va'da qilingan xususiyatlarga ega bo'lmaydi.

5. Faqat o'z kasalingizga davo bo'luvchi, shifokor tavsiya qilgan dori-darmonlarni iste'mol qiling.

6. Dori idishdagi yozuvlarni diqqat bilan o'qib chiqing – ularning hech bo'lmaganda ruscha tarjimai bo'lishi kerak. O'qishda, ayniqsa, tavsiya qilinmaydigan holatlar va teskari natijalar haqida ogohlantiruvchi bo'linga alohida e'tiborni qaratib. Dori qabul qilish me'yori va vaqti borasidagi ko'rsatmalarga qat'iy amal qiling. Dorini, (agar bu haqda ko'rsatmada aytilgan bo'lmasa) albatta, suyuqlik bilan iching.

7. O'zingizning tibbiyot borasidagi bilimlaringizni to'ldirib boring. Uyingizda, albatta, ommaviy tibbiyot ensiklopediyasi yoki axborotnomasi bo'lsin.

8. Agar sizda surunkali kasalliklar bo'lsa va ma'lum bir dorining sog'ligingizga ta'siridan xavotirlansangiz (masalan, ORVni davolovchi preparatlardan), vrach bilan, albatta, maslahatlashing: faqat vrachgina dorining siz uchun foyda-zararini aniq ko'rsatib beradi.

9. Dorilarning saqlash sharoitiga alohida e'tibor bering – bu haqda dori qutisi ichidagi yozuvda aytiladi. Shunday preparatlar borki, ularga nur salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ba'zilarini esa sovuq joylarda saqlash kerak. Albatta, barcha dori-darmonlarni yosh bolalar qo'li yetmaydigan joylarda saqlash zarur.

Topshiriq.

Matnni ifodali o'qing hamda "Nozirgi zamon va tibbiyot" mavzusida matn tayyorlang.

SUHBAT

– Siz o'zbek tilida chiqadigan qaysi nashrlarni bilasiz?

– Men "Turkiston", "Xalq so'zi", "Ma'rifat", "Toshkent oqshoni" gazetalarni olib o'qiyman. "Tasvir", "Afandi" gazetalarni ham olib turaman.

– Jurnallardan-chi?

– "Saodat", "Sanam" jurnallarini olaman. Farzandlarim o'zbek tilini yaxshiroq bilsin deb, "Tong yulduzi", "Gulxan"ga obuna bo'ldim.

- O'zbekcha o'qishga qiynalmaysizmi?
- Deyarli qiynalmayman.

OMMABOP NUTQ USLUBI, UNING XUSUSIYATLARI

Tashviqot-targ'ibot ishlarini olib borishda qo'llaniladigan uslub, ya'ni matbuot uslubi ommabop uslub hisoblanadi. Sodda, tushunarli bo'lish, ta'sirchanlik, adabiy til me'yorlariga rioya qilish bu uslubning asosiy belgilaridan hisoblanadi. Ommabop uslubning radio, televideniya ishlatiladigan ko'rinishi og'zaki ommabop uslub deyilsa, gazeta-jurnallarda ishlatiladigan ko'rinishi yozma ommabop uslub hisoblanadi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy so'zlar ko'p qo'llaniladi. Nutq ta'sirchan bo'lishi uchun ta'sirchan so'z va birikmalardan, maqol va hikmatli so'zlardan foydalaniladi. Bunday uslubda gap bo'laklari odatdagi tartibda bo'ladi, kesimlar buyruq va xabar maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi, darak, his-hayajon va ritorik so'roq gaplar, yoyiq undalmalar, takroriy so'z va birikmalardan unumli foydalaniladi.

Topshiriq: Berilgan matnlarni ifodali o'qib, ommabop uslubga xos xususiyatlarni aniqlang.

MUZEYDAGI MASHG'ULOT BILIMLARNI BOYITDI

O'quvchi-yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini boyitish, bilimlarini oshirishda sayohat darslari, muzeylarda olib borilgan mashg'ulotlar muhim ahamiyatga ega. Bu kabi amaliy tadbirlarni uyushtirish o'qituvchidan mas'uliyat talab etadi.

—Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning 570 yillik yubileyi arafasida o'quvchilar bilan navbatdagi darsni ulug' shoir nomi bilan ataluvchi adabiyot muzeyida o'tishni rejalashtirdim, — deydi poytaxtimizning Olmazor tumani 119-maktab ona tili va adabiyot o'qituvchisi Muharram Erkabayeva. —Aval o'quvchilarga shoir ijodi va faoliyati, asarlarini kitobdan topib o'qishlarini, ruboiy va g'azallaridan yod olishni vazifa qilib berdim. Muzyega tashrif buyurganimizda o'quvchilarning yuzida mamnunlik hissini ko'rdim. Muzey eksponatlari—Navoiy hayoti va ijodiga oid suratlar, asarlar va ularga ishlangan miniatyuralar o'quvchilarning ulug' alloma haqidagi bilimlarini boyitdi.

Muallima amaliy mashg'ulot davomida o'quvchilar faol ishtirok etib, shoir ijodidan namunalarni yod o'qib berishganini alohida ta'kidladi.

"Ma'rifat" gazetasidan

Topshiriq. Matn bilan tanishing. Uning mazmunidan kelib chiqing, munosabatlarini bildiring.

O'zbekiston Respublikasining 2013-yil 30-apreldagi "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq, O'zbekiston Respublikasining jinoyat kodeksi yangi 125¹ — modda bilan to'ldirildi.

Unga ko'ra nikoh yoshiga yetmagan shaxs bilan haqiqatda nikoh munosabatlariga kirishish, ota-ona yoki ularning o'rmini bosuvchi shaxslar tomonidan nikoh yoshiga yetmagan shaxsni erga berish yoxud uylantirish, shuningdek, nikoh yoshiga yetmagan shaxs bilan nikoh tuzishga doir diniy marosimni amalga oshirish shunday qilmishlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin sodir etilsa, belgilangan tartibda jinoiy javobgarlikni keltirib chiqaradi. Ya'ni turli holatlarda eng kam ish haqining yigirma barobaridan yuz barobarigacha jarima yoki bir yildan uch yilgacha axloq tuzatish yoxud uch oydan olti oygacha qamoq bilan jazolanadi.

"Oila davrasida" gazetasidan

O'zbekiston Respublikasining "Bolalar huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonunining 3-moddasida 18 yoshga to'lgunga qadar bo'lgan shaxs bola hisoblanishi belgilangan.

"Oila davrasida" gazetasidan

Topshiriq. Matnlar bilan tanishing. Talabalar televideniye, radio va matbuot haqida shaxsiy mulohazalarini o'zbek tilida mahorat bilan bayon qilganlar. Siz matnlarda yo'l qo'yilgan imlo va uslubiy xatolarni to'g'rilashga harakat qiling hamda o'z matningizni yarating.

MEN SEVGAN DASTUR

I

Menga yoshlar teleradiokanalining har kuni tongda beriladigan yo'l-yo'lakay ko'rsatuvi juda yoqadi. Chunki, u ko'ngilochar ko'rsatuv hisoblanib, bir nechta rubrikalarga bo'lingan. Har biri alohida mavzuni hikoyo qiladi, boshlovchidan tortib har bir ishtirokchigacha tomoshabinni o'ziga mahliyo qiladi. Turfa xil ma'lumot va yangiliklar odamni hayratga soladi. Tanlangan mavzular, ularning dolzarbligi va uni boshlovchilarning bayonlash usullari bu ko'rsatuvlarni har kuni ko'rishga chorlayveradi. Mavzular hayotiy vaqeahodisalarga asoslanib tanlangan. Jurnalistlarning imidji ham o'ziga xos.

Aslida har bir narsa tashqi qiyofadan boshlanadi. Ichki va tashqi qiyofa birlashib bir manoni akis etsagina haqiqiy natija beradi. Shuning uchun ham harkuni bu ko'rsatuvni ko'rishni kanda qilmayman.

II

Matni davom ettiring

XXI asr "Texnika va informasion texnologiyalar asri" deb nomlanmoqda. Bugungi kunimizni radio, televidenie, kompyuter va telefonlarsiz tasavvur qilish qiyin.

Men o'zim ko'pincha radio eshitishga qiziqaman...

Uyga topshiriq: Sportchilar to'g'risida matn yozing va biron gazetada berilgan maqolani o'rganib chiqing. Ommabop uslubga xos xususiyatlarni aniqlang.

Siz shifokorsiz, o'z mijozingizga dori-darmonlardan foydalanish haqida tavsiya yozing.

TARIX VA ZAMONAMIZ

(Rasmiy-idoraviy nutq uslubi, uning xususiyatlari)

Reja:

1. Mavzuga oid matni o'qish, o'rganish, tahlil qilish.
2. Rasmiy-idoraviy nutq uslubi, uning xususiyatlari haqida ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

Topshiriq. Matn bilan tanishing. Siz Nukus etnonimi va uning tarixi haqida nimalar bilasiz? Fikrlaringizni o'rtoqlashing. Zamonaviy Nukus shahri haqida gapirib bering.

Nukuz (Nukus) urug'i qo'ng'irot qabilasi hamda qoraqalpog'larning keneges qabilasi tarkibida uchraydi (nekuz shakli ham qayd qilingan) va Amudaryo, Chimboy tumanlarida Nukusovul, Amudaryo tumanida Nukusqa'la oykonimlarida o'z aksini topgan. Qoraqalpog'iston Respublikasining poytaxti Nukus shahri (qoraqalpog'cha No'kis) nomi ham shu etnonimdan.

Nukus shahri nomi, umuman nukus etnonimining kelib chiqishi haqida har xil fikrlar bor. Bu nom ayrim tadqiqotchilar fikricha forschatojikcha

nu+kas" to'qqiz kishi degan ma'noni bildiradi. Nukuslilar asli mo'g'ul qabilasi bo'lganini e'tiborga olsak, bu etnonimning etimologiyasi haqidagi fikrlar uzil-kesil hal bo'lmagan deyish mumkin.

Toponimika: O'quv qo'll. / S.Qoraev- T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 2006. 153-bet.

Qoraqalpog'iston Respublikasi maydoni 166,6 ming kvadrat kilometr, aholisi 1mln 530,2 ming kishi.

Poytaxti – Nukus shahri. Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston Respublikasi tarkibidagi suveren davlat. O'zbekistonning shimoli-g'arbida, Amudaryoning quyi qismida, Orol dengizining janubiy sohilida joylashgan. Respublika hududida 15 tuman (Amudaryo, Beruniy, Bo'zatov, Kegeyli, Mo'ynoq, Nukus, Taxtako'pir, To'rtko'l, Xo'jayli, Chimboy, Shumanay, Ellikqal'a, Qanliko'l, Qorao'zak, Qo'ng'irot), 12 shahar, 16 shaharcha bor.

Qoraqalpog'iston hududi geografik jihatdan Qizilqumning shimoli-g'arbiy qismi, Usturt platosining janubi-sharqiy qismi va Amudaryo deltasidan iborat. Orol dengizining janubiy qismi ham Qoraqalpog'iston hududida. Ayrim tog'li joylari ham bor. Ulardan eng kattasi Sulton Uvays tog' tizmasidir.

Toponimika: O'quv qo'll. /S.Qoraev. T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti", 2006. 150-bet.

Topshiriq.

1. Matni o'qing va tarixiy so'zlarning ma'nosini izohlang.
2. Savollar tuzing va suhbatlashing.

RASMIY-IDORAVIY NUTQ USLUBI, UNING XUSUSIYATLARI

Rasmiy-idoraviy nutq uslubi jamiyatdagi ijtimoiy, huquqiy munosabatlar, davlat va davlatlararo rasmiy, siyosiy-iqtisodiy, madaniy aloqalar uchun xizmat qiluvchi uslubdir. Bu uslub hujjatlik xarakteri bilan ajralib turadi. Shunga ko'ra, yozma nutqning xizmatga doir bu turi davlat qonunlari, farmonlar, bayonotlar, shartnomalar, idora hujjatlari, e'lonlar va boshqa rasmiy yozishmalar uslubi hisoblanadi. Rasmiy uslub tilining asosiy xususiyati aniqlik va ixchamlilikdir, unda muayyan nutqiy qoliplar, kasb-hunar so'zlari, atamalar, tayyor sintaktik qurilmalar keng qo'llanilib, nutqning aniq va ravshan ifodalanishini ta'minlaydi. Tayyor nutq qurilmalari (shu asosda; shunga ko'ra; ma'lum qilamizki; ...ni e'tiborga olib; ...ga ko'ra; ...biz quyida imzo chekuvchilar, ...ga asosan (muvofiq); ...uchun, ...dan kelib chiqib; ...sharti bilan; ...berilsin; ...taqdirlansin kabi) hujjat

matnining darak-hikoya xarakterida bo'lishini, so'zlarning bir ma'noda ishlatilishini, badiiy-tasviriy vositalarning bo'lmasligini, fe'lining majhullik va buyruq-istak shakllarining, qo'shma gap turlarining keng qo'llanilishini talab qiladi. Til materiali hujjatning turi va xarakteriga qarab tanlanadi.

Mustahkamlash uchun topshiriqlar: Quyidagi matnlarni o'qing va rasmiy-icroraviy uslubning qaysi turiga kirishini ayting va mazmunini esda saqlang.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi

1-modd. O'zbekiston suveren demokratik respublika.

4-modd. O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir.

10-modd. O'zbekiston xalqi nomidan faqat u saylagan respublika va Oliy Majlisi va Prezidenti ish olib borishi mumkin.

18-modd. O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'iy nazar qonun oldida tengdirlar.

41-modd. Har kim bilim olish huquqiga ega. Bepul umumiy bilim olish davlat tomonidan kafolatlanadi. Maktab ishlari davlat nazoratidadir.

48-modd. Fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdirlar.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTINING FARMONI

Nukus shahrini "DO'STLIK"

Ordni bilan mukofotlash to'g'risida

Mamlakatimizning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotiga qo'shayotgan munosib hissasi, murakkab ekologik sharoitga qaramasdan, hayotning ko'plab sohalarida yuqori natijalarga erishayotgani, yurtimizda yashayotgan barcha millat va elatlar o'rtasida do'stlik va totuvlikni mustahkamlash, milliy qadriyatlarini asrab-avaylash va boyitish, yosh avlodni Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash borasida shahar ahli amalga oshirayotgan katta ishlarni inobatga olib hamda 70 yilligi munosabati bilan Nukus shahri "Do'stlik" ordni bilan mukofotlansin.

*O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov
2003-yil 11-sentabr PF 331*

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI "DAVLAT TILI" HAQIDA

(Yangi tahrirda)

1-modd. O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir.

2-modd. O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi respublika hududida yashovchi millat va elatlarning o'z ona tilini qo'llashdan iborat konstitutsiyaviy huquqlariga monelik qilmaydi.

3-modd. O'zbek tilining O'zbekiston Respublikasi hududida davlat tili sifatida amal qilishining huquqiy asoslari ushbu Qonun va boshqa qonunlar bilan belgilab beriladi. Ushbu Qonun tillarning turmushda, shaxslararo muomalada, hamda diniy va ibodat bilan bog'liq udumlarni ad etishda qo'llanishini tartibga solmaydi.

4-modd. O'zbekiston Respublikasida davlat tilini o'rganish uchun barcha fuqarolarga shart-sharoit hamda uning hududida yashovchi millat va elatlarning tillariga izzat-hurmat bilan munosabatda bo'lish ta'minlanadi.

5-modd. O'zbekiston Respublikasida davlat tilida faoliyat ko'rsatadigan milliy guruhlar zich yashaydigan joylarda esa ularning tillarida faoliyat ko'rsatadigan maktabgacha tarbiya, bolalar muassasalarini tashkil etish ta'minlanadi.

6-modd. O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslarga ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqi beriladi. O'zbekiston Respublikasi davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda ham umumiy hunar-texnika, o'rta maxsus va oliy ma'lumot olishni ta'minlaydi.

Topshiriq: She'rni o'qib tarix va zamonamiz haqida munosabatingizni bildiring.

DORILAMON KUNLAR KELDI...

Onaginam!

Dorilamon kunlar keldi, shafaqlari ol,
Qayon boqsang, shaylanishlar va sozlashar tor.
Olcha gulin ko'zlaringga surtasan behol,
«Bu kunlarga yetganlar bor, yetmaganlar bor».
So'lg'in-so'lg'in lablaringdan ucharkan shu so'z,
Otaginam xayolimda rostlay boshlar qad.
Dorilamon kunlarga qayt, onam, yumib ko'z,
O'ksik dilda boshlarmasin desang qiyomat.
Bu tabiat suyumlidir ham ko'zlari ko'r,

Goh sharobdan, goh ogʻudan qilar bizni mast.
Belginangga tirak boʻlay, onajonim, tur,
Dorilamon quyoshga boq, unga qasdma-qasd.
Yuzing ardoqli quyoshday issiq va mahvash,
Koʻzlaringda umid yonar tikilgan oni.
Qorli kunlar bilan ketsin dilingdagi gʻash,
Qizgʻish, lolarang qoplaydir bu kun dunyoni.
Bu dunyoning qir-darasin xosiyati moʻl,
Yerni yalangoyoq bossang, yayraydi taning.
Yashamoq – bir tansiq taom, unga ursang qoʻl,
Borgan sari ochiladir ishtahang saning.
Bogʻlardagi yetilgusi har mevali shox
Rizqdir bizga, rizqga doim dil ilinjlkdir.
Oʻgʻlonlaring kelar ana, ochishib quchoq,
Oʻgʻlonlaring meva qadar bir shirinlikdir.
Onaginam!
Oʻzing tortma davralardan, el chorlaganda,
«Tiriklikning bayrami» deb sozlaganda tor.
Oʻzing soʻlgʻin lablar bilan pichirlaganday:
«Bu kunlarga yetganlar bor, yetmaganlar bor».

Halima Xudoyberdieva

Qalamdan toʻkilgan satrlar

...butun umri mobaynida hech narsaga erisha olmaydigan ikki toifa odamlar bor. Birinchisi – qilinishi kerak boʻlgan ishlarni qilmaydigan odamlar. Ikkinchisi – esa qilish kerak boʻlganidan ortiq hech nima qilmaydigan odamlar.

Menga tekis joyda hech qachon qoqilmagan, hech qachon xato qilmagan odamni koʻrsating va men sizga kelajagi tayinsiz odamni koʻrsataman.

Muvaffaqiyatsizlik! Nima u? Shunchaki bir kichkina saboq, yaxshilik tomon tashlangan birinchi qadam.

Og. Mandinoning "Yaxshi yashash siri" kitobidan

Uyga topshiriq: Nazariy maʼlumotni oʻqib, shahar yoki tumaningizda mustaqillikdan soʻnggi oʻzgarishlarni hikoya qilib yozib keling.

XIZMAT KOʻRSATISH MADANIYATI

(Rasmiy-icrabiy hujjatlarning til xususiyatlari)

Reja:

1. Mavzuga oid matnни oʻqish, oʻrganish, tahlil qilish.
2. Rasmiy-icrabiy hujjatlarning til xususiyatlarini oʻrganish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

GILAMCHILIK SANOATI

Gilamchilik sanoati – tabiiy (hayvon juni, oʻsimlik tolasi) va sunʼiy toladan turli xil gilam ishlab chiqaruvchi sanoat tarmogʻi. Gilamchilik badiiy hunarmandchilik sohasi sifatida rivojlanib kelgan. Sanoat tarmogʻi sifatida XX asrda shakllandi. Bu davrga kelib gilam toʻqiydigan maxsus artellar paydo boʻldi, uni qoʻlda toʻqishdan asta-sekin mashinada toʻqishga oʻtila bordi. Oʻzbekistonda 1988-yilda Xiva gilam toʻqish korbinati tashkil etilishi bilan gilamchilik sanoati mahalliy sanoatning muhim tarmogʻiga aylandi. Keyinchalik gilam toʻqiydigan korxonalar soni ortib borishi natijasida gilamchilik sanoati alohida sanoat tarmogʻi sifatida ajralib chiqdi.

Gilam toʻqish ayniqsa, mahalliy sanoatdagi eng rivojlangan tarmoqlardan biri hisoblanadi. Buxoro, Shahrisabz, Urgut, Nurota, Bulungʻur va boshqa shaharlardagi korxonalarda qoʻlda toʻqilgan gilam va paloslarda mahalliy uslub va badiiy usullar saqlanib kelmoqda. Oʻzbekiston mustaqillikni qoʻlga kiritgach, xalqaro aloqalarning mustahkamlanib borishi va gilamchilik sanoati korxonalariga chet mamlakatlar yirik firmalaridan zamonaviy texnologiyalari va asbob-uskanalari keltirilib oʻrnatildi, shuningdek, qoʻshma korxonalar tashkil etildi. "Xiva gilami" aksiyadorlik jamiyati shunday korxonalardan biridir. Bu korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar eksport qilimoqda.

Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasidan.

Savol va topshiriqlar.

1. Oʻqish va yashash joyingizdagi maishiy xizmat turini ayting, ularning manzilini tushuntiring
2. Biror tovar (mahsulot)ning narxini tushirishga oid nutqiy vaziyatni rolli ijro eting.
3. Biron narsaning reklamasini ixcham va diqqatni tortadigan tarzda ifodalovchi matn tuzing va uni ifodali oʻqing.

Reklama

Kitob-qalb gavhari, ko'ngil ziynati

"YANGI ASR AVLADI"

HAMKORLIKKA CHORLAYDI

Hurmatli kitobxonlar, murabbiy va ustozlar! "Yangi asr avlodi" nashriyot-matbaa markazi hayotimizning keng jabhalarini qamrab oluvchi turli-tuman kitoblarni chop etmoqda. Ular kitobxonning ko'ngil mulkiga aylanadi, tafakkur dunyosini boyitib, aqlini charxlaydi. E'tiboringizga nashriyotda chop etilgan va shu kunlarda nashr qilinadigan turli mavzudagi kitoblarni havola etamiz.

Nashriyotimiz barcha o'quv muassasalari—maktablarni, kollej va akademik litseylarni, oliy o'quv yurtlarini, kutubxonalarni o'zaro hamkorlikka taklif etadi. Ushbu korxonalar va muassasalar hamda savdo shaxobchalari respublikamiz miqyosida tarqatilayotgan kitoblarimizni bizdan eng arzon narxlarda xarid qilishlari mumkin.

"Yangi asr avlodi" nashriyot-matbaa markazi tomonidan chop etilgan kitoblar haqida to'liq ma'lumotni WWW. ibook. uz web-saytimiz orqali ham bilib olishingiz mumkin! Murojaat uchun manzil: 100113, Toshkent Chilonzor-8, Qatortol ko'chasi, 60. Telefon: +(99871)273-56-45 e-mail: yangiasr @ibook.uz yangiasravlodi@mail.ru

"Ma'rifat" gazetasidan

RASMIY-IDORAVIY HUJJATLARNING TIL XUSUSIYATLARI

Rasmiy uslub asosan huquqiy-ma'muriy munosabatlar sohasi uchun xizmat qiladi. U idoralalar, kishilar, davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Fammon berish, da'vat etish va majburiylik o'zgarishi kuchli bo'ladi.

Rasmiy-idoraviy hujjatlarning tayyor andozalari ishlab chiqilgan bo'ladi. Mazmuni aniq va ayon bo'lib, yozma nutq shakliga amal qilinadi. Ortiqcha izoh va takrorlar bo'lmaydi. Tasviriylik va majoziylikdan mahrum bo'ladi. Bu uslubda xolis baholash, qat'iy undash, buyurish o'zgarishi ustuvor bo'ladi.

Rasmiy yozishma va hujjatlar uslubi iqtisodiy, yuridik va diplomatik munosabatlarda, davlat idoralari, sudlar, savdogalar doirasi o'zaro muomalalarda

aloqa qilish uchun ishlatiladi. Shunga ko'ra, bu uslubda yuridik qonun moddalari, diplomatik murojaatnomalar—notalar, hukumat idoralarining qarorlari, instruksiyalar, buyruqlar, shartnomalar, rasmiy e'lon va xabarlar, yozishmalar va shu kabi hujjatlar yoziladi.

Rasmiy yozishma va hujjatlar usulining qo'llanilish doirasi keng va xilma-xil bo'lganligidan uning tarkibi ham turlichadir. Ular leksik-frazeologik hamda grammatik vositalarni tanlash va ishlatish jihatidan bir-biridan o'zma-ko'pmi farq qiladi. Bayon qilingan fikrlarning izchillik bilan uzviy bog'langan bo'lishiga alohida e'tibor qilinadi.

Idoraviy yozishmalarga oid qog'ozlar, chunonchi, ma'lumotnoma, tilxat, chaqiriq xati, tushuntirish xati, taklifnomalar qisqa va aniqligi bilan ajralib turadi. Tildagi muayyan nutqiy qoliqlar yozishmalarga xos xususiyatlar sanaladi.

Harbiy hujjatlar tili ham, asosan, rasmiy uslubning qonuniyatlariga bo'ysunadi. Harbiy hujjatlarga tartib belgilovchi qoidalar majmuyi bo'lmish ustavlar, qurol-aslahalarga oid qo'llanmalar, buyruq, famoyishlar kabi hujjatlar kiradi. Maxfiy ma'lumotlar berishda turli xil qisqartmalarning ishlatilishi harbiy hujjatlarning eng muhim belgilaridandir. Harbiy hujjatlarda bevosita harbiy ishlarda hamda harbiy texnikada ishlatiladigan maxsus teminlar juda ko'p uchraydi. Rasmiy uslubning boshqa turlaridagi singari harbiy hujjatlarda ham so'zlar, asosan, o'zining aniq, to'g'ri ma'nosida ishlatiladi. Bundan faqat ko'pincha urush maydonidagi obyektlarning nomlarini shartli belgi-alomatlar bilan belgilab qo'yilishigina mustasnodir.

Rasmiy-idoraviy hujjatlarda undovlar, tasviriy so'zlar va erkalash-kichraytirish vositalari ishlatilmaydi. Olmoshga nisbatan ot ustun bo'ladi. Fe'lning harakat nomi va majhul nisbat shaklidagi turlari keng qo'llaniladi.

Rasmiy uslubda tayyor qolip va ifodalar, ko'makchilik oborotlar, majhul tuzilmalar asosiy o'rin tutadi. Bu uslub adabiy til maromlariga, rasmiy idoraviy hujjat tuzish an'analari qat'iy amal qiladi.

Rasmiy ish uslubi asos e'tibori bilan idoraviy yozishma va hujjatlarda qo'llaniladi. Bu uslub materiali nihoyatda xilma-xil. Uning doirasi kengdir. Ariza, tilxat, fammonlar, qo'shma bayonotlar, firqa va davlatlar orasidagi bitimlar, hisobchilik hujjatlari va huquqiy hujjatlar — mana shu xilma-xil ko'rinishdagi materiallar rasmiy uslubga mansubdir. Bu uslub materiallarining bayonida ham, grammatik qurilishida ham, leksik tarkibida ham bir qancha o'ziga xos belgilar mavjud. Masalan: ariza hajmi jihatidan ixcham bo'ladi, chunki arizada maqsad ifoda qilinadi. Tilxat ham shunday. Turli

xildagi majlislarning qarorlariga kelsak, ularning hajmidan qat'iy nazar, hammasi ham o'zida uch xususiyatni mujassamlashtiradi.

Kun tartibi.

Muhokama qilinayotgan masalaning bayoni.

Qaror qismi.

Bu materiallarni til jihatidan birlashtiradigan, ularning barchasiga xos bo'lgan til xususiyatlari quyidagicha:

Bu materiallarning leksikasi asosan kundalik muomala jarayonida ishlatiladigan so'zlardan iborat bo'ladi.

Lahja so'zlari ishlatilmaydi. Ariza, tilxat, bayonot yoki qaydnomaning hujjat sifatidagi xususiyati shevachilikka imkon qoldirmaydi.

Bu uslub materialida timsolli birikmalar, umuman timsollar qo'llanilmaydi, chunki timsol zamirida turli xildagi ma'no nozikliklari mujassamlashadi. Huquqiy hujjatning xususiyati esa fikrning aniq ifodasini talab qiladi. Ayni vaqtda bu uslub materialida timsoldan foydalanishning imkonini bo'lmaydi. Masalan: kichik hajmli tilxat yoki arizada, raqamlar bilan to'liq bo'lgan hisobchilik hujjatlarida timsol ishlatishning o'zi imkonsiz.

Bayonda qoliplangan birikmalarning mavjudligi. Masalan, *kun tartibi, ko'riladigan masalalar, so'zga chiqadilar, qaror qiladi, zimmasiga yuklatilsin* va h.k.

Uslubning o'ziga xos atamalari: yig'ilish, majlis, anjuman, qurultoy, rais, hisobchi, mudir, muovin, kotib, viloyat, jumhuriyat, tuman va b.

Uslub atamalarining taraqqiyoti davr bilan bog'liqligi. Masalan, o'zbek tiliga davlat maqomi berilgach, hayotini tugatmasdan, barvaqtroq badarg'a qilingan bir qancha so'zlarimiz yana iste'moldan o'rin oladi. Bunda xalqqa tushunarli bo'lishi asosiy omil bo'lyapti: administratsiya – ma'muriyat, administrator – ma'mur, attestatsiya – ko'rik, raport – xabarnoma, komandirovka – safar, pechat – muhr, mikrorayon – mavze, transport – ulov, adres – manzilgoh.

Rasmiy uslub adabiy til maromlariga, rasmiy-idoraviy hujjat tuzish an'analari qat'iy amal qilinadi. Rasmiy uslub unsurlari publitsistik va badiiy nutqda ham uchraydi.

Rasmiy nutqning ikki xil ko'rinishi mavjuddir:

Og'zaki tarzda rasmiy ma'ruzalar nutqi.

Rasmiy ish qog'ozlari nutqi (asosan yozma nutq).

Og'zaki tarzda rasmiy ma'ruzalar nutqi, birinchidan, badiiy, ilmiy, jonli so'zlashuv va publitsistik nutqlardan farq qilsa, ikkinchi tomondan, rasmiy ish qog'ozlari nutqidan (yozma nutqdan) ham farq qiladi.

Rasmiy ish qog'ozlari turli-tuman bo'lganligi tufayli har birining o'ziga xos tuzilishi, xususiyatlari ham bor. Biroq ulardagi asosiy holatlar mushtarak ko'rinishlarga ega bo'ladi. Shunday qilib, rasmiy uslub bir tomondan, insonlar o'rtasidagi rasmiy munosabatlarni ifodalasa, ikkinchi tomondan, tashkilotlar, idoralar orasidagi, ular xizmatchilari orasidagi munosabatlarni ifodalaydi. Rasmiy nutq ana shu munosabatlarni ifodalash maqsadida, shu asosda shakllanadi va turlicha ko'rinishlarga ega bo'ladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, rasmiy uslub ijtimoiy, huquqiy munosabatlar, davlat va davlatlararo rasmiy siyosiy-iqtisodiy, madaniy aloqalar uchun xizmat qiladi. Davlat qonunlari, farmonlar, bayonotlar, shartnomalar, idora hujjatlari, e'lonlar va rasmiy yozishmalar rasmiy uslubda yoziladi. Rasmiy uslub hujjat matnining darak xarakterida bo'lishini, so'zlarning bir ma'noda ishlatilishini, badiiy-tasviriy vositalarning bo'lmasligini, fe'lning majhullik va buyruq-istak shakllarining, qo'shma gap turlarining keng qo'llanishini talab qiladi.

Nazorat savollari:

1. Rasmiy ish uslubi qaysi holatlarda qo'llaniladi?
2. Rasmiy ish qog'ozlari qaysilar?
3. Rasmiy ish uslubida lahjaga oid so'zlar ishlatiladimi, yo'qmi?

Bilib qo'ygan yaxshi!

Konstitutsiya – har bir davlatning ramzlaridan biri. "Konstitutsiya" – lotincha so'z bo'lib, uning tom ma'nosi "tuzish", "tuzuk", "nizom", "tuzilish", "yaratish" demakdir.

"Konstitutsiya" atamasi o'zining uzoq tarixiga ega.

Jahon sivilizatsiyasi o'zining tarixiy rivojlanishi davomida bugungi kunda amal qilayotgan ikki guruhdagi konstitutsiyalarni yuzaga keltirdi. Birinchi guruhni bugungi kundagidan keskin farq qiladigan sharoitda qabul qilingan konstitutsiyalar tashkil etadi. Bunday konstitutsiyalarning eng yorqin namunasi – 1787-yilgi AQSH Konstitutsiyasi, 1831-yilgi Belgiya va 1874-yilgi Shvetsariya konstitutsiyalaridir. Ikkinchi guruhga XX asming II yamida qabul qilingan "yangi avlod" konstitutsiyalari kiradi.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING KONSTITUTSIYASI XII
CHAQIRIQ O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY KENGASHINING
XI SESSIIYASIDA 1992-YIL 8-DEKABRDA QABUL QILINGAN.**

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Muqaddima, 6 bo'lim, 26 bob, 128 moddadan iborat.

2002-yil 27-yanvarda o'tkazilgan umumiy xalq referendumini natijasiga ko'ra hamda uning asosida qabul qilingan 2003-yil 24-apreldagi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq Konstitutsiyaning XVIII, XIX, XX, XXIII boblariga tuzatish va qo'shimchalar kiritilgan.

I bob, 4- modda.

O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir. O'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlar tillari, urf-odatlar va an'anasini hurmat qilinishini ta'minlaydi, ular rivojlanishi uchun sharoit yaratadi.

VI bob. 22-modda.

O'zbekiston Respublikasi o'z hududida ham, uning tashqarisida ham o'z fuqarolarini huquqiy himoya qilish va ularga homiylik ko'rsatishni kafolatlaydi.

VII bob. 31-modda.

Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi.

XIV bob. 66-modda.

Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilishga majburdirlar.

Mustahkamlash uchun topshiriqlar. Quyida ish qog'ozlaridan berilgan namunalarni o'rganib chiqib, namuna asosida misol yozing.

I SHONCHNOMA

Muassasa yoki ayrim shaxs nomidan ish ko'rish uchun ikkinchi bir shaxsga ishonch bildiradigan yozma vakolatli hujjat. Ishonchnomalar mol-mulkni boshqarish, pul va moddiy buyum boyliklarini olish, sud va notarial idoralarda ish olib borish va boshqa ishlarni amalga oshirishni ifodalaydi. Ishonchnomalar ikki turga bo'linadi: 1) rasmiy ishonchnomalar; 2) shaxsiy ishonchnomalar.

Rasmiy ishonchnomalar davlat muassasalari, korxonalar va boshqa kooperativ hamda ijtimoiy tashkilotlar tomonidan ish yuritishga vakil qilinganini

bildirish uchun beriladi. Ular muassasa rahbari tomonidan imzolandi va muhr bilan tasdiqlanishi kerak.

Rasmiy ishonchnomalarining zaruriy qismlari:

Ishonchnoma beruvchi muassasaning nomi.

Ishonchnoma tartib raqami va berilgan vaqti.

Ishonchnoma berilayotgan shaxsning lavozimi va to'liq nomi.

Qimmatli buyumlar olinadigan (beradigan) muassasaning nomi.

Ishonchnomaning berilish sababi.

Ishonchnomaning amal qilish muddati.

Ishonchnoma berilayotgan shaxs imzosining namunasi.

Moddiy buyum boyliklarini, oluvchining shaxsiyatini tasdiqlovchi hujjatning nomi (pasport, guvohnoma).

Ishonchnomalarining ikkinchi xili shaxsiy, ya'ni ayrim shaxslar tomonidan boshqa bir shaxsga muayyan ishni bajarish uchun ishonch bildirib berilgan yozma hujjatdir.

Shaxsiy ishonchnoma erkin usulda, odatda qo'lda yoziladi, lekin unda, albatta, quyidagi zaruriy qismlar bo'lmog'i kerak.

1. Hujjatning nomi (ishonchnoma).

Ishonch bildiruvchining to'liq ismi.

Ishonchli shaxsning to'liq nomi.

Ishonchnoma mazmuni (topshirilgan vazifalarni aniq ko'rsatish).

Topshirilgan vazifalar amalga oshirilishi zarur bo'lgan muassasaning nomi.

Ishonch bildiruvchining imzosi.

Berilgan vaqti.

Ishonch bildiruvchining imzosi tasdiqlangan shaxsning lavozimi va imzosi.

Ishonch bildiruvchining imzosi tasdiqlangan sana va yunalmoq muhr.

Rasmiy ishonchnoma namunasi.

Maktabning to'rtburchak

muhri (Ishonchnoma raqami va berilgan vaqti)

Ishonchnoma

Nukus shahridagi 7-maktab

xo'jalik mudiri O.S.Rahmonovga

"Sharq ziyokori" kitoblar do'konidan hisob bo'yicha maktabga ajratilgan 12040 (o'n ikki ming qirq) so'mlik kanselyariya buyumlarini olishga ishonch bildiradi.

Ishonchnoma 2012-yil 19-maygacha amal qiladi.

Maktab direktori: (imzo) H. Qosimov (muhr)

Shaxsiy ishonchnoma namunasi

Men tabiatshunoslik fakultetining 1-kurs talabasi Dildora Sharipova kursimiz talabasi Sayyora Rajabovaga (KA seriyadagi 586520 raqamli pasportga ega) universitet kassasidan menga tegishli 2013-yil iyun oyi stipendiyasini olish uchun ishonch bildiram.

2013-yil 28-iyun. (imzo) D. Sharipova.

D. Sharipovaning imzosini tasdiqlayman.

Tabiatshunoslik fakulteti dekani: (imzo) — — —
2013-yil 30-iyun.

TUSHUNTIRISH XATI

Xizmat sohasidagi, xizmatga aloqador masalani, uning ayrim jihatlarini yozma izohlovchi va muassasa (bo'lim) rahbariga (ichki) yoki yuqori tashkilotga (tashqi) yo'llanuvchi hujjatdir.

Nukus DPI Filologiya fakultetining dekan o'rinbosari S. Atiyazovga 1-kurs talabasi Ahmadjon Qodirovning

TUSHUNTIRISH XATI

To'rtkul shahridan bir necha kun davomida transport qatnovi uchun qulay ob-havo bo'lmaganligi tufayli 2012-yil 24-26-dekabr kunlari belgilangan mashg'ulotlarga kela olmadim.

2012. 27. 12 (imzo) A. Dadaxo'jayev

Uyga topshiriq: Nazariy ma'lumotni o'qib, rasmiy-idoraviy uslubga oid misollar yozib keling.

XIZMAT KO'RSATISH MADANIYATI

Reja:

1. "Ijrochi-buyurtmachi" rolli o'yinning ssenariysini yozish.
2. Maishiy xizmatning biror turiga munosabat bildirib rasmiy-idoraviy uslubda tashakkumoma yoki shikoyat (taklif) yozish.

KITOBXONLARGA YANGILIK

— Muhtarama Ulug'ovaning "Muhabbat saroyida mangu qolganlar" kitobini manzilingizga eltib berishimiz mumkin.

— Juda zo'r-ku!

— Buning uchun avval kitobga quyidagi telefon raqamlari

(+99897) 4320366

(+99897) 4320377

(+99897) 4320388

yoki Nihol.uz sayti orqali buyurtma bering.

— Narxi-chi?

— Arzonroq! Kitob bozor emas, nashriyot bahosi!

— To'lovi-chi!

Buyurtmaga ko'ra to'lovni **paynetning** istalgan shahobchasida "Nihol Surpriz" xizmati orqali amalga oshirishingiz kifoya.

"Ma'rifat" gazetasidan

SAVDO RASTASIDA

— Yangi ko'ylaklarni ko'rsam bo'ladimi? Men mahalliy mahsulotlardan olmoqchiman.

— Marhamat, ko'ring. "Kosontekstil" qo'shma korxonasida tikilgan.

— Aytinch, qancha turadi?

— Qirq ming so'm. Ma'qul bo'lsa, pulini kassaga to'lang.

— Plastik kartochkamdan to'lasam bo'ladimi?

— Albatta.

— Marhamat kartochkamni oling.

— Rahmat.

— Do'konimizga yana kelib turing.

DIALOG
Modalar uyida

- Xizmat?
- Bitta kostumga qancha mato kerak bo'ladi?
- Bitta kostumga ikki metr mato kerak bo'ladi?
- Tikish haqi qancha bo'ladi?
- Narxnoma bo'yicha 40000 so'm bo'ladi.
- Kostumni necha kunda tikasiz?
- 5 kunda tikamiz.

Topshiriq: Yuqridagidek dialog tuzing.

Bu qiziq
Uzoq umr ko'ruvchilar oroli

Ma'lum bo'lishicha, Filippin dengizidagi Yaponiyga darashli Okinava orolida 100 yoshni qoralagan qariyb 500 nafar qariya yashaydi. Ta'kidlash joiz, bu nisbat, ya'ni 100 ming kishiga 35 nafar uzoq umr ko'ruvchining to'g'ri kelishi dunyodagi eng yuqori ko'rsatkichdir. Eng muhimi, orolning yoshi ulug'lari bir asr umr ko'rgan bolsalar-da, o'zlarini ancha yosh his qiladilar.

Zero, bu yerga tashrif buyurgan kishi orolning har yerida 100 dan oshgan, biroq nafaqaga chiqishni xayoliga ham keltirmaydigan, motoroller yoki velosipedni dadil boshqarib borayotgan, yugurish, sharq yakkakurashlari yoki raqs to'garaklariga qatnab yurgan, shuningdek, tomorgada ishlayotgan bobolar-u momolarga ko'zi tushadi. Yaqinda okinavalik 96 yashar Saykichi Uxara o'ziga xos boks bellashuvida mamlakat chempioni, 30 yoshli bokschini mag'lubiyatga uchratganiga nima deysiz?

Taxminlarga ko'ra, mahalliy aholining bu darajada umr ko'rishiga orolning kalsiy ionlariga boy buloq suvlari yordam bermoqda. Bundan tashqari, olimlar, qariyalar bunday natijalarga sog'lom turmush tarzi, xususan, ovqatlanish va jismoniy yuklamalarni to'g'ri taqsimlash qoidalariga rioya qilishlari tufayli erishayotganlarini ta'kidlamog'dalar.

"XXI asr" gazetasi

Uyga topshiriq. Nazariy ma'lumotni o'qing va "Maishiy xizmat ko'rsatish" mavzusida matn tayyorlab keling.

USTOZ MAKTABI

(Frazeologik birliklarning turlari va uslubiy xususiyatlari)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish, tahlil qilish.
2. Frazeologik birliklarning turlari va uslubiy xususiyatlari haqida ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

"USTOZ OTANGDAN ULUG' MI?"

Xalqimizda "Ustoz otangdan ulug'", "Ustoz otangday ulug'" degan gaplar yuradi. Ularning qaysi biri to'g'ri ekan deb o'ylab qolaman. Ota – muqaddas inson. U bizni dunyoga keltiradi, ulg'aytiradi, yediradi, kiydiradi, oq-qorani tanitadi. Hayotning achchiq-chuchugiga tayyor turishimizni uqtiradi. Lekin uning farzandiga mehri bo'lakcha. Ana shu buyuk mehr tufayli goho farzandlar hayotda tantiq, erka, o'jar bo'lib o'sishlari mumkin. Ustoz esa bizning katta-kichik yutuqlarimiz bilan birga jindek kamchiliklarimizni ham sezib, bizni ogohlantiradi. Aytadilar-ku, "Otaning mehridan ustozning qahri yaxshi" deb. Shuning uchun men ustoz otangdan ulug' degim keladi.

Topshiriq.

1. Matndan foydalanib birinchi o'qituvchingiz haqida hikoya tuzing.
2. Ta'rif va tavsifga oid matnlarni o'qib, savol-javoblarda ishtirok eting.
3. Tengdosh va do'stlaringizni ta'riflang va ularga tavsif bering.
4. Atrofdagilarning xislatlari haqida o'z-fikr va mulohazalaringizni yozma bayon qiling.

USTOZ VA SHOGIRD

(hikoyat)

– Polvonlikning qirg sir-hunarini
Mana, o'g'lim, o'rgatdim senga.
Endi borgil, hech qanday polvon
Tusha olmas sening oldingga!
Shogird ketdi elni oralab,
Oylar, yillar soy kabi oqdi.
Bir kun ustoz eshigin tirab
Kimdir tarang musht bilan qoqdi.
... Ostonada sersavlat shogird
Turar mag'rur uyub qovog'in.

Yerga qarab so'z boshladi xit:
 – Nima bo'lar endi bu yog'i...
 Yurtlar kezdim, uluslar kezdim,
 Qolmadi men yiqmagan polvon.
 Kuragini yerga tekkizdim,
 Bo'lsa hamki hatto arslon.
 Va lekin tan bergan yo'q el-yurt,
 Siz qolibsiz – yiqmasam bo'lmas.
 Siz borsizki, dovrug'im bebut,
 Siz borsizki, toleim kulmas...
 Ustoz polvon shogird polvonga
 Bir so'z demay, chiqqi kiyinib.
 Mardlar joyi – shonli maydonga
 El-olamon keldi yig'ilib.
 –Oyo, falak!..
 Ustoz shogirdin
 Bir zarb bilan urdi ko'tarib.
 Qalqib tushdi dunyoyi gardun,
 Qulab tushdi ko'k to'ntarilib:
 To'xtang! Aytgum bu ne sinoat:
 Saqlab qo'ygan edi bus-butun
 Qirq birinchi usulin ustod
 Shunday nomard shogirdlar uchun!

Azim Suyun

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING TURLARI VA USLUBIY XUSUSIYATLARI

Tilshunoslikning frazeologizmlarni ilmiy tadqiq qiluvchi sohasi frazeologiya (grekcha phrases – "ibora", logos – "ta'limot" ma'nosida) deyiladi.

Ibora – frazema frazeologik birlik sifatida frazeologiya bo'limida o'rganiladi. Ibora tuzilishiga ko'ra so'z birikmasiga o'xshab ketsa ham nutq birligi sanalgan bunday birliklardan tamoman farq qiladi. U so'z birikmasi kabi har gal nutqning o'zidagina vujudga kelmaydi. Til birligi sifatida nutqqa tayyor holda mavjud bo'ladi. Shunga ko'ra iboralar tilshunoslikda turg'un so'z birikmasi deb ham yuritiladi.

Ibora o'ziga xos xususiyatlarga ega:

Iboralar qo'llanish jihatidan so'zga teng keladi.

Iboralar ko'chma ma'no ifodalaydi va ta'sirchanlikka, obrazlilikka ega bo'ladi.

Iboralar gap tarkibida yaxlit ko'rinishda bitta so'roqqa javob bo'ladi va bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi.

Ayrim iboralar tarkibini o'zgartirish mumkin: ko'zi tushdi – ko'zi menga tushdi; buni ko'tarilgan – buni ko'tarilib ketibdi.

Iboralar ko'proq so'zlashuv va badiiy uslubda ishlatiladi. Frazeologizmlar badiiy adabiyotda obrazli va ta'sirchan vosita sifatida ko'p qo'llaniladi.

Frazeologizmlar:			
1. Frazeologik qo'shilmalar		2. Frazeologik butunliklar	3. Frazeologik chatishmalar

Hordiq (to'g'ri ma'noda) chiqarmoq (ko'chma ma'no)
 Holdan (to'g'ri ma'noda) toymoq (ko'chma ma'noda)
 So'zida (to'g'ri ma'noda) turmoq (ko'chma ma'noda)

Ko'kka ko'tarmoq (maqdamoq)
 Eti suyakka yopishgan (ozg'in)
 Yuragi orqasiga tortmoq (qo'rqmoq)
 Tarvuzini qo'ltig'idan tushirmoq (hayajonlanmoq)

Sichqonning inini ijaraga olmoq.
 Tegimonga tushsa butun chiqmoq.
 Temirni qizig'ida bosmoq.
 Oyog'ini tirab olmoq.

TURLARI	Izchi	Misollar
Frazeologik omonimiya.	Turli ma'no ifodalovchi shakldosh frazeologizmlar.	1. Og'ziga olmadi (ichmadi). Og'ziga olmadi (gapimadi, to'xtalmadi). 2. Jon bermoq – "barhayot qilmoq". Odamzodga jon bergan ham, jonini oladigan ham yaratganning o'zi. Jon bermoq – "o'lmoq", "so'nggi marta nafas chiqarmoq". 3. Ustidan chiqmoq – "biror narsa qilinayotganda tepasiga borib qolmoq". Ustidan chiqmoq – "bajar-moq", "so'zining ustidan chiqmoq"

davomi

Frazeologik sinonimiya.	Ma'nodosh frazeologizmlar.	1. Boshi osmonga yetmoq, og'zining tanobi qochmoq. 2. Pixini yorgan – "ayyor", ilonning yog'ini yalagan – "ayyor". 3. Yer bilan osmoncha – "juda katta farq". Ot bilan tuyacha – "juda katta farq".
Frazeologik antonimiya.	O'zaro qarama-qarshi ma'no ifodalovchi frazeologizmlar.	1. Qovog'idan qor yog'il-moq – chehrasi ochilmoq. 2. Mum tishlamoq – jag'i ochilmoq. 3. Oshig'i olchi – ishi o'ngidan kelmaslik. 4. Boshi ko'kka yetmoq – fig'oni falakka chiqmoq.
Frazeologik variantlilik.	Frazeologizm qismlaridan birining ma'noga ta'sir etmagan holda boshqasi bilan almashib kelishi	1. Ko'ngliga tugmoq – yuragiga tugmoq.
Frazeologik paronimiya	Tarkibidagi biror leksik komponent bilangina farq qiluvchi frazemalar. Bunday leksik komponentlar bir-biriga o'xshash bo'lishi kerak	1. Yetti uxlab tushiga <u>kimaslik</u> – "mutlaqo o'ylamaslik", "kutmaslik". 2. Yetti uxlab tushida ham <u>ko'maslik</u> – "hech qachon ko'maslik".

Mashq. Quyidagi berilgan gaplar tarkibida kelgan frazeologik omonimlarni topib, ma'nolarini ayting.

1. Atrof-tevarakda ko'chani boshiga ko'tarib yurgan bolalarning shovqini tingan. 2. Jamila xola ham Hamida kelgunday bo'lsa, "qizim–qizim" deb boshiga ko'taradi. 3. So'zni Juman Sariyev oldi. 4. Unsun akasini quchoqlab, har kun kelishga undan so'z olib, quvonch bilan chol orqasidan ketdi. 5. Ayol kishiga qo'l ko'tarish erkakning ishi emas. 6. Ovozga qo'yamiz... xohlasangiz, "Qarshi"ga qo'l ko'taring. 7. Kun yarimdan og'ganda o'ng qo'lini menga qarab bir cho'zdi-yu, ko'z yumdi. 8. Nima

uchun bu haqiqatdan ko'z yumasiz? 9. Men ham sizday haqqoniy bo'lishga so'z beraman. 10. Kun tartibi tasdiqlangandan keyin, axborot uchun so'z o'rtoq Ubaydullayevga berildi. 11. Keyin pista ko'mir solib, quvurga maxsi kiydirib, dam berdi. 12. ...harsillab qolgan ho'kizlami qo'shdan chiqarib, dam berdi. 13. Gapiraversa, og'zimiz ochilib qolibdi. 14. Na ona, na qizlar ota oldida Ahmad haqida og'iz ocholmas edilar.

Topshiriq. Iboralarning qoraqalpog'cha muqobilini toping. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Sanamay sakkiz demoq; chumchuq pir etsa, yuragi shir etmoq; yulduzni benarvon urmoq; yerga ursa ko'kka sakramoq.

Topshiriq. Qoraqalpog'cha iboralarning o'zbek tilidagi muqobillarini toping.

hadal, haq niyetli adam: su'tten aq, suvdan taza; ishi alti'n, si'rti' gu'mis ha'm t.b.

juvas mo'min adam: awzi'nan so'zi, qoyni'nan bo'zi tu'sken;

yeki ju'zli adam: ku'le kirip, gu'n'rene shi'g'i'p; birde biye, birde tu'ye ha'm t.b.

Jawi'z, qatal, sum adam: jani'n ali'p jaqqan, wo'kpesin ali'p qaqqan; ha'm uri', ha'm u'stem; bir urti' may, bir urti' qan; uslag'an jerde qoli', tislegan jerde tisi qalatug'i'n ha'm t.b.

Aytqani' bolatug'i'n, ha'mirin ju'ritetug'i'n, qaytpas qara adam: aytqani' aytoqan, degeni degen; aq degeni-aq, qara degeni-qara; aq degeni-alg'i's, qara degeni – g'arg'i's ha'm t.b.

Sabi'rli', shi'damli' adam: suwi'g'i'na ton'i'p, i'ssi'si'na ku'ygen; woti'ni' menen kirip, ku'li menen shi'g'i'p ha'm t.b.

Jasi' ulg'ayi'p, yeseygan adam: yes bilip, yetek jaqqan; ko'zi yesikte, arqasi' besikte yemes ha'm t.b.

Hiyleker, sumli'qli' adam: ji'landay ji'lji'p, tu'lkidey jortoqan; qoyni'nan kirip, qoni'shi'nan shi'g'atug'i'n.

Qayg'i'si' ko'p, da'rtli' adam: si'rti' pu'tin, ishi tu'tin; si'rti' ji'lti'raq, ishi qalti'raq; ya wo'li yemes, ya tiri yemes ha'm t.b.

A'biger, jarli', jeter-jetpes hali' bar adam: ko'ylegi tirsegine jetpeytug'i'n, shapani' dizesinen wo'tpeytug'i'n; arqasi'n biyt jep, tapqani'n iyt jegen; u'rerge iyti, si'g'arg'a biyti joq; jani'lg'ani' japi'raq, to'sengeni topi'-raq ha'm t.b.

U'stemlik ju'rgizip, aytqang'a ko'ndirip woti'ri'w ma'nisinde qollani'latug'i'n frazeologizmlar: ashsa alaqani'nda, jursa judi'ri'g'i'nda; ayranday atlap, gu'bidey pisiw ha'm t.b.

Awil' zbirshilikli tu' rde birigiw ma' nisinde: bir jag'adan bas shi'g'ari'p, bir jen'nen qol shi'g'ari'w; bamaq basti', ko'z qi'sti' boli'w; bir jan, bir ta'n boli'w, ha'm t.b.

Menenlik yetiw, ko'kirek ko' teriw, mensinbew ma' nisinde: wo'zi biy, wo'zi xoja; wo'zi sher, wo'zi quday ha'm t.b.

Zorli'q yetiw, shataq sali'w: mali'na quri'q, basi'na si'ri'q woynati'w; to'besine to'rt, jelkesine jetti qoyi'w; jani'n ali'p, jan qaltaq'a sali'w; aydarli'si'n qul, tuli'mli'si'n tul yetiw; uli'n uri'p, qi'zi'n qi'ri'w; barati'rg'anni'n' baltasi'n, kiyati'rg'anni'n' ketpenin (ali'w) ha'm t.b.

Qi'yi'nshi'li'q ko'riw, azap shegiw: woti' menen kirip, ku'li menen shi'qti'; asti' jer, u'sti tepki boli'w; atsa kesek, joli'nda to'sek boli'w; wo'zegin'di wo'rteq, juli'ni'n'di' julqi'w; ko'zi jasqa, kewli g'ang'a toli'w; bir ko'zine qan ali'p, bir ko'zine jas ali'w; ishkeni irin', jegeni jelim boli'w; ingendey qayi'si'p, botaday bozlaw ha'm t.b.

G'amxorli'q yetiw, qarasi'w: qanatli'g'a qaqt'i'may, tumsi'qli'g'a shoqi'tti'maw; mun'i'n mun'lap, ji'ri'n ji'rlaw; basi'n awi'rti'p, balti'ri'n si'zlati'w ha'm t.b.

Ja'n-jaqqa tarap ketiw, toz-toz boli'w: palapan basi'na, turi'mtay tusi'na ketiw; uli' uri'ng'a, qi'zi' qi'ri'ng'a ketiw ha'm t.b.

Uri'si'w, jaman so'zlerdi ayti'p baqi'ri'si'w: jerdan ali'p jerge sali'w; awzi'nan aq iyt kirip, qara iyt shi'g'i'w.

Albi'raw, ne qi'lari'n bilmaw, qi'si'ni'w: kirerge yesik, shi'g'arg'a tesik tappaw; jer jari'lmadi', men kimmedim; woyi' wong'a, sanasi' sang'a bo'liniw.

Uzaq waqi't bayram qi'li'w, toy beriw: woti'z jerge wot jag'i'p, qi'rq jerge qazan asi'w; woti'z ku'n woyi'n, qi'rq ku'n toyi'n qi'li'w; ku'nde bayram, ku'nde toy ha'm t.b.

Bu'ldiriy, woyran yetiw: toli'si'n to'gip, wortasi'n shayqaw; shalabi'n shayqap, toli'si'n to'giw ha'm t.b.

Aynazarova Gu'larani'n' "Qaraqalpaq tilinde ten'les yeki komponentli frazeologizmler» kitobidan.

Mashq. Birinchi ustundagi iboralarning antonimlarini ikkinchi ustundan toping.

1) tilidan bol to'ndi	1) gapida turadi
2) qo'li baland	2) esiga keldi
3) ko'kka ko'tarildi	3) dimog'i chog'
4) og'zi bo'sh	4) tili zahar
5) so'zidan qaytdi	5) bag'ridan itardi
6) yodidan ko'tarildi	6) turqi sovuq

7) ichi qora	7) qo'li kalta
8) kayfi buzuc	8) yerga urdi
9) qo'ltig'iga oldi	9) og'zi mahkam
10) istarasi issiq	10) qalbi toza

Topshiriq.

"„Aql charxi" o'yini

To'y qo'shig'i—..., yuz yil—..., volida—..., ukaning og'asi—..., tanirdagi suyuqlik—..., yozuv qatori—..., bahor oyi—...

TEST

1. Boshida danak chaqmoq — boshida yong'oq chaqmoq. Ushbu iboralar shakl va ma'no munosabatiga ko'ra qanday iboralar.

- sinonim
  - paronim
  - ko'p ma'noli
  - antonim
2. «qo'stagini qoqmoq» iborasining sinonimini belgilang.

- qattiq jazolamoq
- aybsiz tanqid qilmoq
- ozor yetkazmoq
- talabchan bo'lmoq

3. Quyidagi ko'rsatilgan xususiyatlardan qaysi biri frazeologik birikmalarga xos.

- nutq jarayonida hosil qilinadi
- lug'aviy birlik
- tarkibidagi har bir so'z ga'p bo'lagi bo'lib keladi
- dobrazlilik kuchli bo'ladi

4. Quyidagi iboralardan qaysisi uzun so'zining antonimi bilan sinonim bo'la oladi?

- ikki enlik B. ikki odim
  - ikki qadam D. bir chimdim
5. Frazeologik sinonimlar berilgan qatomi to'ing.

- tilshunoslik, lingvistika
- kayfi uchib ketdi — yuragi yorila yozdi
- kuldi, iljaydi
- yuz, aft

Uyga vazifa: Mavzuni o'qib iboralarga misollar toping. Ustozingiz haqida matn tayyorlang.

NAZORAT ISHI

TIL – TO'LQINLARI MAVJ URGAN DARYO

Til tabiatan tanho bir kuchki, u cho'g' olovni muzga, muzni esa olovga aylantira oladi. Til – sehragar, sehrlovchi vosita. O'zbek tilini qunt bilan o'rgangan kishilargina uning serviqor qudratini bilib oladilar. Har bir xalqning tili o'ziga aziz. Shoirlar, faylasuflarning til haqidagi ta'rif-u tavsiflaridan ko'ngillarga nur yuguradi, uning mag'ziga yetishga intilsangiz hayot yanada ma'noli, maqsadli, go'zal va shirin bolib qoladi. Kimdir uni onaga o'xshatsa boshqa birov vatan qadar ulug' biladi. Dunyoga kelgan chaqaloq ham ona allasini o'zbek tilida eshitadi. Men esa shu o'rinda atoqli shoirimiz Omon Matjonning bir rivoyat asosida yozilgan "Alla" nomli mo'jazgina asarini eslagim keladi.

Qadim zamonlarda Xorazm tomonlarda bo'yi yetgan qiz Roziya o'zga yurtidan kelgan yugitga ko'ngil qo'yibdi. Ota-ona bu yo'ldan qaytarishga qancha urimasin, qiz ahdidida qat'iy turibdi. Noilojlikdan Roziya uzoq yurtga uzatilibdi. Biroq ona nuridiyasiga iltijo qilibdi: baxtli bo'l, yakka-yu yagona o'tinchim shuki, farzandlaringga hech qachon alla aytma, aytsang, butun umr norozi ketaman. Roziya o'g'il ko'ribdi. Onasining aytganiga amal qilibdi. Afsuski, ko'p o'tmay o'g'lini tuproqqa topshiribdi. Taqdir unga yana o'g'il ato qilibdi. Sho'rlik kelinchak ona ilinjini unutilmabdi. Afsus bu farzandni ham tuproqqa topshiribdi. Manglayiga yana o'g'il bitibdi. Vodarig', u ham kundan-kunga sarg'ayib, umidlariga tahlika tushibdi. Shunda Roziya onasiga bergan va'dasidan voz kechib, ichiga to'lib-toshib ketgan dardlarini qo'shigga solib, jigargo'shasiga alla kuylabdi. O'g'li sekin-asta kuchga kirib, ko'p o'tmay batamom sog'ayib ketibdi. Biroq endi Roziyaning o'zi alla aytgani sayin olisda qolgan Vatanini, ota-onalari, yaqinlarini yonib-kuyib sog'inadigan, sog'inchlarda o'rtanadigan bo'lib qolibdi. Sho'rlik volidayi mukarramasini yanada chuqurroq tushunibdi.

O'zbekiston Respublikasining Davlat tili haqidagi qonunining qabul qilinishi hech mubolag'asiz o'zbek xalqi taqdiridagi hodisadir. Bu qonun o'zbek xalqi, millati umrini uzaytiradigan, tarixiy taqdirini mustahkamlashda xizmat qiladigan qaror bo'ldi.

Dunyoning 20 dan orliq rivojlangan mamlakatlarida o'zbek tilining o'qitilishi yetakchi oliy o'quv yurtlari o'quv dasturiga kiritilganligi, tarixiy

shoh asarlarimiz dunyoning ko'pgina tillariga tarjima qilinishi va jahon adabiyoti durdonalari qatoridan o'rin olganligi o'zbek tilining qanchalik olamshumul ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

KASHFIYOTLAR OLAMIDA

(Sintaktik aloqa turlari)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish, tahlil qilish.
2. Sintaktik aloqa turlari haqida ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

G' OYA HAQIDA

Maqsadga erishish uchun tinimsiz izlanish kerak. Yaralgan har bir kerakli ashyo muayyan qimmat kasb etadi. Ammo har qanday qimmatbaho ashyodan ham ko'ra o'sha ashyoni yaratish g'oyasi beqiyos qimmatliroqdir. Zero, ashyo yo'q bo'lib ketishi mumkin. Ammo g'oya o'lmaydi. Sobiq Sho'rolar tuzumining fojeasi shunda ediki, g'oya qadrsizlandi. Kasod bo'ldi. Shunday mantiqsiz, kulgili holatlar juda ko'plab sodir bo'ldiki, o'zimizda tug'ilgan olamshumul g'oyalar qadr topmagani yoki qabul qilinmagani holda o'sha g'oyalar asosida chet ellarda ishlab chiqilgan, ishlab chiqarishga joriy etilgan g'oyalar negizida yaratilgan asbob-mexanizmlar oltin bahosida katta mablag'lar hisobiga sotib olinar edi. Bu o'z g'oyamizni o'zimiz bir necha yuz, ming barobar qimmat bahoga qayta sotib olish degan so'z. Shunday achinarli holatlar sodir bo'lmasligi uchun g'oyani asoslash, yaratishning o'zigina kifoya emas. Uni hayotga tatbiq etish uchun izchillik va qat'iyat bilan kurashish lozim. G'oyaning tug'ilishidan ko'ra uni amalga oshirish mashaqqati bir necha barobar ortiqdir. Bir yaxshi samarador g'oyaning etagidan ushladingizmi uni to amalga oshirmaguncha o'zingizniki qilib olmaguncha va rohatini ko'rmaguncha qo'yib yubormang.

(*"Tolibnoma"*dan)

CHOY VA QAHVA SUPERBAKTERIYALARDAN HIMOYA

Muntazam ravishda choy yoki qahva iste'mol qiladiganlarda inson burnida uchraydigan MRSA superbakteriyasi 50 foizga kam bo'lishi aniqlandi. Okeanortidagi Janubiy Karalina universiteti tadqiqotchilari 6 mingga yaqin ko'ngillilar ishtirokida o'tkazilgan tajriba yakunida shunday

xulosaga kelishgan. "Oila tibbiyoti" ("Family Medicine") jurnalida mavzuga oid maqola chop etildi.

Mutaxassislarning bunga e'tibor qaratgani bejiz emas. Boisi, MRSA (tillorang stafilokokkning metitsillin-rezistent shakli) eng ko'p tarqalgan infeksiyalardan biri bo'lib, oddiy toshmadan tortib pnevmoniyagacha bo'lgan turli kasalliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Yani bir jihati: bu bakteriyani ilmiy tilda tibbiyot xodimlari "super" qo'shimchasi bilan ataydilar, sababi, u antibiotiklarga o'ta chidamli. Aksariyat hollarda immuniteti past odamlar undan aziyat chekadi.

Mazkur yo'nalishdagi tajribani o'tkazish g'oyasi esa, choy ekstrakti surilgan laboratoriya idishi superbakteriyalarga qarshi o'ta kuchli himoyani ta'minlashi mumkinligi kuzatilgach, tug'ilgan ekan. E'tiborlisi, odam choy ekstraktini hidlaganida ham xuddi shunday samara kuzatilgan. Shuningdek, qahva ham bu kabi antibakterial xususiyatlarga ega deb qayd etildi.

"Ma'rifat" gazetasidan

Pingvinlar uchadi (mi)?

Ma'lumki, pingvinlar uchmaydigan qushlar sirasiga kiradi. Lekin olimlarning kuzatishicha, ular zarur hollarda havoga ko'tarilishi mumkin ekan. Shu yo'l bilan suv jonzotlari turli dushmanlari, masalan, tulen va kasatkalardan o'zini himoya qiladi. Qolaversa, bu usul bilan ular suvdan sohilga osonlik bilan chiqib olishar ekan, deb yozadi "Komulenta" manbasi.

Shu paytgacha pingvinlarning havoga ko'tarilishi mexanizmi yaxshi o'rganilmagan edi. Unga irlandiyalik olimlar jonzotlarni uzoq vaqt kuzatish orqali izoh topishdi. Aniqlanishicha, pingvinlar havoga sakrashdan oldin qanotlari yordamida suvda ko'proq miqdorda havo pufakchalarini hosil qiladi. Natijada havo qarshiligini yengib o'tib, tezkor harakatlanish imkoniga ega bo'ladi. Bunda havo pufakchalari pingvin atrofida o'ziga xos qatlam hosil qilib, suv ustida taxminan soatiga 19 kilometr tezlikda harakatlanishiga turtki bo'ladi. Ma'lumotlarga ko'ra, eng katta Qirol pingvinlari 20-50 santimetr, Adeli turdagilari esa 2-3 metr balandlikka sakrashi mumkin ekan.

"Ma'rifat" gazetasidan

Topshiriqlar:

1. Dunyo mo'jizalari haqidagi ilmiy-ommabop matnlarni o'qib, savollar asosida mazmunini so'zlab bering.
2. Bilgan kashfiyotlaringiz haqida so'zlab bering.

Gennisning rekordlar kitobidan

Ot yer yuzidagi eng qimmatbaho hayvon hisoblanadi. 1983-yilda arab shayxi Maxtum al-Mahdum o'zining "Sherif Danser" laqabli otini 40 million AQSH dollariga baholagan.

***

Hayvonot bog'ida yashovchi hayvonlar orasida esa "Chi-Lin" laqabli katta panda ayig'i Madrid hayvonot bog'i tomonidan 1 million funtga baholangan. Hozirgi vaqtda bu turdagi hayvonlardan dunyo bo'yicha 600-700 ta qolgan bo'lib, ulardan faqat 14 tasi hayvonot bo'g'larida yashaydi.

***

Shvetsariyaning "Wenger" firmasi tomonidan ishlab chiqarilgan eng katta qayirma pichoq Gennisning rekordlar kitobiga kiritilgan. Ushbu mega-pichoqning 87 ta turli asboblari bo'lib, ular yordamida jami 141 ta vazifani bajarishi mumkin.

"Vatanparvar" gazetasidan.

Olimlar insoniyatning 2000 yillik tarixidagi eng buyuk kashfiyot-ixtiro roni aniqlash bo'yicha munozara qildilar. Dastlab, 350 ixtiro tanlab olindi, keyin bu miqdor 150 taga tushirildi.

Nihoyat, uzoq tortishuvlardan so'ng nemis olimi Iogann Guttenbergning kitob bosish moslamasi eng zo'r ixtiro, deb e'tirof etildi.

"Oila davrasida" gazetasidan

SINTAKTIK ALOQA TURLARI

Gapda so'zlar bir-biri bilan tenglanish yoki tobelanish orqali sintaktik aloqaga kirishadi. Tenglanish orqali birikadigan birikmalar tarkibidagi so'zlar teng huquqli bo'ladi, ya'ni biri ikkinchisiga tobelanmaydi. Ular tenglanish ohangi bilan aytiladi. Tenglanish, asosan, uyushiq bo'laklar va bog'langan qo'shma gapning qismlari orasida bo'ladi.

Tobelanish orqali birikadigan birikmalarda uning tarkibidagi so'zlar biri ikkinchisiga, tobelanib, ergashib keladi. Ya'ni bunday birikmalar tarkibida tobe so'z (ergash so'z) va (hokim so'z)mavjud bo'lib, tobe so'z doim hokim so'zga tobelanib keladi.

So'z birikmasi yoki gap tarkibidagi komponentlar o'zaro ma'lum grammatik vositalar yordamida munosabatga kirishadi. Masalan, dadasini ko'rmoq birikmasidagi so'zlar sintaktik, dadasi bilan kelmoq birikmasidagi so'zlar analitik, dadasini deb kelmoq birikmasidagi so'zlar sintetik-

analitik yoki kombinatsion, yaxshi havo birikmasidagi soʻzlar pozitsion, bu yigit (Bu–yigit. Gap) qoʻshilmasidagi soʻzlar intonatsion usullar yordamida oʻzaro sintaktik aloqaga kirishgan.

Anghashiladiki, soʻzlar oʻrtasidagi sintaktik munosabatlar soʻz formalari, yordamchi soʻzlar, soʻz tartibi, intonatsiya kabi vositalar orqali ifodalanadi.

Tobelanishda uch xil sintaktik aloqa mavjud. Boshqaruv, moslashuv, bitishuv aloqalari.

1. Boshqaruv. Bosh soʻzning talabi bilan ergash soʻzning maʼlum grammatik vositani olishi boshqaruv deyiladi. Boshqaruvda tobe soʻz oldin, bosh soʻz keyin qoʻllaniladi. Masalan: uyga ketish, shaharda yashash, sayr haqida suhbat, sayohat toʻgʻrisida gapirish.

2. Moslashuv. Bosh soʻz bilan ergash soʻzning shaxs–sonda moslashuvidir. Bunda bosh va ergash soʻz qaratqich kelishigi hamda egalik qoʻshimchasi yordamida birikadi. Masalan: qalbim mening, doʻstimning yuragi, ukamning kitobi, maktab hovlisi. Nutqimizda uchraydigan aʼzoyi badan, oynayi jahon kabi fors–tojik tilidan kirgan birikmalar bir soʻz sifatida qoʻllanilaveradi.

3. Bitishuv. Ergash soʻzning bosh soʻz bilan grammatik vositasiz, faqat maʼno jihatdan yoki soʻz tartibida birikishi bitishuv deyiladi. Bitishuvda doimo ergash soʻz avval, bosh soʻz keyin keladi: tiniq suv, katta koʻcha, qizil gul, tez yumloq va hakoza.

Topshriq. Quyida berilgan topishmoqlarning javobini toping. Soʻz birikmalarini aniqlab yordamchi soʻzlar vositasida tuzilgan soʻz birikmalarini koʻchirib, turini aniqlang.

1. Aqlli temir olam kezar.
2. Shoxi bor, hoʻkiz emas,
Egari bor, ot emas,
Xohlagan manzilingga
Yetkazadi, minsang bas.
3. Poʻlat qushim uchdi–ketdi.
Bir zum oʻtmay Oyga yetdi.
4. Shamolday uchqur,
Yoʻq oyogʻi va qoʻli.
Koʻzga koʻrinmas,
Charogʻon yurgan yoʻli.
5. Suv emas, simda oqar,
Oʻt emas, chiroq yoqar.

6. Oʻzi qator joylangan,
Bir–biriga boylangan.
Bir–birini kuzatar,
Behisob nur uzatar.
7. Oʻzi turar oʻmida,
Qoʻli ketgan har yoqqa.
8. Kechasi oftobdek,
Kunduzi koʻptokdek.
9. Uyga osdik bitta nok,
Yop–yorugʻ boʻldi har yoq.
10. Uyimizga in qoʻygan,
Tilla qush–u, tilla qush.
Kech kirganda yashnasang,
Odamlarning koʻngli xush.
11. Tagida taglik,
Boshida qalpoq,
Qalpoq tagidan
Moʻralab chiqar.
12. Oʻchogʻi bor, moʻrisi yoʻq,
Choʻgʻi bor–u kuyasi yoʻq.
13. Tashqari yoz, dim–olov,
Uychamizda muz, qirov.
14. Bir ajoyib ishxona, ichi doim qishxona.
15. Tirmas bitta,
Tinglar mingta.
16. Katta quti, koʻzi bor,
Koʻp tomosha, soʻzi bor.
17. Radio desam, radio emas,
Kino desam, kino emas.
Eshitasan soʻzini
Ham koʻrasan oʻzini.
18. Jonsiz, tinglaydi,
Qoʻlsiz, yozadi,
Tilsiz, soʻzlaydi.
19. Bir tuyam bor, guldiroq,
Hamma yeri yaltiroq.
20. Dengizda kema suzar,
Ketma–ket oltin uzar.
21. Oʻradi, oʻrogʻi yoʻq,

Yig'adi timog'i yo'q.
 Doni bo'lar qop-qop,
 Yanchadi, to'qnog'i yo'q.
 22. Gurillashi tegimunday,
 Lekin tegimmon emas.
 Uchislari g'ajirday,
 Lekin g'ajir emas.
 23. Gur-gur etar, uchar ketar,
 Yurtdan yurtga odam eltar.
 24. Uzoqlarga uchsa ham,
 Talpinib qanot qoqmas.
 25. Ot mindim ola qashqa,
 Chopdim tog'-u toshga.
 26. Yo'qdur qo'l-u oyog'i,
 Na ko'zi, na qulog'i,
 Ammo unga bir qadam
 Yer shari, Oy-u, Zuhro.
 27. G'ildiraksiz parovoz,
 Parovozki juda soz.
 Dengizlarda suzadi,
 Baliqlardan o'zadi.
 28. Cho'zilib yotar narvon,
 Undan o'tar uy-karvon.
 29. Kichik temir ustida,
 Shamoldek yelib yurar.
 Egalarim kelsin, deb
 Har doim kutib turar.
 30. Ko'zi yaltiraydi,
 Ichi qaltiraydi.
 31. Yozda toycha,
 Qishda xurjun.
 32. Baland temir uy yurar,
 Burni tog'lami surar.
 33. Sen ichida tursang tikka,
 Olib chiqar yuksaklikka.

1-mashq. O'qing, boshqaruv munosabatidagi birikmalarni ko'chirib, birikmalarning tobe qismi qaysi turkum bilan ifodalanganligini ayting.

Butun yurtda qizg'in ish borardi. Navoiy savdogarlar va sayyohlar uchun hamma yo'llarda rabot va karvonsaroylar qurdirish, madrasa, maktab va

shifoxonalar barpo etish, ariqlar qazdirib qaqrab yotgan yerlarga suv chiqarish, o'tmishning qimmatbaho yodgorliklarini vayrongarchilikdan asrab qolish, olim va shoirlarni qo'llab-quvvatlashga intilardi. Bularning hammasi muttasil nazorat qilib turish, sabot, matonat bilan mehnat qilib, katta mablag'lar sarflashni talab etardi.

2-mashq. So'z birikmalarini aniqlab, tuzilishi jihatidan turini ayting.

Uzoq-uzoqlarda gulxanlar tovlanadi. Hamma yoq jimjit. Bu jimlikni uzoq-uzoqlarda hurigan qo'riqchi itlarning ovozigina buzmoqda. U kechqurun va kechasi bo'lgan hamma gaplarni fikran qaytardi. Beruniy bilan suhbatini ataylab sekin, to'xtab-to'xtab takrorladi. Har bir so'z o'z ma'nosidan ko'ra ko'p daraja ahamiyatli tuyuldi. Hech kim hech qachon Husayn bilan bunday gaplashmagandi. Unga xuddi mana shu kerak edi.

Uyga vazifa. Siz qanday rekordlarni bilasiz? Matn shaklida bayon qiling va matndan sintaktik aloqa turlarini aniqlang.

KASHFIYOTLAR OLAMIDA

(Grammatik ma'noni hosil qiluvchi vositalar)

Reja:

1. O'zingizni qiziqtirgan hayvonlar haqida kichik hikoya tuzish.
2. Grammatik ma'noni hosil qiluvchi vositalar haqida ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

IXTIROCHI AYOLLAR

Bugun biz foydalanadigan ayrim buyumlar borki, ularni bir vaqtlar ayollar ixtiro qilganiga ishongimiz kelmaydi. Chunki ularning ko'pidan bugun faqat erkaklar foydalanadi-da. Quyida ayollarning ana shunday ixtirolari bilan tanishasiz.

Usturlab (astrolyya biya, qadimgi astronomik burchak o'lchash asbobi)ni eramizdan avvalgi 370-yilda faylasuf, astronom va matematik olim ayol aleksandriyalik Gipatiya ixtiro qilgan.

Idish-tovoq yuvadigan mashinani 1886-yilda Jozefina Kokreyn ismli ayol ixtiro qilgan. U yaratgan mashina chinni idishlarni sindirmasdan yuva olardi. Armo uning ixtirosi oradan 40 yil o'tgandan so'nggina ro'zg'orbop uskuna sifatida ommalashgan.

Qor kuraydigan mashinani esa korxonalaridan birida kotiba bo'lib ishlaydigan Sintiya Vestover ismli ayol ixtiro qilgan. Odamlarni ko'chada

qiynalib qor kurayotganini ko'rgan ayol hozirgi qor tozalaydigan uskunaning dastlabki ko'rinishini yasagan.

Avtomobil glushitelini esa 1917-yilda El Dolres Jons ismli ayol o'ylab topgan. Ana shu akustik filtning ixtiro qilinishidan so'ng avtomobillardan chiqadigan shovqin keskin pasaygan.

Zirhnimchani esa 1965-yilda Stefaniya Kvolek ismli doktor ayol ixtiro qilgan. U po'latdan ham besh barobar pishiqroq bo'lgan kevlar sintetik matosini yaratgan. Uning ixtirosi minglab politsiyachi, o't o'chiruvchi va harbiylarning hayotini saqlab qolgan. Hozirda esa unga asoslanib, zamonaviy o'qo'tmas zirhnimchalar ishlab chiqariladi.

Suvosti kemasi periskopini ham ayol kishi ixtiro qilgan. 1845-yilda Sara Meter o'zi yaratgan asbob - kuzatiladigan obyektgacha bo'lgan masofani o'lchaydigan qurilmaga patent olgan.

Aylana arra (sirkulyar arra) ning prototipini 1810-yilda Tabita Bebbit ismli ayol ixtiro qilgan. Uzoq vaqt ikki erkakning arra tortishini kuzatgan xonim: "Og'irlik ikkoviga birday tushgani bilan arra faqat bir tomonga tortilganda yog'ochni kesadi, ortiga qaytganda kesmaydi. Bu vaqtni yo'qotadi", degan fikrga keladi, xullas, uning ixtirosidan bugungi kunda yog'och tilish sanoatida keng foydalaniladi.

Ilk avtomobil oynatozalagichini esa 1903-yilda Meri Anderson ismli ayol ixtiro qilgan. Qattiq bo'ronda mashinada ketayotgan ayol haydovchining dam-badam mashinani to'xtatib, oynasini qordan tozalashini ko'rib, unda oyna tozalaydigan moslamani yaratish fikri tug'ilgan.

"Oila davrasida" gazetasidan

O'tgan darsdagi topishmoqlarning javoblari:

1-yer sun'iy yo'ldoshi. 2-3-raketa. 4-5-elektrotoki. 6-7-elektrostolbasi, tok. 8-9-10 - lampochka. 11 - stol lampasi. 12-dazmol. 13-14-xolodilnik. 15-radio. 16-17 - televizor. 18-magnitofon. 19-traktor. 20-paxta terish mashinasi. 21-kombayn. 22-23-24-25 - samolyot. 26-kosmik kema. 27-paroxod. 28-temir yo'l, poezd. 29-tramway. 30-avtomashina. 31-velosiped. 32-ekskavator. 33-lift.

Bilib qo'ygan yaxshi!

Tadqiqotchilarning aytishicha, ko'pgina yosh fillar yovvoyi tabiatda badfe'lligi bilan ajralib turarkan. Ya'ni yog'och qo'ng'iroqchalarini kech-

qurun bananzorga borganida jaranglamasligi, ya'ni mevani yeyayotganida fermer sezib qolmasligi uchun ataylab tuproq va qalin loyga belashga urinisharkan.

"Vatanparvar" gazetasidan

Topshiriq: Matnni o'qing va o'zingizni qiziqtirgan hayvonlar haqida kichik hikoya tuzing.

GRAMMATIK MA'NONI HOSIL QILUVCHI VOSITALAR

So'zning leksik ma'nosi uning predmet, belgi kabilar haqidagi tushunchani reallashtirishi nimani anglatishidir. So'z, o'z leksik ma'nosidan tashqari, grammatik ma'noga ham ega bo'ladi. Grammatik ma'no ifodalashning quyidagi yo'llari bor:

1. Sintetik yo'l. Affikslar qo'shish orqali: a) so'z o'zgartiruvchi affiks orqali: dalaga ketdi, daladan qaytdi; forma yasovchi affiks orqali: kattaroq, sarg'ish kabi.

2. Analitik yo'l. Yardamchi so'zlar orqali: borayotgan edim, bola uchun, bola bilan kabi. O'zbek tilidagi ko'makchi fe'llarning bir qismi o'z mustaqillik holatidagi ma'nosi va grammatik xususiyatlarini butunlay yo'qotib, so'z formasini ko'rsatish vazifasini bajarish holatiga o'tgan. Bular ham so'zning analitik formasini hosil qiladi. O'qib chiqdi, gapira ketdi.

3. Aralash yo'l. Bunda affiks va formal so'z ishtirok etadi. Parkka qadar, men boraman.

Grammatik ma'no so'z tartibi va reduplikatsiya (takror), unlilarning uzayishi kabi vositalar yordami bilan ham ifodalanadi.

Eslatma: So'zning ayrim forma olmagan ko'rinishlari mavjud. Bular bosh kelishikdagi, birlikdagi ot, fe'lning bo'lishli shakli kabilar.

Topshiriq: Matnni o'qib, tarkibidagi grammatik ma'no hosil qiluvchi vositalarni aniqlang.

NON HIDI

Dunyoda non hididan xushboy, qadrliroq va ohanrabo hid bo'lmasa kerak. Yer yuzida hayot paydo bo'lgan kundan boshlab jamiki jonzorlar o'zlari uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat axtarishgan. Odam esa bug'doyni tanlagan va o'z ongi, mehnati, tafakkuri bilan uni o'zgartirib, hosildorligini, mazasini, to'yimlilikini oshirgan... Bug'doyning non sifatida shakllanganligiga 2000 ming yil bo'lgan.

O'rta Osiyo xalqlarining qadimgi yozuvi ham non bilan chambarchas bog'langanligini arxeologik qazishmalar tasdiqlab turibdi. Qadimgi Afrosiyob, Qashqa va Surxon vohalarining aholi istiqomat qilgan manzillaridan topilgan bug'doy qoldiqlari bunga yorqin misol bo'la oladi. Xalqimiz g'alla yetilishtirish, uni xushbo'y va to'yimlilik darajasini oshirib iste'mol qilishni minglab yillar oldin ham o'zlashtirib olganlar va hozirgi kunda ham bu davom etib kelmoqda.

Qiziqishlar olamida

Asli fermer bo'lgan bu sarguzasht ishqibozi Londondagi Olimpiada o'yinlari ochilishiga yetib borish va uni tomosha qilish uchun naq ikki yil avval yo'lga tushgandi. Avtomabilda yoki piyoda emas, poezd yoki samolyotda ham emas, balki uch g'ildirakli velosipedda 60 ming kilometr yo'lni bosib, Londonga yetib bordi-ya. Buning uchun 16 ta mamlakat hududidan o'tishga to'g'ri keldi. Uning 2 yillik xarajati 5 ming AQSH dollarini tashkil etdi.

Tinib-tinchimagan jahongashta ortga samolyotda qaytsa kerak, deb o'ylasangiz yanglishasiz. U sarguzashtlarini yanada boyitmoqchi. Ya'ni Olimpiada o'yinlarini tugatib, Shimoliy Amerikaga u yerdan esa navbatdagi Olimpiada o'tkaziladigan Braziliyaga yo'l olishni niyat qilgan.

"Xalq so'zi" gazetasidan

TEST

- Otli birikmalar qatorini aniqlang.
  - Katta uy, vazifani bajarmoq.
  - Asalday shirin, katta bo'lmoq.
  - O'qishda birinchi, tinglovchilarning barchasi.
  - Mashinada terish, radiodan eshitish.
- Muamala vositasining eng kichik birligi.
  - so'z C. ibora
  - qo'shma so'z D. gap
- So'z birikmasini toping.
  - O'rta Osiyo C. Ko'zi tushdi
  - Oq ko'ngil D. Kitobni o'qib
- Bosh so'z ravishdosh bilan ifodalangan fe'lli birikmani toping.
  - gulni sevmoq C. hurmat bilan yondoshgan

- senga ko'p D. kelajakni o'ylab
- Teng bog'lanishli so'z qo'shilmasini toping.
    - chiroyli manzara C. go'zallik va yaxshilik
    - shoirilar bilan uchrashmoq D. vahimadan qutilish
  - Boshqaruvli birikmani toping.
    - kitob o'qish C. mahallaning qariyalari
    - tezda kelish D. go'zal tabiat.
  - Moslashuvli birikmani toping.
    - do'stga sadoqat C. maktab kutubxonasi
    - chiroyli yozuv D. suv bilan to'ldirmoq
  - Bitishuvli birikmani toping.
    - men uchun muqaddas C. ulug'vor tabiat
    - shahar kochalari D. ilmga havas

Uyga topshiriq: Gennisning rekordlar kitobidan joy olishga loyiq voqealar haqida matn tayyorlashga harakat qiling.

YETUK MUTAXASSIS BO'LAMAN

(Gapda so'z tartibi va gap bo'laklarining tushib qolishi)

Reja:

- Mavzuga oid matnni o'qish, organish, tahlil qilish.
- Gapda so'z tartibi va gap bo'laklarining tushib qolishi.
- Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

MEN TANLAGAN KASB

Jahonda bo'lmasa muallim agar,
Hayot ham bo'lmasdi go'zal bu qadar.

Abdurahmon Jomiy.

O'qituvchilik olijanob va sharaflı kasbdır. Maktab, o'quv dargohlarini yoshlik gulshani desak, yosh avlod uning bebaho nihollaridir. Ustoz o'qituvchilar esa bu bog'ning oqil, mirishkor, mehribon bog'bonlaridir. U o'z bog'idagi mevalarning rango-rang, sog'lom bo'lishini, ya'ni har bir shogirdini baxtiyor ko'rishni orzu qiladi.

Zamonamizning zabardast olim va shogirdlari, shoir va san'atkorlari, fazogirlari, ischisi, o'monchisi, shifokori, quruvchi-muhandisi-hammasi

o'qituvchidan ta'lim olgan. Shuning uchun ham xalqimiz yuksak mehr-muhabbatini, jo'shqin qalb haroratini "o'qituvchi" degan so'zga singdirgan.

O'qituvchi quyidagi fazilatlarga ega bo'lishi kerak: insoniy g'oyaviylik, insoniy e'tiqodlilik, vatanga sodiqlik, yangiliklarni sezish va ularni hayotga joriy etishda tashabbuskorlik ko'rsatish, axloqiy poklik va yosh avlodga mehr-ribonlik, oqilona talabchanlik, yuksak madaniy xulq, nafosat, til va dil birligi, ijtimoiy burchni chuqur anglash, har sohada yosh avlodga o'mak ko'rsata bilish.

O'qituvchining jamiyatdagi muallimlik vazifasi ana shu fazilatlarni o'zida to'la mujassam bo'lishini taqozo etadi.

Topshiriq:

1. Ikki-uchta kasb-hunarni ta'riflang.
2. Nima uchun shu soha, kasb-hunarni tanladingiz? Sababini izohlang.
3. Tanlagan kasbingiz mavzusida rivoyat yoki hikoya so'zlab berish.
4. Zamonaviy mutaxassis qanday bo'lishi kerakligini ta'riflang.

GAPDA SO'Z TARTIBI VA GAP BO'LAKLARINING TUSHIB QOLISHI

Biz fikrimizni bayon qilish chog'imizda zarur so'zlarni tanlash bilan birga, ularni muayyan tartibda joylaymiz, chunki so'zlovchilarning ongida gap bo'laklarining tartibi bo'yicha ko'nikma mavjud bo'ladi. Unga ko'ra kesim gapning eng oxirida; to'ldiruvchi to'ldirilmishdan, hol esa hollanmishdan oldin, ega ko'pincha gap boshida, aniqlovchi aniqlanmishdan oldin keladi. Bunday tartib so'zlashuv va ilmiy uslublarga xosdir. Badiiy va qisman publitsistik uslubda esa gap bo'laklari tartibi o'zgarishiga yo'l qo'yiladi.

Gap bo'laklarining buzilishi esa inversiya deb ataladi.

Inversiya badiiylik, ifodalilik, ta'sirchanlilikni ta'minlash maqsadida qo'llanadi.

Biror bo'laki yashiringan gaplar to'liqsiz gaplar deyiladi:

Rahimjon: Ikkovi bir olmaning ikki pallasi!

Odilov: Qo'ziyev-chi? (A.Qahhor).

Bu o'rinda Odilovning gapi to'liqsiz gapdir, unda faqat ega ifodalanib, boshqa bo'laklar tushirilgan.

Ba'zan gap bo'laklari butunlay tushib qolib, gap bo'laklari bilan grammatik jihatdan aloqaga kirmagan so'zlarning o'zi to'liqsiz gapni tashkil etishi mumkin.

Grammatik jihatdan biror bo'lak ifodalanganini uchun bunday gaplar to'liqsiz gap sanaladi. Aslida, to'liqsiz gaplar mazmunan to'liq bo'ladi, chunki ular ham ma'lum fikrni anglatadi: yashiringan bo'lak anglashilib turadi. To'liqsiz gap ma'lum fikrni, maqsadni ifodalashda qo'llanuvchi bir uslubiy vositadir. Dialog tipidagi to'liqsiz gaplar gapning bir yoki ikki bo'lagidan tashkil topadi. Bu bilan ifodalangan gap bo'lagini boshqa bo'laklardan ajratib ko'rsatish lozim topiladi. Bunday hollarda to'liqsiz gap to'ldirilsa, grammatik jihatdan mukammal gap hosil bo'ladi-yu, ammo aytmoqchi bo'lgan maqsad, nozik ma'no ifodalangan qoladi, natijada gap mazmun jihatdan ham, uslubiy jihatdan ham buziladi. Demak, to'liqsiz gap biror bo'laki yetishmagan chala gap emas, balki soddaga gapning alohida bir turidir, ma'lum mazmunni ifodalashda qo'llanuvchi vositadir. Shuning uchun ham biror tugal maqsad, fikrni anglatgan, bo'lingan, uzilgan so'z va so'z birliklari to'liqsiz gap sanalmaydi.

To'liqsiz gaplarda yashiringan bo'lak umumiy kontekstdan, oldingi va so'nggi jumlar mazmunidan, vaziyatdan anglashilib turadi. To'liqsiz gaplarning quyidagicha turlari bor: 1. Dialogik nutq tarkibidagi to'liqsiz gaplar. 2. Mustaqil qo'llanuvchi to'liqsiz gaplar. 3. Frazologik birliklar tarkibidagi to'liqsiz gaplar. 4. Qo'shma gap tarkibidagi to'liqsiz gaplar.

Topshiriq: Kasb-hunaringiz mavzusida 4-5 maqol yoki she'r ayting.

MUALLIMLARGA

Nechog' baxtiyorman, ta'zimda shu top
Sizning sha'ningizga bitmoqdaman bayt.
Ne odam bo'lardim, qo'linda kitob
Biror harf tanimay tursaydim loqayd.
Siz-ku "Alifbo"dan „Qomus“gacha to
Bari-barisini tanitgan ustoz.
Ilk bor Siz ko'rsatgan duraxshon Zuhro
Bu kun she'rim ichra tashbihdur mumtoz.
Siz mo'jaz yurakda yo'qolgan yog'du
Oqibat quyoshdek socha olur nur.
Buyuklar haqiga qasamyod gap bu
Sizdan boshlanadi asli tafakkur.
Olamda ko'p erur muborak onlar,
Tabarruk zotlar ham garchand ko'p erur.
Sizgadir ilk rahmat, aziz insonlar,
Munis muallimlar, Sizga tashakkur.

A. Oripov

Topshiriq: Quyidagi to'liqsiz gaplarda qanday bo'lak tushirilganligini aniqlang.

1. –O'zimiz gaplashib qo'yaqolsak-chi? Sening borishing shartmi?
–Shart! Chiqaverlaring. 2. –Siz ham bittasini topa qolmay sizmi?
–Topaman. 3. Yaxshidan bog' qolar, yomondan dog'. 4. –O'sha kuni esingdami? Quyosh charaqlab turganmidi yo shamolmidi? –Qish edi...
5. –Kinga bo'ysunish kerakligini aytishmadimi? –Aytishdi. 6. –Qaytganlaringdan keyin sheriklaringni ko'rdilaringmi? –Ko'rdik.

Topshiriq: O'qing. To'liqsiz gaplarni aniqlab, turini ayting.

1. Ota, bular bog'ingizdagi qizil olmadanmi?
–Hovvo, qizim.
Kuzda taram-taram qizargan piyoladay olmalar esiga tushib, Feruza quvonib so'radi:
–Bulaming hosilini qayoqqa sig'diramiz, ota?
–Shaharga yuboramiz, qoqi solamiz.
2. Norqo'zi Feruzaga qarab kuldi:
–Paxta terishga qalaysiz?
–Terganman.
–Bellashaylik bo'lmasa. Xo'sh, shartingiz bormi?
–Bor.
3. Feruza Xanifaning qo'lidan zil patnisni oldi.
–Otam qayoqdalar?
–Bo'g'da.
4. Shiyiponga bormaylikmi, Normat aka?
–Boramiz, Normat aka paxtazordan asfalt yo'lga ko'tarilar ekan, Tursunalidan so'radi: G'o'za hamma yerda shunaqa yetildimi?
–Shunaqa.

Raqamlar so'zlaydi

Maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturi amalga oshirilishi doirasida 2004–2009–yillarda 8500 dan ziyod maktab qurildi va rekonstruksiya qilindi. Ularning aksariyati qishloqlarda joylashgan.

*„Xalq so'zi“ gazetasi*dan

Uyga vazifa: mavzuni o'qib, tanlagan kasbingiz mavzusida rivoyat yoki hikoya yozib keling.

YOSHLAR TASHABBUSI

(Bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gaplarning o'zaro ma'nodoshligi)

Reja:

1. Mavzuga oid matnни o'qish, organish, tahlil qilish.
2. Bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gaplarning o'zaro ma'nodoshligi haqida ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

YOSHLAR GIYOHVANDLIKKA QARSHI

XXI asr vabosi nomini olgan giyohvandlik hozirda butun dunyoni tashvishga solmoqda. Xo'sh, dunyoni o'ylashga majbur qilayotgan giyohvandlik o'zi nima? Nima sababdan kundan-kunga insonlar ayniqsa yoshlar, bolalar orasida bunday tuban yo'lga kirib kelayotganlarning soni ko'paymoqda?

Farzand o'stirayotgan har bir ota-ona o'z farzandlarining kamolini ko'rishni xohlaydi. Farzand ota-onaning suyangan tog'i, oilalalarning yongan chirog'i.

Shu bergan tarbiyasi natijasida farzandlarining yutuqlarini ko'rish ularga yuksak quvonch baxsh etadi. Ammo shuni ham tan olish kerakki, hamma bolalar ham ota-onasi orzu qilgandek inson bo'lib yetishavermaydi. Buning asosiy sabablari ba'zi ota-onalarning farzandlari tarbiyasiga befarqligi, yoshlarning o'qishga qiziqmasligi va bekorchilikdir.

Bunday yoshlar esa, albatta, o'zlariga ko'chadan do'st izlaydilar. O'qishga qiziqmaydigan, hali aqliy ongi to'liq shakllanib ulgurmagani yoshlar ko'chadagi yomon niyatli, giyohvand moddalar tijorati bilan shug'ullanuvchi va yoshlarni yomon yo'lga undovchi kishilar tomonidan aldanadilar va natijada bu bolalar giyohvandlikdek baloga giriftor bo'ladilar. Ular o'sha vaqtda o'z ishlarining oqibati haqida o'ylab ham ko'rmaydilar. Vaholanki, giyohvand moddaning turgan bitgani zarar. Giyohvandlarda giyohvand moddalarni qabul qilish xumori tutgan vaqtda ular bir doza qabul qilish uchun har turli yo'llarga kirishdan qaytmaydilar. Ular o'zini sotishi, giyohvand moddalar bilan savdo qiluvchilarning sherigiga aylanishi va har qanday jinoyatga qo'l urishlari mumkin. Giyohvand moddani qabul qiluvchilar hayotga beparvo bo'lib qoladilar. "Inson o'z-o'ziga eng johil dushman"—degan edi Siseron. Yuqoridagi dalillarni ta'kidlay turib, faylasuflarning gaplari to'g'ri ekanligiga yana bir bor ishonch hosil qilamiz.

Giyohvandlik tobora asrimiz vabosiga aylanib bormoqda. Avvalo, giyohvandlikning XXI asr vabosi deb atalishining boisi nimada? Sababi, XX asrda o'lat, bezgak, chechak va ayniqsa vabo kabi kasalliklar bir necha millionlab odamlarning hayotdan ko'z yumishiga sababchi bo'lgan. Hattoki ayrim yerlarda butun bir qishloq yoki shahar vabodan qirilib ketgan. Lekin vaqt o'tishi bilan tibbiyot rivojlanib, bunday og'ir kasalliklarning ham davosi topildi. Endigina odamlar sog'lom hayot kechira boshlaganda, ya'ni XXI asrdek texnika asriga qadam qo'yilayotgan bir paytda giyohvandlikdek xavfli dard insoniyat hayotiga zomin bo'lmoqda. Giyohvand moddalarni iste'mol qilish XX asr oxirlarida, ya'ni 70-80-yillarda rivojlana boshlagan. XXI asrga kelib esa bu haqiqiy global muammoga aylandi.

Xalqimizda "Barcha nuqsonlar bekorchilikdan" degan ajoyib maqol bor. Mustaqil yurtimizda yoshlarning yomon yo'llarga kirib ketmasliklari, bo'sh vaqtlarini unumli o'tkazishlari uchun barcha sharoit yaratib berilgan. Aslida har on g'animat hayotni haqiqatdan ham sevgan va umrida biron narsaga erishmoqchi bo'lgan inson hech qachon bekorchi bo'lmaydi. Giyohvandlik balosiga giriftor bo'layotganlarning ham ko'pchiligi bekorchilardir. Ularning hayotda oldiga qo'ygan maqsadlari yo'q. Nima uchun yashayotganliklarini ham bilmaydilar. Bunday insonlarning orasida ayol-qizlarning ham bo'lishi ayniqsa, achinarli hol. Ular faqat o'zlarining emas, balki hali hayotga kelib ulgurmagani, uning mo'jizalaridan bahramand bo'lish baxtiga muayassar bo'lmagan norasida go'daklarni ham yashash baxtidan mahrum qilishlari yoki ularning hayotlarini barbod qilishlari haqida o'ylab ham ko'maydilar. Chekish, ichkilikbozlik va giyohvandlik muammosi nafaqat tibbiyot xodimlarining, balki kelajak avlod haqida qayg'urayotgan oddiy fuqarolarni ham o'ylashga majbur qilmoqda.

Davlatimizda kelajak poydevori bo'la oladigan, o'z intilishlari bilan maqsadlariga erishayotgan va hayotda giyohvandlik balosiga qarshi kurashuvchi yoshlar juda ko'p. Biz yoshlarning Vatan oldidagi burchimiz o'qish, izlanish va unga sodiq farzandlar bo'lish. Shuning uchun o'qib, o'rganib ajdodlarimiz Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mir Alisher Navoiy singari buyuk insonlar bo'lib yetishishga harakat qilishimiz kerak. Biz maqsadimiz sari intilmasak, giyohvandlikka ruju qo'ysak hech qachon talab darajasidagi yetuk inson bo'lib yetisha olmaymiz.

Men tengdoshlarimni o'z maqsadi sari boshqa yo'llarga kimmasdan, chalg'imasdan olg'a borishga chaqiraman.

"Amu tonggi" gazetasidan

Savol va topshiriqlar:

1. Qayerlarda va kim bilan dam olishni xush ko'rasiz?
2. Ta'til taassurotlari bilan o'rtoqlashish vaziyatini rolli ijro eting.
3. Shahar (tuman)ingizni obodonlashtirish yuzasidan o'z tashabbusingizni ta'riflab bering.
4. Bo'sh vaqtingizni o'tkazish rejasini tuzing va uni xat orqali ota-onangiz yoki do'stlaringizga bildiring.

Suhbat

- Sen ertaga nimalar qilmoqchisan?
- Ertaga dam olish kunim. Qarindoshlarimni ko'rgani bormoqchiman. Ular bilan bir mazza qilib gaplashib o'tirmoqchiman. O'zing-chi?
- Bir do'stim kasalxonada davolanyapti. Shuni ko'rgani bormoqchiman. Keyin kurs ishimni tamomlash uchun kutubxonaga boraman. Bir-ikkita kitoblarni ko'rib chiqmoqchiman. Kechqurun kursdoshlar bilan kinoga tushmoqchimiz. Seni taklif qilmoqchi edim.
- Qayerda uchrashamiz?
- Soat yettilarda Alisher Navoiy nomidagi San'at saroyi yonida yig'ilmoqchi edik.
- Men ham, albatta, yetib kelaman.
- Yaxshi bo'lardi.

BOG'LANGAN VA BOG'LANMAGAN QO'SHMA GAPLARNING O'ZARO MA'NODOSHLIGI

Sinonimiya hodisasi tilning boyligini ko'rsatuvchi omillardan biri. Sinonimiya hodisasi doirasida qaraladigan sintaktik sinonimiya ancha keng tarqalgan alchida nutqiy ifoda vositasi sanalib, qo'shma gaplar sinonimiyasi masalasi ham uning tarkibida o'rganiladi. Qo'shma gaplar sinonimiyasi deganda, bir turdagi qo'shma gaplarning turli konstruksiyada tuzilishi yoki har xil turdagi qo'shma gaplarning mazmunan uyg'unlashuvi tushuniladi. Biriktiruv munosabatini ifodalovchi qo'shma gap qismlarida ifodalangan voqea-hodisa bir paytda yoki ketma-ket ro'y berishi mumkin. Biriktirish mazmuni ifodalangan bog'lovchisiz hamda bog'lovchili qo'shma gaplar tuzilishi bilan farqlansa-da, ularda bir xil voqea-hodisalar ifodalanib, o'zaro sinonimik qator hosil bo'ladi. Masalan: *Ertalab xastaning holi yana og'irlashdi, ko'p o'tmasdan o'lim o'z og'ushiga tortdi* (N.) – bog'lovchisiz qo'shma gap; *Ertalab xastaning holi yana og'irlashdi va ko'p o'tmasdan o'lim o'z og'ushiga tortdi* – bog'langan qo'shma gap. Bog'lovchisiz qo'shma

gaplar bog'langan qo'shma gaplardan, birinchidan, gaplar o'rtasidagi mazmuniy aloqani aniq ifodalashi bilan, ikkinchidan, bevosita tabiiyligi, ko'proq ekspressivligi va so'zlashuv nutqida keng qo'llanishi bilan farqlanadi.

Ayiruv munosabati faqat ayiruv bog'lovchili qo'shma gaplarda shakllanadi, shuning uchun u bog'lovchisiz qo'shma gaplar bilan sinonimiyani hosil qilmaydi.

Zidlik mazmuni bog'langan qo'shma gap, bog'lovchisiz qo'shma gaplarda aniq ifodalanadi. ... *azaldan shunday, dehqon qo'zg'olon ko'taradi, podsho ezib tashlaydi.* Mazkur qo'shma gap qismlari orasiga zidlov bog'lovchisi qo'yilsa, bog'langan qo'shma gapga aylanadi. ... *azaldan shunday, dehqon qo'zg'olon ko'taradi, ammo podsho ezib tashlaydi.*

Zidlik, sabab, shart, payt, munosabatlari bog'lovchisiz, bog'langan qo'shma gaplar bilan ham ifodalanishi mumkin. Shunga ko'ra ular bir-biriga ma'nodosh bo'la oladi.

1. Bir kishi ariq ochadi, ming kishi suv ichadi.
2. Bir kishi ariq ochadi va ming kishi suv ichadi.
3. Bir kishi ariq ochsa, ming kishi suv ichadi.

Raqamlar so'zlaydi

Prezidentimizning tashabbusi bilan 2001-yilning 25-aprelida bo'lib o'tgan ta'sis Quriltoyida O'zbekiston "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati tuzilgan edi. Hozirgi kunda 14 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan besh yarim million nafardan ziyod yigit-qiz Harakat oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarishda yetakchilik namunasini ko'rsatmoqda.

*"Xalq so'zi" gazetasi*dan

Uyga to'shiriq: Mavzuni o'qib, misollar yozib keling.

NAZORAT ISHI

ABDULLA AVLONIY

O'zbek ma'rifatparvari, jurnalist, davlat va jamoat arbobi Abdulla Avloniy 1878-yilning 12-iyulida Toshkentda tug'ilgan. U maktab va madrasada o'qigan. Avloniy arab, fors, rus tillarini o'rgangan. Buyuk mutafakkirlarning asarlarini mutolaa qilgan. O'zi ham she'r yoza boshlagan. Rus tilidan L.N. Tolstoy asarlarini tarjima qilgan. 1906-yilda o'z uyida «Taraqqiy»

gazetasini, keyin «Shuhrat» gazetasini chop ettirgan. 1908-yilda yashirin ravishda «Osiyo» gazetasini nashr ettirgan, bu gazeta ham yopib qo'yilgan. Avloniy 1908-yilda Mirobod mahallasida yangi usuldagi maktab ochgan, o'zi ona tili va adabiyot fanidan dars bergan. U 1909-yilda «Jamiyati xayriya»ni tuzib, yetim bolalarni o'qitgan. Keyin Avloniy Degrez mahallasida ikki sinfli maktab ochib, dunyoviy fanlarni o'qitgan. Avloniy mohir pedagog sifatida o'quv qo'llanmalari va o'qish kitoblari yozgan. Uning «Birinchi muallim» (1911), «Ikkinchi muallim» (1912), «Turkiy guliston yoxud axloq» (1913), to'rt qismli «Adabiyot yoxud milliy she'rlar to'plami» (1909-1915), «Maktab gulistoni» (1915) va boshqa ilmiy-pedagogik asarlari bor. Avloniy 1913-yilda «Turon» nomli teatr truppasi tashkil etgan. O'zi bir qancha dramatik asarlar yozgan va tarjima qilgan. Avloniy 1917-yilda «Turon» nomli gazeta tashkil etadi. 1918-yilda «Ishtirokiyun» gazetasini tashkil etishda qatnashdi va muharrir bo'ldi. 1919-1920-yillarda hukumatning Afg'onistondagi siyosiy vakili, bosh konsul bo'lib xizmat qiladi. 1921-yilda maorif sohasida ishlay boshlaydi. U xotin-qizlar, erlar bilim yurtlarida, harbiy bilim yurtida dars beradi. So'ng O'rta Osiyo universitetida til va adabiyot kafedrasining mudiri, professor bo'lib ishlaydi. 7-sinflar uchun «Adabiyot xrestomatiyasi» ni tuzib nashr ettirdi. Uning bir qancha ilmiy maqolalari, 4000 misradan ortiq she'ri bor. Abdulla Avloniy 1934-yilning 24-avgustida vafot etdi.

MA'RIFAT O'CHOQLARI

(Matn va uning ko'rinishlari)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish va tahlil qilish.
2. Matn va uning ko'rinishlari haqida ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

ADABIYOT MUZEYI

1968-yilning kuzida Toshkentda Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi ochildi. Bu muzey xalqimizning buyuk Navoiyga, uning ijodiga bo'lgan muhabbatiga yorqin misoldir.

Muzey sahnidagi ko'kalamzor, gulzor bog'da Navoiy haykali o'rnatilgan. U marmar hovuzga qarab turibdi. Hovuz atrofida taniqli ilodkorlarning bustlari qo'yilgan.

To'rt qavatli ko'rkam binoga kiriladigan ikki katta eshik g'oyat chiroyli ishlangan.

Muzeyning "Navoiy Astrabodda", "Navoiy Hirotda", "Navoiy Samarqandda", "Navoiy lirikasi" deb nomlangan zallarida Navoiyning buyukligi o'z asarlarining o'lmasligi aks ettirilgan. Umuman, Navoiy hamda unga zamondosh shoir va olimlarning ijodiy merosini yoritish uchun muzeyda o'n uchta bo'lim ajratilgan.

Navoiydan keyingi ijodkorlar va ularning asarlarini yoritishga bag'ishlangan materiallar 22 bo'limda to'la aks ettirilgan.

XX asr o'zbek adabiyotiga oid noyob materiallarni binoning to'rtinchi qavatidagi 13 bo'limda ko'rish mumkin. Muzey xodimlari jahon kutubxonalarida saqlanayotgan o'zbek adabiy merosini yig'ish va ularni adabiyot ixlosmandlariga taqdim yetish borasida ko'p yaxshi ishlarni amalga oshirmoqdalar.

Adabiyot muzeyi boshqa muzeylar kabi doimo tashrifchilar bilan gavjum. Xalqimiz unda jamlangan boy materiallarni qiziqib o'rganadi va ular bilan haqli ravishda faxrlanadi.

Topshiriq: "Ko'rgan tarixiy joyingiz, muzeyingiz haqida og'zaki ma'lumot bering.

MAYSAZORDAGI TEATR

Teatr uzoq taraqqiyot davrini boshdan kechirgan. Drama g'oyasining o'zi dinda ibtido topgan. Xitoyliklarda ilk tomoshalar ibodatxona raqslari ko'rinishida bo'lgan. Keyinchalik maxsus maydonchalardan foydalana boshlashgan. Bular pardalarsiz, chiroqlarsiz oddiy sahnalar bo'lib, faqat tomi bor edi xolos.

Yoponlarda ham qadimgi davrlarda teatr bo'lgan. Tomoshalarning bu turi "no" deb atalgan. Ular ham ibodatxona ko'rinishidagi teatrlarga borishgan.

Qadimgi Hindistonda dramatik tomoshalar orqa fonida matosi bor maxsus qurilgan maydonchalarda qo'yilgan.

Qadimgi yunonlar teatr rivoji uchun ko'p ishlar qilishgan. Tomoshabinlar tepalik yonbag'irlarda o'tirishgan, pyesa voqealari esa maysazorda yuz bergan. "Skane" deb atalgan maxsus imoratdan aktyorlarning chiqishi, kiyinish, dekoratsiyalar uchun foydalanishgan.

Elizaveta I boshqaruvi davrida Angliyada teatr ancha rivojlandi. 1576-yilda aktyor Jeyms Berbij tomoshalar uchun birinchi maxsus binoni qurdi. U oddiygina "teatr" deb atalgan. Ko'p o'tmay boshqa teatrlar qurildi. Ular

orasida "Globus" bo'lib, unda Shekspirning ko'plab pyesalari qo'yildi. Hozirgi zamonaviy teatrga Angliyadagi ana shu ilk teatr orqali asos solingan.

"Tasvir" gazetasidan

Topshiriq. Nukus shahrida joylashgan teatrlar haqida ma'lumot to'plang. Ularda namoyish qilinayotgan sahna asarlari qay darajada ma'naviyatimizni boyitishga xizmat qilayotganligi haqida suhbatlashing.

MATN VA UNING KO'RINISHLARI

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da matn so'zi arabchadan o'zlashganligi, eskirgan kitobiy so'z ekanligi va aynan tekst so'zi anglatgan ma'noga e'tibor berilganligi ta'kidlanadi.

Matnlar tipologiyasida axborotni uzatish kanali alohida o'rin tutadi. Shunga ko'ra matnlarning og'zaki va yozma matn turlarini farqlash lozim. Kommunikatsiya jarayonida berilayotgan axborotning hajmi ham matnlar tipologiyasi uchun yana bir asos bo'ladi. Har qanday matnning ifodalangan axborotning hajm belgisiga ko'ra minimal matn va maksimal matn tiplariga ajratish mumkin. Badiiy uslubda yozilgan matnda minimal matn deb biror mavzuni yoritishga bag'ishlangan qatralar, xalq donishmandligini ifodalaydiga maqol, matal va aforizmlar, miniatyuralar, hajviy asarlar, nomalar, she'r va she'riy parchalar, umuman, kichik mavzuni qamrab oluvchi bir necha gaplardan iborat butunlik tushuniladi. Maksimal matn deyilganda, keng ko'lamdagi voqealarni yoritish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan butunlik nazarda tutiladi. Badiiy uslubda hikoya, qissa, roman, epopeya kabi yirik hajmli asarlar maksimal matn hisoblanadi. Bunday matn tarkibida epigrafi, so'z boshi, muqaddima, so'ngso'z (epilog) kabi yordamchi qismlar ham ishtirok etishi mumkin. Shuningdek, matn lingvistikasiga oid ishlarda ma'lum bir matn tarkibidagi murakkab sintaktik butunlikka nisbatan mikromatn, yaxlit matnga nisbatan esa makromatn atamasi qo'llaniladi.

Matnlarni tipologiyasida ularning lisoniy strukturasi nazarda tutilishi kerak. Shunga ko'ra tipologik jihatdan turg'un strukturali matnlar (ma'lumotnoma, dalolatnoma, patent kabilar) va erkin strukturali matnlar (maqola, hikoya, she'r, roman kabilar)ni farqlash mumkin. Matnlar mazmuni va ifoda maqsadiga ko'ra ham farqli tiplarga birlashadi. Bu nuqtayi nazardan matnlarni nutqiy mulohazaning asosiy shakllariga uyg'un ravishda hikoya, tasviriy, muhokama matnlarga ajratish tilshunoslikda an'anaga kiritilgan. Matn tiplarini belgilashda yana bir omil asos nutqning funksional uslub-

laridir. Matn funksional uslubiy mohiyatiga ko'ra ilmiy matn (teziz, maqola, ma'ruza, taqrizlar), badiiy matn, nasriy (nazmiy, nasriy asarlar), rasmiy matn (ma'lumotnoma, qaror, buyruq, tavsiyanoma, tavsifnomalar), ommabop matn (maqola, suhbat, tabrik, xitob nutqi) kabi tarmoqlarga bo'linadi.

Bilib qo'ygan yaxshi!

Markaziy Osiyo xalqlari kitobni qadim-qadimdan e'zozlagan, ushbu hududdagi dastlabki kutubxona eramizning 3 asrida Xorazmda paydo bo'lgan.

Linvord o'yini

Aks, sado	Sut mah-siloti	Sitrus meva	Tutqun	Tashvish, qayg'u	Salom javobi	Lavozim	Ukaning og'asi	Yengil taom	Ingichka
Vafo	Ob-havo	Volida	Zirak	Shohning qizi	Farishta	Bol	Atir sotuvchi		

Uyga vazifa: Nazariy ma'lumotni o'qib, o'zbek ma'rifatparvarlarining rasmlari asosida ulami tanishtiring. O'zbek ma'rifatparvarlarining mashhur asarlari ro'yxatini tuzing. Mashhur ma'rifatparvarlarning ijodi bo'yicha dialogik vaziyatni ijro eting.

MILLIY QADRIYATLAR E'ZOZI

(Dialogik matnning ma'no munosabatiga ko'ra turlari)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish va tahlil qilish.
2. Dialogik matnning ma'no munosabatiga ko'ra turlari haqida ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash

O'ZBEK UDUMLARI

Har bir taraqqiy etgan, madaniyatli xalqning o'z tili, urf-odati, osori-atigalari, an'anaviy madaniy va ma'naviy boyliklari bo'ladi. Yer yuzida

ikki mingdan ziyod millat, xalq, qavmlar bo'lib, ularning o'ziga xos urf-odat, udumlari bor. O'zbek xalqi ham dunyodagi eng qadimiy madaniy xalqlarning biri sifatida mana shunday xazinaga ega. An'analami faqat eskilik sarqiti deb baholash noo'rin, chunki o'tmishdan xabardor bo'lish kelajak yo'lini oydinroq ko'ra olishimizga yordam beradi. An'analar, urf-odatlar xalqning ma'naviy o'ziga xosligini, madaniy rivojlanish darajasini ko'rsatish orqali ulami boshqa xalqlardan ajratib turadi. Har birimiz qadimiy urf-odatni, qadriyatlarni bilishimiz, saqlashimiz va keyingi avlodga ham yetkazmog'imiz lozim. Xalqimizda ota-bobolardan qolgan urf-odat, udumlar juda ko'p. Masalan, o'zbek udumlariga ko'ra ota-bobolarimiz birinchi navbatda mulla chaqirib, tavallud topgan bolalar qulog'iga azon aytganlar. Azon aytilganda bolalarning qulog'i ochilgan, ismi ilk bor chaqaloqning o'z qulog'iga singdirilgan.

Shuningdek, xatna, quloqtishlar, hashar, beshik to'y, nikoh to'yi kabi udum va marosimlar mavjud. Milliy o'yinlar qatorida chillak, chavgon, ko'pkari, kurash, uloq kabi o'yinlarni atab o'tish mumkin. Navro'z bayrami Sharq xalqlari orasida bir necha ming yillardan buyon yashab kelmoqda. U tabiatning o'zidan kelib chiqqan, kun-u tun tenglashishidan so'ng endi kunlarning uzayishi arafasidagi bayramdir. Navro'z so'zining ma'nosi nav-yangi, ro'z-kun, ya'ni yangi kun demakdir. Bu bayram, avvalo, tabiat jonlanishi, yangilanishi, yurtimizga bahor faslining kirib kelishi bilan boshlangan. Bayramda rang-barang milliy urf-odatlar, marosimlar o'tkazilgan. Navro'z bayramining eng ahamiyatli jihatlaridan biri keksalarga hurmat, ularning holidan xabar olish, ko'mak berishdir.

Sattor Husayn. «O'zbek udumlari» kitobidan

Matn yuzasidan savollar.

1. An'ana, urf-odat, udum deganda nimani tushunasiz?
2. O'zbek xalqining qanday udumlarini bilasiz?
3. Navro'z bayramida qanday milliy urf-odatlar, udumlar o'tkaziladi?
4. Hayit qanday bayram?

QO'SHNILAR HIMMATI

O'tgan yili qish chillasida bobom vafot etdi. Hammamiz u kishiga juda bog'lanib qolgan edik. Judolik bizga qattiq ta'sir qildi. Marhumni dafn qilib, qabristondan uyga qaytib kelganimizdan so'ng bir zunda kech tushganini ham sezmay qolibmiz. Ketadiganlar ketib, qoladiganlar uyga

to'plandik. Odam ko'p. Hamma och, lekin bunday paytda qozon-o'choqqa unnash hech kimning ko'ngligayam sig'mas, xayoliyayam kelmas edi. Shu payt qo'shnimiz Abduvohid aka o'g'li bilan yetaklashib kelib qoldi. O'g'li qozon ko'tarib olgan edi.

- O'tganlarni Olloh rahmat qilsin, o'tgan o'tdi-ketdi. Endi tiriklarning g'amini yeylik, - deb gap boshladi Abduvohid aka hamma o'ziga savol nazari bilan qarab turganini payqoqach.

Ular bilan izma-iz Abduvohid akaning xotini, lagan ko'tarib olgan kelini ham kirib keldi. Ular keltirgan narsalarni oshxonada laganlarga suzib, olib chiqib boshladilar.

Shunda otam:

- E Abduvohidboy, nima qilardingiz uydagilarni ovora qilib... - dedi-yu, tomog'iga bir narsa tiqilgandek gapirolmay qoldi.

- Biz siz bilan begonamasmiz, - deb dadamning gapini ilib ketdi Abduvohid aka. - Otangiz Ahmad bobo bizning ham bobomiz edilar. Qani, dasturxonaga qaraylik, osh sovmasin.

Osh mahali boshqa qo'shnilar ham qo'lida lagan, tog'ora ko'tarib kelib qolishdi. Kimdir samsa, birovi qatlama, yana boshqasi biron suyuq ovqatdan bir kosa ilingan.

Yeguliklarning hammasini idishlarga solib dasturxonaga tortdik. Onam oshxonada yig'layotganlarini eshitdim:

- Bizga og'ir kunimizda ham suyanchiq bo'ladigan himmatli qo'shnilarni berganiga shukr.

Marhumning yaxshi xislatlarini biri olib, biri qo'yib gapirayotganlarning suhbat mavzusi endi qo'shnilar himmatiga burildi.

"Oila davrasida" gazetasidan

Topshiriq:

1. Matn yuzasidan suhbatlashing. Bu odat sizning mahallangizda ham bormi?

2. Marhum vafoti munosabati bilan beriladigan xayr-sadaqalar, ularning sarf-xarajati haqida mulohazalaringizni bildiring.

DIALOGIK MATNNING MA'NO MUNOSABATIGA KO'RA TURLARI

Matn og'zaki yoki yozma nutqqa xos bo'lishidan qat'iy nazar, ikki xil ko'rinishda bo'ladi: dialogik va monologik. Dialogik matn ikki yoki undan ortiq suhbatdoshning turlicha mazmundagi fikr-axborot almashinuvidan iborat.

Ikki kishi o'rtasidagi dialogik nutq savol-javob, buyruq-javob, xabar-e'tiroz kabi mazmunlarni ifodalab, fikr xususidagi tasdiq yoki inkorni, ziddiyat yoki munozarani bildiradi. Ko'p kishilik dialoglarda suhbat mavzusi savol-javobdan iborat bo'lmay, o'rta tashlangan savol, taklif, da'vat, biror xabar, dalillar bilan xiloslanadi.

Dialogik matn tarkibida so'roq olmoshlari, muomala odobiga oid so'z va iboralar, yuklamalar, undovlar, kirish so'zlar keng qo'llanadi. Bunday matndagi gaplar, asosan, sodda gaplardan tashkil topadi, to'liqsiz gaplar, so'z-gaplar faol ishlatiladi.

Dialogik matn so'zlashuv uslubi va badiiy uslubga xosdir.

Topshiriq: Yordamlashish mavzusidagi vaziyatni ifodalovchi dialog tuzing.

Topshiriq. Berilgan suhbat matnlari bilan tanishing. Ularda gapning ifoda maqsadiga ko'ra qaysi turlari qatnashganligiga e'tibor qarating.

SUHBAT

***

- Sizga qanday rang yoqadi?
- Menga oq, qizil ranglar yoqadi. Sizga-chi?
- Menga esa ko'k, yashil, sariq ranglar yoqadi.
- Tug'ilgan kunga qanday rangli gul sovg'a qilsa bo'ladi?
- Pushti rangli gul sovg'a qilish kerak, chunki bu rang hammaga yoqadi.

***

- Sizlarda qanaqa gullar bor?
- Bizda chinnigul, atirgul va lola bor.
- Men gul olmoqchi edim. Qaysi guldandan olganim ma'qul?
- Gulni kimga olmoqchisiz?
- Do'stinga, tug'ilgan kuni edi.
- Do'stingiz qanaqa rangni yoqtiradi?
- Oq, qizil ranglarni yoqtiradi?
- Unday bo'lsa mana bu qizil rangli chinniguldandan oling.
- Rahmat, chiroyli guldasta yasab bersangiz minnatdor bo'lar edim.

***

- Siz ishga kirish uchun keldingizmi?
- Ha.
- Kasbingiz?

- Iqtisodchi.
- Ma'lumotingiz?
- Oliy.
- Ilgari qayerda ishlagansiz?
- «Zumrad» firmasida.
- U yerdan nega bo'shamoqchisiz?
- Fimangiz uyimga juda yaqin, shuning uchun.
- Yaxshi bizga iqtisodchilar juda kerak.
- Men qancha maosh olaman?
- 600000. Yana ellik foiz mukofot puli ham bor.
- Ish vaqtim qanday?
- Ish soat sakkizdan beshgacha.

LAZZATLI TAOM

Bir kuni Husayn Mirzo vazirlaridan:

-Dunyoda nima lazzatli? - deb so'rabdi.

Vazirlar bilganlaricha javob beribdilar.

Husayn Mirzo:

- Yo'q, topolmadingiz! Ertalabgacha topolmasangiz hammangiz joningizdan umidingizni uzing! - debdi.

Vazirlar maslahatlashib, bir vazirni Navoiyning huzuriga yuboribdilar.

Vazir Navoiyning oldiga kelib:

- Husayn Mirzo bizga: «Dunyoda nima lazzatli, shuni topinglar!» - deb buyurdi, biz topa olmadik. Aytib bermasangiz bo'lmaydi, - debdi.

- Qaysi taomni och qolib yesangiz, o'sha lazzatli, deng, - debdi Navoiy.

Vazirlar Husayn Mirzoga bu javobni aytibdilar.

- Buni siz topmagansiz, to'g'risini ayting, kim aytib berdi? - debdi.

Vazirlar:

- Taqdir, o'zimiz topdik, - debdilar.

Husayn Mirzo hammalarini bir uyga qamab: «Kimki to'g'risini aytmasa, shu uydin bir-bir chiqarib, boshini olaveraman», - debdi.

Shunda vazirlar:

- Biz Alisherdan so'radik, - debdilar.

Husayn Mirzo aytibdi:

- O'zingiz uni menga yomonlab haydatib yuborib, yana nega undan maslahat so'raysizlar? Demak, sizlarning miyangiz ishlamas ekan-da!

Shundan so'ng Husayn mirzo Navoiyni chaqirtirib, yana vazirlikka tayinlabdi.

Belida belbog'i borlar

Nikoh to'yi arafasida kuyovga sarupo kiygizish udumimiz bor. Buni kelinning qarindoshlaridan bola-chaqali, doru-e'tiborli, yoshi ulug' bir kishi bajaradi.

Kuyovning boshiga "Boshing omon bo'lsin", deya do'ppi kiygiziladi. Keyin esa "Issiq-sovuqlardan asrasin", deb to'n, oxirida "beling baquvat bo'lsin", degan tilaklar bilan beliga belbog' bog'lab qo'yiladi.

Bular er yigitlarimizning milliy liboslaridir.

Yurtimizning ayrim hududlarida bu kiyimlarni kelin o'z qo'llari bilan tikib, to'ygacha tayyorlab qo'yadi. Belbog' naqshlarida kuyovning ismi aks ettirilishi yoki kelinning shu kabi dil rozlari tushirilishi ham urf bo'lgan. Shundan bu belbog' kuyov uchun shunchaki bog'ich emas, kelinning sevgi-muhabbati timsoli sifatida ham qadrlangan.

Qadimda ota-bobolarimiz hamisha bellarida belbog' bilan yurishgan. Belbog'ning bir necha foydali jihatlari bo'lgan. Avvalo, u belni issiq saqlashida asqotgan. Safarga chiqqanda undan dasturxon, ba'zan joynamoz sifatida foydalanilgan.

Bugungi kunda esa yaqin kishisi vafot etgan erkak to'n kiyib, belbog' bog'lab oladi. Bu katta musibat yetib, belning quvati ketganini anglatsa ham, ajab emas.

"Oila davrasida" gazetasidan

Uyga topshiriq: Biror milliy marosim yoki bayramdan olgan taassurotlaringizni yozib keling.

XALQ SAYLI

(Monologik matnda mazmun izchilligi va ohang)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish, va tahlil qilish.
2. Monologik matnda mazmun izchilligi va ohang haqida ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

NAVRO`Z

Navro'z Yaqin va O'rta Sharq xalqlarining yangi yil bayrami sanalib, 21-mart kuni nishonlanadi.

Bu bayram O'rta Osiyoda Islom dini o'rnatilmasidan oldin ham nishonlangan. Navro'z haqida ko'plab afsona va rivoyatlar, shuningdek, ilmiy asarlar ham mavjud.

Jumladan, Umar Hayyomning (1048-1132) "Navro'znoma" asarida quyidagilarni o'qiydiz: "Navro'zning joriy qilinishi sababini aytsak, u shundan iboratki, oftobning ikki aylanishi mavjud, ulardan biri quyidagicha: Oftob har yuz oltin besh kun-u kecha-kunduzning to'rtidan birida Hamal burjining birinchi daqiqasiga chiqib ketgan paytining o'zida yana qaytib keladi va har yili bu davr kamaya boradi.

Jamshid bu kunni tushunganidan keyin Navro'z deb atadi va bayram qilishni odatga aylantirdi.

Aytishlaricha, birinchi Ajam podshosi Kayumars podshoh bo'lgandan keyin yilning kunlari va oylariga nom berishga hamda odamlar bilsin deb yilnoma joriy qilishga qaror qilgan, u tongda oftob Hamal burjining avvalgi daqiqasida kirgan kunni aniqlab, Ajam ma'budlarini yig'di va yil hisobini shu paytdan boshlashni buyurdi".

Mana shunday qadimiy bayram sobiq sho'rolar tuzumi davrida deyarli unutildi. Uni ta'qib ham o'qiydiz. Shukurki, istiqloq bu ajoyib bayramni xalqimizga qaytarib berdi. Endilikda u O'zbekistonda bahor, mehr-muruvvat, do'stlik bayrami sifatida keng nishonlanmoqda.

Topshiriq.

1. Matnni o'qib, Navro'z bayrami haqida suhbatlashing.
2. Bahor, Navro'z bayrami, Mustaqillik kuni haqida she'r yoki maqol-larni yoddan ayting.

Maqollar.

Kun g'amini sahar ye, Yil g'amini bahor ye.	Yaxshi yil bahoridan, Yaxshi kun saharidan.
Navro'zdan so'ng qish bo'lmas, Mezondan so'ng yoz bo'lmas.	Qishning qori yozga (bahorga) dori.
Yaxshi odam ko'zidan, Yaxshi yil Navro'zidan.	Yaxshi kelsa hutni ko'ring, Xuma-xuma sutni ko'ring.

Suhbat

- A'zam, sen Navro'z bayramini qanday nishonlamog'chisan?
—Men shu kuni qishloqqa, buvimnikiga boraman. U yerda bayram

juda ajoyib o'tadi. Qishloq o'rtasidagi katta bog'da askiyachilar, qo'shiqchilar, dorbozlar yig'ilib, zo'r tantana bo'ladi.

—Milliy o'yinlar-chi? Ular ham bo'ladimi?

—Ha, qishloq chetida kattagina ochiq maydon bor. Shu yerda ko'pkari bo'ladi.

—Sen ham ot minishni bilasanmi?

—Ha, men ko'pkarida qatnashaman.

—Ha, ajoyib bayram bo'lar ekan.

MONOLOGIK MATNDA MAZMUN IZCHILLIGI VA OHANG

Tavsifiy (monologik) matn so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan bayon etilgan voqea-hodisa, narsa yoki shaxs tasviri, tavsifiy xabar, ma'lumot bayonidir. Maqola, insho ham tavsifiy matnning bir turi sanaladi.

Ma'lum voqea-hodisalarga narsa va shaxslarga oid fikr-mulohaza bildirish, ularni badiiy-tasviriy vositalar yoki dalillar bilan ta'riflash, izhlash, isbotlash, asoslash tavsifiy matnga xos xususiyatlardir. Shuning uchun bunday matnda belgi-xususiyatni ifodalovchi so'zlar, atamalar, modal so'zlar, fe'lining funksional shakllari, ravishdosh faol qo'llanadi.

Tavsifiy matn yaratishda uyushiq bo'laklar, ajratilgan gap bo'laklari, atov gaplar, qo'shma gap ko'rinishlaridan keng foydalaniladi.

Monologik matn ilmiy, publitsistik, rasmiy-idoraviy, shuningdek, badiiy uslubga xosdir.

Mustahkamlash uchun topshiriqlar.

Berilgan matnlarni o'qing va matnning qaysi turiga xosligini aniqlang.

Uyga topshiriq: "Navro'z" bayrami haqida matn tuzing.

MAHALLAMIZ KELAJAGI

(Matn mazmunining qisqacha bayoni (rezume), uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyatlari)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish va tahlil qilish.
2. Matn mazmunining qisqacha bayoni (rezume), uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyatlari haqida ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

ULKAN CHINOR

Mahalla—donishmandlik o'chog'i. Milliy qadriyatlarimizning bir bo'lagi. Jamiyat taraqqiyotining hal qiluvchi kuchi hisoblanadi. Qadimdan madaniy merosimiz, an'ana va urf-odatlarimiz shakllanmaganida o'zbek xalqi dunyo miqyosida tanilmagan, tan olinmagan bo'lardi. Bugungi kunning qadriga yetish uchun farzandlarimiz o'tmishni yaxshi bilishlari kerak. Ildizsiz daraxt bo'lmaydi. Daraxt qancha chuqur tomir otsa, u shunchalik gullab yashnaydi, barq urib o'sadi.

Buyuk chinordan so'rabdilar:

—Nega buncha balandga qarab o'sasan?
—Nurga, yonug'likka, ziyoga intilaman.
—Nega buncha uzoq umr ko'rasan?
—Dovul-bo'ronlarga issiq-sovuqqa qarshi kurashaman.
—Nega buncha kuchlisan, mustahkamsan?
—Ildizim tuproqdan ming gaz chuqurlikka kirgan—deb javob qaytargan ekan.

Mahallani ham shu ulkan chinorga mengzash mumkin. Tariximiz mentalitetimiz, qadriyatlarimiz mahallada mujassam. Shuning uchun ham biz hozirgi yosh avlodni o'z mahallasiga muhabbat ruhida tarbiyalamog'imiz lozim.

"Ma'rifat" gazetasidan

Topshiriq: O'z shahar (tuman, mahalla)ingiz to'g'risida so'zlab bering.

Topshiriq: Uy(xona)ingizning ko'rinishi, sharoitlari yuzasidan suhbatda (dialogik vaziyatda) ishtirok eting.

MATN MAZMUNINING QISQACHA BAYONI (REZUME), UNING TUZILISHI VA IFODA MATERIALINING XUSUSIYATLARI

Rezume qisqa xulosa, qisqacha mazmun ma'nolarini beradi. Referat, monografiya, ilmiy jumallar va boshqa ilmiy ishlar xususidagi asosiy ma'lumotlarni qamrab olgan qisqa axborotnoma rezumedir. Rezumening hajmi annotatsiyadan kattaroq (oshib borsa, bir bet) bo'ladi. Rezume berishdan maqsad, odatda, o'zga til vakillarini mazkur asar mazmuni va hajmi bilan tanishtirishdan iborat bo'lib, shu ma'na oxirida rus yoki ingliz tilida beriladi.

Hozirgi kunda nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari avtoreferatlarining oxirida bir bet rezume ingliz tilida berilmoqda.

Topshiriq. "Aql charxi".

Achchiq ziravor—..., mol—..., Muhammadqodir Abdullayev—..., ijod parisi —..., yozuvchi —..., qaratqich kelishigi qo'shimchasi —..., yumshoq —..., Shurik yori —..., Qarshi futbol jamoasi —..., Qorlar makoni —..., avto yuragi —...

O'qing, qiziq!

Kulguga jiddiy munosabatda bo'ling

Oldingizga o'ta jiddiy maqsadni qo'ying—har kuni kulib yurish. Esdan chiqarmangki, kulgi—muntazam qabul qilinib turilishi lozim bo'lgan vitamin, damondori. Balki kulishga vaqtingiz yo'qligi uchun doim badqovoq holda yurarsiz? Mana bizning sizga taklifimiz: kechqurun sevimli komediyalarni tomosha qilish; do'stlar bilan yoqimli kechki ovqat; kinoga yoki istirohat bog'iga borish; telefonda kulgili mavzularda valaqlashish; yangi hajviy kitoblar mutolaasi... Xullas, asosiysi—istak bo'lsa bas, vaqt hamisha topiladi.

"Adolat" gazetasi

Uyga topshiriq: yashash joyiningiz (shahar, tuman, mahallangiz)ning tarixiga oid matn tayyorlang.

XIZMAT SAFARI

(Annotatsiya matni, uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyati)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish va tahlil qilish.
2. Annotatsiya matni, uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyati haqida ma'lumot berish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

BUXORO—QADIMIY SHAHAR

Buxoro jahonning eng ko'hna shaharlaridan. Bu shahar bundan 25 asr muqaddam Zarafshon vodiysining quyi qismida qad ko'targan. Dastavval u daryoning Zerirud nomli quyi tamog'ining ikki sohilida bir-biriga qarama-qarshi joylashgan 3 ta qo'rgon shaklida paydo bo'lgan. Qo'rgonlarning biri

Foxira, ikkinchisi Navmichkat, uchinchisi Farovis nomlari bilan yuritilgan. Qo'rgonlar tevarak atrofi suvga to'la ko'l-ko'lmaklar va botqoqliklar hamda anvoyi chechaklar bilan qoplangan bepoyon dala-yu dashtdan iborat nihoyatda xushmanzara bo'lgan. Butun vodiy bo'ylab atrofni qoplab yotgan asriy qalin daraxtzor, chakalakzor va to'qaylarda son-sanoqsiz turli-tunan, yovvoyi hayvonlar hamda ajoyib-g'aroyib qushlar uya qurgan. Shuning uchun bu o'lkani va unda qad ko'targan dastlabki shaharni aholi qadimda "Bug'oro", ya'ni "Tangri bezagi", "Tangri jilosi" yoki "Tangri jamoli" ma'nolarini anglatuvchi yagona nom bilan yuritgan.

Bu qadim uch qo'rgonning atrofi o'sha zamonlarda alohida-alohida mudofaa devorlari bilan o'ralgan edi. Devorlar baland va qalin bo'lgan. Ular paxsa va yirik xom g'ishtlar bilan o'rab chiqilgan. Ularning u yer-bu yerida baland tayanch minoralar bino qilingan. Qamal vaqtlarida dushmanga o'q uzish maqsadida devor va minoralar bo'ylab bir necha qator nishon tuynukshinaklar ishlangan. Shaharning bir necha darvozasi bo'lib, har bir qismiga markaziy ko'cha orqali darvozalardan kirilgan. Darvozaxonalar maxsus soqchilar—darvozabonlar nazoratchilik qilib turgan. Kech tushishi bilan darvozalar berkitilib, erta saharda ochilgan. Qamal vaqtlarida ular kecha-yu kunduz tanbalanib turgan.

Shaharning maxsus devor bilan o'ralgan eng baland qismida bino qilingan iztekmolli qo'rgoni ARK deb ataladi. Unda podshoh va amirlar yashagan. Arkda podshohning Ko'shki va saroylaridan tashqari devonxona, xazina, chaqa-tangalar chiqariladigan zarbxona, qamoqxona navkarlar uchun bostimalar bo'lgan. Shaharning qolgan asosiy ikki qismida shahar a'yonlari, hunarmandlar, savdogarlar yashagan. Ularning korxonalar va do'konlari, shuningdek, ibodatxona va bozor joylashgan.

Qadimdan Buxoro Buyuk Ipak yo'li ustida joylashgan bo'lib bu yo'l orqali buxorolik savdogarlar Xitoy, Hindiston, Eron va Vizantiyaga tuyalar karvoni bilan turli xil savdo mollari olib borganlar.

Aholi soni ko'paygan sari shaharlar ham kengayib borgan. Shaharning kengaygan qismining xavfsizligini ta'minlash maqsadida IX asrda Buxoro qadimgi uchta qismni ham o'z ichiga olgan yagona tashqi devor halqasi bilan o'rab olingan. Asrlar o'tishi bilan shahar maydoni yanada kengaygan. Uning atrofida, shahar devori tashqarisida, yangi ko'cha-kuylar, guzarlar va mahallalar qad ko'targan. XV-XVII asrlarda esa yangi joylarni o'rab turgan navbatdagi tashqi devor halqalari bino qilingan. Bu davrda shaharga 11 darvozadan kirilgan. Shaharda 12 mahalla, 200 dan ortiq guzar va masjidlar bo'lgan. Har bir mahallaning kadudosi, guzar oqsoqoli, imoni va poykori—ellikboshisi bo'lgan. Har bir mahallaning mozori bo'lgani kabi,

har bir guzarining alohida masjidi bo'lgan. Shahar yuzdan ortiq hovuzlar orqali ichimlik suvi bilan ta'minlangan.

Topshiriq:

1. "Buyuk ipak yo'li" xaritasidagi katta shaharlarning tabiatini hikoya qilib bering.
2. O'z viloyat (shahar)ingizdagi sayr-sayohatgoh maskanlarni tafsiflang.
3. "Buyuk ipak yo'li" mavzusidagi matnni ixchamlashtiring.

BUYUK IPAK YO'LI

Miloddan avvalgi II asrda ochilgan va tarixda Buyuk ipak yo'li deb atalgan yo'lning ahamiyati nihoyatda katta bo'lgan. Bu yo'l faqat savdo yo'li emas edi. U ayni paytda, dunyo xalqlari o'rtasidagi madaniy hamda davlatlararo aloqalar yo'li ham bo'lgan.

Bu yo'l Xuanxe daryosi bo'yida joylashgan Sian shahridan boshlangan. Yo'lning ikki yo'nalishi bo'lgan. Birinchi yo'nalishi—Xitoydan Samarqandgacha bo'lgan yo'l edi. Samarqandda yo'l yana ikkiga bo'lingan. Biri O'rta Yer dengizigacha, ikkinchisi Rossiya, Sibir, Kavkaz va Qora dengizgacha yetib borgan. Ikkinchi yo'nalishi Xitoydan boshlanib, Pomir-Tyan-Shan tog' tizmalaridan o'tib, Afg'onistonga, undan Hindistonga olib chiqqan. Nima uchun bu savdo yo'li Buyuk ipak yoli deb atalgan? "Buyuk" so'zi yo'lning judayam uzun bo'lganligini hamda juda ko'p xalqlar taqdiriga aloqador bo'lganligini anglatadi. "Ipak" so'zi esa yo'lning asosan ipak savdosiga xizmat qilganligini bildiradi.

Dunyo davlatlari bugun ham o'zaro aloqalarning eng qisqa va kamxarajatli yo'llarini barpo etishga intilmoqdalar. Bu borada Buyuk Ipak yo'lini qayta tiklash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shuning uchun ham Yevropa va Osiyoni bir-biriga bog'lovchi "Yevropa-Kavkaz-Osiyo" yo'li (TRASELKA) barpo etishga kirishildi. Bu yo'l Buyuk Ipak yo'lini tiklash borasida muhim amaliy qadam bo'ladi. 1998-yilda Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida Buyuk Ipak yo'lini tiklashga bag'ishlangan Xalqaro yig'ilish o'tkazildi. Unda Birlashgan Millat Tashkiloti va jahonning 32 davlati vakillari qatnashdi. Mutaxassislar fikricha, birgina O'zbekiston paxtasini tashishga ketadigan xarajat 12 million dollarga kamayadi. Tashqi savdoda yuk tashish xarajatini ikki barobar kamaytirish imkonini beradi. Demak, Buyuk Ipak yoli uchinchi ming yillikda ham dunyo xalqlariga xizmat qiladi. To'g'ri, hozir bu yo'l avvalgidek Buyuk Ipak yo'li deb emas, TRASELKA deb

ataladi. Gap uning qanday nom bilan atalishida emas. Eng muhimi, bu yo'lning xalqaro tinchlik, hamkorlik va davlatlar ravnaqiga xizmat qilishida.

ANNOTATSIYA MATNI, UNING TUZILISHI VA IFODA MATERIALINING XUSUSIYATI

Kitob yoki maqolaning asosiy fikrlari annotatsiyada qisqacha bayon qilib beriladi.

Kichkina maqola shaklidagi annotatsiyada asarga qisqacha baho beriladi. Annotatsiya – xarakteristika kitobning mukammal mazmunini bayon qiladi va muallif to'g'risida ma'lumot beradi.

Annotatsiyaning o'ziga xosligi shundan iboratki, u o'qilgan matnning mazmunini juda jiddiy o'ylab yozishni talab etadi. Shuning uchun ham annotatsiyani yodaki, o'z so'zingiz bilan lo'nda qilib tuzish kerak. Annotatsiya odatda yarim sahifa bo'ladi, juda kamdan-kam holatda bir sahifaga boradi. Uni yozganda ham, albatta, qog'ozning bir tomonidan joy qoldiring. Fransuz psixologi Ten bunday degan edi: «Mazmunini bir bet qog'ozda ifodalab bo'lmaydigan kitob yo'q, shuningdek, bir jumladan butun bir betning mazmunini ham berish mumkin». Yozuvning eng qisqa shakllaridan biri bo'lgan annotatsiya yozish san'atini egallash uchun tirmay muntazam ravishda mashq qilish kerak.

Misol tariqasida quyidagi «O'zbek tili fe'llarining ma'no tuzilishi» monografiyasiga berilgan annotatsiya bilan tanishtiramiz:

Monografiyada o'zbek tilidagi holat fe'llarining ma'no tuzilishi—ma'no tarkibi haqida fikr yuritiladi. Fe'l ma'nosi tahlil qilinishi natijasida uning tarkibiy qismlari, mantiqiy bo'laklari (semalari) aniqlanadi va shu asosda fe'l ma'nosi izohlanadi. Ish tilshunoslar, oliy o'quv yurtlarining talabalari—bachelor va magistr lari uchun mo'ljallangan.

Xandalar Qasam ichmayman

Said o'rtog'i Hasandan o'qituvchisiga shikoyat qilibdi:

—Hasan juda ko'p qasam ichadi va yolg'on gapiradi.

Shundan so'ng o'qituvchi Hasandan so'rabdi:

—Hasan sen ko'p qasam ichasanmi?

—O'lay agar men qasam ichmayman.

Liftdagi yozuv

Lift ishlamayapti. Eng yaqin ishlaydigan lift qo'shni pod'yezdda.

Telefon

Kasalxonaga ikki qulog'i kuygan yigitni olib kelishibdi.

Doktor undan so'rabdi:

—Nima bo'ldi?

—Dazmol qilayotgandim telefon jiringlab qoldi.

—Unda ikkinchi qulog'ingga nima qildi?

—Unisi tez yordam chaqirayotganimda ro'y berdi.

Qiziquvchan o'g'ri

Ikki o'g'ri Londondagi mashhur banklardan birini o'marashibdi. Ishni bitirgach, uyga kelib suhbatlasha boshlabdilar.

—Kel, bir sanaylik: qancha pulga ega bo'ldik ekan?

—Namuncha qiziquvchan odamsan, ertangi gazetalarni o'qi, qanchaligini kaatta qilib yozishadi.

Uyga topshiriq: Mavzuni o'qib, biror sayohatingiz to'g'risidagi taassurotlaringizni yozib keling.

O'ZBEKISTON TRANSPORTI VA YO'LLARI

(Taqriz matni, uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyati)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish va tahlil qilish.
2. Taqriz matni, uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyati haqida ma'lumot berish.
3. O'tilgan mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar ustida ishlash.

UZDAEWONING SHUHRATI

1996-yil mayda Andijon viloyating Asaka shahrida mamlakatimizdagi birinchi avtomobil zavodi 2 turdagi "Tiko" va "Neksiya" tamg'ali yengil avtomobillari hamda "Damas" tamg'ali kichik avtobus ishlab chiqarish bo'yicha O'zbekiston-Janubiy Koreya qo'shma korxonasi tantanali ravishda ochildi. Yiliga 200 ming avtomashina shiqara oladigan bu zavod 2,5 yilda qurib bitkazildi.

U murakkab avtomatlashtirilgan liniya bilan jihozlangan bo'lib, raqobatbardosh texnologiyaga egadir. Avtomobilga bo'lgan ulkan talabni qondirish uchun UzDAEWOO birinchi bo'lib maqsadni ichki bozorni

to'ldirishga qaratdi. Biroq chet el valutasiga ba'zi detallar, agregatlar olinishi sababli qisman chet davlatlarga ham mahsulotlar realizatsiya qilinyapti. O'zbekiston ichki avtomobil bozoridagi 60-65 % yengil avtomobillarni UzDAEWOning avtomobillari tashkil etadi. Ichki bozorda raqobat uncha katta emas, chunki boshqa yirik avtomobil zavodi yo'q.

Ma'lumki, avtomobil raqobatbardoshligi ularning sifati va narxlariga bog'liq.

"Tiko", "Damas", "Neksiya", "Matiz" avtomobillarining sifat darajasi Rossiyadagi raqobatchi avtomobillar "Jiguli", "Moskvich", "Oka" avtomobillariga nisbatan yuqori. O'z avtomobillarining yuqori sifatiga qaramay kompaniya marketing va reklama faoliyatini olib bormoqda.

UzDAEWOO qisqa vaqt ichida firmalar va kichik korxonalar tamog'ini yaratdi. Eng muhimi, 1999 - yildan boshlab ehtiyot qismlar ishlab chiqariladigan zavod ishga tushirildi.

"Turkiston" gazetasidan

Topshiriq.

1. Transportda yurish odobi to'g'risida so'zlab bering.
2. "Adashib qolgan yo'lovchiga manzilini topishda yordamlashing" mavzusida rolli o'yinda ishtirok qiling.
3. Aytilgan manzilga borish yo'nalishini yozma matnda ifodalab bering.
4. Biron joyga qanday borganingiz haqida kichik hikoya yozing.
5. Shahrigizda jamoat transporti xizmati haqida bildirishnoma tayyorlang.

Topshiriq: Namuna asosida dialog yarating.

– Kechirasiz, aytib bera olmaysizmi, Mustaqillik maydoniga qanday borsam bo'ladi?

– Bu yerdan 11-trollebusga o'tirishingiz mumkin.

– Metro orqali borishim mumkinmi?

– Ha, albatta, borishingiz mumkin. Buning uchun shu yo'ldan ozgina piyoda yurib "Hamza" metro bekatiga tushib, "Mustaqillik maydoni" bekatidan chiqasiz.

– Rahmat sizga, juda minnatdorman.

– Arzimaydi, yaxshi boring.

Topshiriq. Matn mazmuni bilan tanishing. Siz yana nimalarni qo'shimcha qilasiz?

QORAQALPOG'ISTON TRANSPORT YO'LLARI

"Qo'ng'iroq avtomobil yo'li ham, Nukus marmar zavodi ham, Navoiy - Uchquduq - Nukus temir yo'li ham biz orzu qilib yashayotgan buyuk

kelajakka poydevor bo'lib xizmat qiladi". Mamlakatimiz Prezidentining ana shu so'zlarida ta'kidlanganidek, bugungi kunda ushbu yo'l bamisoli xalq xo'jaligining eng muhim qon tomiri kabi yurtimiz taraqqiyotiga xizmat qilmoqda. O'zbekistonning boshqa hududlari qatori Qoraqalpog'iston diyorida ham bozor munosabatlarini rivojlantirish, tashqi dunyo va kuchli xalqaro bozorlar infratuzilmalari bilan mustahkam aloqalar o'rnatish uchun samarali transport va telekommunikatsiya tizimi yaratilgan. Hozirgi vaqtda Qoraqalpog'istonda zamonaviy temir yo'l tizimi, avtomobil va havo yo'llari rivojlangan.

Mustaqillik yillarida respublikada transport tizimini rivojlantirish bora-sida katta hajmdagi ishlar amalga oshirildi. Bugungi kunda Nukusda eng yirik xalqaro avialaynerlarni qabul qila oladigan zamonaviy aeroport faoliyat ko'rsatmoqda. Bu avialaynerlar Nukus aeroportidan mamlakatimiz poytaxti Toshkent shahriga va Rossiya Federatsiyasining Moskva, Krasnodar, Samara va boshqa shaharlariga parvoz qilmoqda. Yuk va passajir tashish bo'yicha asosiy ko'rsatkichlar temir yo'l transporti hissasiga to'g'ri kelmoqda. Keyingi yillarda respublikada yangi ichki temir yo'l tamog'larini barpo etishga e'tibor qaratildi. Navoiy - Uchquduq - Sulton Uvaystog' - Nukus (341 kilometr) temir yo'l tamog'i shular jumlasidandir. Agar 1991-yilda respublikadagi asosiy temir yo'l tamog'ining umumiy uzunligi 475,7 kilometrni tashkil qilgan bo'lsa, mustaqillik yillarida Nukus - Chimboy, Nukus - Qorao'zak temir yo'llari, Qorao'zak - Miskin, Miskin - Gazachak, Miskin - Buzoqobosh, Miskin - 343-razyezd yo'l uchashtalari bunyod etilib, temir yo'llar tamog'i 539,3 kilometrga uzaytirildi va respublikadagi temir yo'lning umumiy uzunligi 1015 kilometrga yetdi. Respublikada yangi yo'llarni qurish va mavjud yo'llarni ta'mirlash ishlariga katta e'tibor berilmoqda. Qo'ng'iroq soda zavodi ochilishi arafasida, zavod xodimlari bilan uchrashuvdan so'ng, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan Qo'ng'iroq shahridan Elobod posyolkasigacha 40 kilometr uzunlikdagi yo'l qurilishi boshlandi. Shuningdek, Qozog'iston Respublikasining Beynov shahrigacha yetib boradigan xalqaro avtomobil yo'lida qurilish ishlari jadal ravishda olib borilmoqda. 2010-yilda A-380 avtomagistral yo'l qurilishi uchun 47 milliard so'm sarflandi. 2011-yilda esa bu maqsad uchun 193 milliard so'm sarflash ko'zda tutilgan. Amudaryoning o'ng va chap qirg'oqlaridagi respublika tumanlarini bog'lashga xizmat qiladigan ko'priklar qurilishi kengayib boryapti. Bugungi kunda kattaligi bo'yicha uchinchi o'rinni egallaydigan yana bir ko'priklar qurilishi yakunlanish arafasida. Bu ko'priklar Respublikaning Beruniy shahrini Xorazm viloyatining ma'muriy markazi bo'lgan Urganch shahri bilan bog'laydi.

TAQRIZ MATNI, UNING TUZILISHI VA IFODA MATERIALINING XUSUSIYATI

Taqriz yozish o'qilgan narsaga baho berish va mazmunini qisqacha ko'rsatib qo'yishdan iborat. Taqriz-tayyor bo'lgan ilmiy ishni o'qib xulosa chiqarish, bu ishning yutug'i, kamchiligi va qay darajada yakunlanganligi haqida aniq fikr bildirish demakdir. Biz quyida taqrizning taxminiy nusxasini keltiramiz.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti magistratura bo'limi o'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi bitiruvchisi E.B.Aytmuratovning «Tibbiyot kollejlari o'zbek tili mazmuni va ta'lim texnologiyalari» mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasiga

TAQRIZ

Eleonora Baxitovna Aytmuratovning magistrlik dissertatsiyasi o'zbek tilini davlat tili sifatida tibbiyot kollejlari o'qitish, o'quvchilarning ixtisosiy nutqini rivojlantirish masalalariga bag'ishlanganligi bilan nihoyatda dolzarbdir.

E.Aytmuratova o'z ilmiy-tadqiqot ishida nafaqat nutqiy malakalarni o'stirish, balki ixtisosiy nutqni rivojlantirish borasida bahs yuritadi, uni qadimgi sharq va g'arb faylasuf allomalari qoldirgan adabiy meros bilan bog'laydi, rus tilshunos-metodistlarining ilmiy izlanishlari, taniqli pedagog va psixologlar, respublikamizdagi yetakchi metodist olimlarning ilmiy-tadqiqot ishlarini chuqur o'rganadi va tahlil qilib chiqadi.

Dissertatsiya ishining umumiy hajmi 3 bobdan iborat bo'lib, unga Kirish, 3 ta bob, umumiy xulosalar va adabiyotlar ro'yxati hamda ilovalar kiritilgan.

Muallif dissertatsiyaning birinchi bobida tibbiyot kollejlari o'zbek tilini o'qitishning mavjud ahvoli, ta'lim jarayoni, ta'lim vositalari bo'yicha tahlil natijalarini keltiradi.

Ishning ikkinchi bobida muallif ta'lim maqsadiga erishishning turli usullarini qidirib topadi va uni ta'lim tizimida qo'llashning maxsus texnologiyasini yaratadi. O'quvchilarning nutqiy malakalarni shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini, o'quvchi lug'at zaxirasini kengaytirish borasidagi o'ziga xos ta'limiy jihatlarni ochib berishga urinadi va bunga erishadi. O'quvchilarni mustaqil va mantiqiy-tanqidiy fikrlashga yo'naltiruvchi amaliy-ijodiy ishlar tizimini o'quv majmualarga jamlash yuzasidan tavsiyalar keltiradi.

Muallif ishning uchinchi bobida tibbiyot kolleji o'quvchilariga o'zbek tilini darsdan tashqari mashg'ulotlarda o'rgatish yuzasidan tavsiyalarini

keltiradi. O'rta maxsus ta'limda darsdan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etish natijasida mustaqil fikrlash, ijodiy faollikning xususiy shakllari ko'rinadi, o'quvchi o'zbek tilida erkin muloqot malakalarini egallaydi, boshqalar oldida o'z nutqiy mahoratini namoyish qilishga harakat qiladi. Shuning uchun ishda bunday mashg'ulotlarga ahamiyat qaratilganligi maqsadga muvofiq keladi. Ilmiy-tadqiqot manbalarini o'rganish va o'tkazilgan tajriba-sinov jarayonida muallif o'qish qoraqalpoq tilida olib borilayotgan tibbiyot kollejlari o'zbek tili (davlat tili) ta'limining hozirgi kundagi muammolari va uni bartaraf etish yo'llarini topgan, tizimlashtirgan va o'rta maxsus ta'lim tizimi uchun tavsiya qilgan.

Ilmiy-tadqiqot ishi tushunarli, sodda va ravon tilda yozilgan bo'lib, unda ilmiy-amaliy xulosalar to'g'ri shakllantirilgan.

Sanab o'tilgan ilmiy-amaliy yutuqlar bilan bir qatorda ilmiy-tadqiqot ishida ba'zi juz'iy kamchilik va nuqsonlar ko'zga tashlanadi:

1. Ishda ba'zan imloviy-uslubiy xatolar uchraydi.

2. Ishda tibbiyot kollejlari o'zbek tilini o'qitishda qaysi usullar ko'proq naf berishi alohida ta'kidlansa, yaxshi bo'lardi.

Mazkur kamchiliklar ilmiy-tadqiqot ishining umumiy natijasiga, foydalilik ko'ffesentiga salbiy ta'sir etmaydi.

Umuman, dissertatsiya talablarga javob beradi, har bir qism ilmiy nazariy adabiyotlardan olingan iqtiboslar bilan ta'minlangan. E.Aytmuratovning ilmiy tadqiqot ishi himoyaga tayyor va uni magistr ilmiy darajasini olishga loyiq deb hisoblayman.

Taqrizchi:

f.f.n., dosent A.Pimiyazova

SUHBAT

—Kechirasiz, bu bekatning nomi nima?

—Bu "Beshqayrag'och" bekatidir.

—Men metro bekatiga bormoqchi edim, qaysi transportda borsam bo'ladi?

—Siz metroning qaysi bekatiga bormoqchisiz? Bu yerdan "Paxtakor" va "Chilonzor" bekatlariga borish mumkin.

—Qaysi biri yaqinroq?

—Har ikkisi deyarli bir xil masofada. "Paxtakor" ga 53, "Chilonzor"ga esa 79 yoki 189-avtobuslarda borasiz.

—Rahmat.

—Marhamat.

Uyga vazifa: Mavzuni o'qib, Qoraqalpog'iston transport yo'llari haqida matn yozing.

B I L A S I Z M I ?

Eng birinchi avtomashina

Ilk transport turi – yog'ochdan ishlangan mototsikl 1885-yilda germaniyalik Gotlib Daymler tomonidan yasalgan bo'lib, dvigateli benzin bilan harakatlangan. Oradan bir yil o'tib, Karl Bents avtomobil deb hisoblash mumkin bo'lgan uch g'ildirakli transport turini yaratdi. Bundan ko'p o'tmay Daymler va Bents tomonidan to'rt g'ildirakli avtomashina yaratilishi tarix sahifalarida muhrlandi.

O'ZBEK SAN'ATI USTALARI

(Referat matni, uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyatlari)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish va tahlil qilish.
2. Referat matni, uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyatlari bilan tanishish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

OPERAMIZ MALIKASI

Muyassar Razzoqova konservatoriyaga ilk qadamini qo'yganidanoq Saodat Kabulova va Nasim Hoshimovlarning yuqori bahosiga musharraf bo'ldi. U dastlab ustozining romanslari – "Oq kaptar", "Dugonalar", "Kashmir", "Sevimli yorim"ni kuyladi. Qirqinchi yillarda O'zbekiston qo'shiqchiligida Saodat opaning ijrochilik yulduzi charaqlab yongan bo'lsa, oradan yarim asr o'tgach, to'qsoninchi yillar boshida Muyassar Razzoqova o'zining koloraturali soprano ovozi bilan san'atning sehrli olamini zabt etishga jazm qildi.

O'lloh bergan ijrochilik iste'dodi ham, noyob ovoz ham bo'lgani uchun Muyassar Razzoqova katta jur'at bilan o'zini jahon operasi cho'qqilariga urdi. Rossinining "Saviliya sartaroshi"da Rozino, Juzeppe Verdining "Traviata"sida Violetta, "Rigoletta"sida Jilda, "Maskarad bali"da Oskar partiyalarini yuqori maromda ijro etdi.

Mustaqillik sharofati bilan italiyalik rejissor Franchesko Sforza kelib Gayatano Donisietting "Luchiya Dilamemor" operasini sahnalashtirdi.

Bosh partiya – Luchiya partiyasini Muyassar Razzoqova ijro etib, muxlislar olqishiga sazovor bo'ldi. U o'zining ushbu ijrosi bilan opera san'atimizning xazinasini betakror durdona bilan boyitdi, ana shu asar san'atkoriga Italiya, Vengriya, Avstriya, Latviya va boshqa joylarda bo'lib o'tgan tanlovlarda ulkan shuhrat keltirdi. Istiqolol bergan imkoniyatlar tufayli Muyassar Razzoqova Violetta partiyasini italyan tilida ijro qildi.

1993-yili Muxtor Ashrafiyning "Dilorom" operasi sahnalashtirilganidan 35 yil o'tgach, qayta tiklandi. Muyassar bosh partiya – Dilorom partiyasini mahorat bilan ijro qildi. Mustafo Bafoevning "Umar Hayyam" operasidagi Feruza, Sulaymon Yudakovning "Maysaraning ishi" operasidagi Oyxon partiyasi tufayli qo'shiqchi katta shuhrat qozondi.

Tinchlik va baxt dillardagi ardog'imiz,
Do'stlar uchun bag'rin ochar dargohimiz.
Porlab turar biz yashnatgan bog'da yashil,
Paxtadoy oq, samoviy rang bayrog'imiz.

Shoir Husniddin Sharipov qalamiga mansub, bastakor Anor Nazarov bilan hamkorlikda yaratilgan bu qo'shiq istiqlolimizni tarannum etadi. Yurtimizda ro'yobga chiqayotgan yangiliklarni, mustaqillik bergan hurlik, ozodlik va baxtni kuylovchi go'zal taronalar operamiz yulduzi – Muyassar Razzoqovaga yanada shuhrat keltiryapti.

O'zbekiston va Qoraqalpog'iston xalq artisti, xalqaro tanlovlar g'olibi Muyassar Razzoqova tug'ilib o'sgan yurt – qadim Ellikqal'a zaminida ham san'at ixlosmandlari, uning shirali, sho'x-shodon ashulalari bilan birga operalarini qadrllovchi insonlar ko'p.

"Ellikqal'a" jumalidan

Topshiriq.

1. Matnni o'qing. Savollar tuzing. Suhbatlashing.
2. Prezidentimiz tomonidan musiqa va san'at sohasiga doir qanday farmonlar qabul qilinganligini bilasiz?
3. Qoraqalpog'iston zaminidan yetishib chiqqan mashhur san'atkorlar haqida nimalarni bilasiz?
4. O'zingiz yoqtirgan dramadan rol ijro eting va aktyorlarga baho bering.
5. Estrada yulduzlarini ta'riflab reklama matni tayyorlang.
6. O'zbek kinorejissorlarining ijodi bo'yicha bahs-munozara o'tkazing va ularning mashhur asarlarini sanab bering.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 49-modda:

Fuqarolar O'zbekiston xalqining tarixiy va ma'naviy va madaniy merosini avaylab-asrashga majburdirlar. Madaniyat yodgorliklari davlat muhofazasidadir.

Raqamlar so'zlaydi

Davlatimiz rahbari tashabbusi bilan ta'xis etilgan "Nihol" mukofoti uchun o'tkazilib kelinayotgan tanlov noyob iste'dodli yigit-qizlarni kashf etishga xizmat qilmoqda. Ayni paytga qadar 120 dan ziyod san'atga ixlosmand yoshlar mazkur nufuzli mukofotga sazovor bo'ldi.

"Xalq so'zi" gazetasidan

Joriy yilda birgina musiqa va san'at yo'nalishidagi nufuzli xalqaro ko'rik-tanlovlarda mamlakatimizdagi ixtisoslashtirilgan ta'lim dargohlarining 13 nafar iqtidorli o'quvchisi eng oliy o'rin – Granpriga sazovor bo'ldi.

"Xalq so'zi" gazetasidan

REFERAT MATNI, UNING TUZILISHI VA IFODA MATERIALINING XUSUSIYATLARI

Referat (lotincha «refere» – ma'ruza qilaman, ma'lum qilaman kabi so'zlardan olingan bo'lib) – muayyan bir yoki mushtarak mavzu yuzasidan bir-biri bilan bog'langan bir nechta ishlar mazmunini tanqidiy qayta bayon etishdir. Referatning kirish qismi, asosiy mazmuni va xulosasi farq qilinadi. Hajmi 15-20 sahifadan iborat bo'ladi.

O'qituvchi seminarida, avvalo, ma'lum fan sohasida mustaqil ishlashning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib beradi, turli xil nazariy kitoblar ustida ishlashning metodik yo'l-yo'riqlarini tushuntiradi yoki masalani qay tarzda ishlab chiqish tadbirini o'rgatadi. Agarda ilk seminarida kopincha oddiy bayon va asar mazmunini qayta hikoya qilib berishdan iborat referatlar tinglangan bo'lsa, yuqori kurslarda o'tkaziladigan seminar mashg'ulotlarida talabalar o'rganilgan masalaga baho ham berishlari zarur. Ularning chiqishlari munozaraga aylanishi va yozib kelgan ishlari referat emas, balki taqriz bo'lishi kerak.

Maxsus seminariga esa, ko'pincha ma'ruza tayyorlanadi. Odatda, har bir seminardan avval mashg'ulot rejasi va adabiyotlar ro'yxati beriladi. Ana shu ish rejasi va adabiyotlar ro'yxati bo'yicha talaba og'zaki axborotga hozirlik

ko'rishi, shuningdek, referat yoki mufassal taqriz yozishi lozim. Sizing birinchi referatingiz mavzu yuzasidan berilgan masalaning mazmunini tanqid va tahlil qilmay turib, oqizmay-tomizmay qayta bayon qilib berishdan iborat bo'ladi. Bundan keyingi referatlaringiz esa tanqidiy xarakterda bo'lishi kerak. Referat seminar mashg'ulotlarini o'tkazuvchi o'qituvchi rahbarligida yoziladi. Siz rahbarga doimo maslahat olish uchun murojaat qilishingiz mumkin.

Referat yozish asosan uch turli bo'lishi mumkin:

ilmiy ishni tanqidiy tahlil qilib, taqriz yozish;
mavzu yuzasidan biror tadqiqotni tahlil qilish;
biror muhokamaga tashlangan mavzuni tahlil qilib referat yozish.
Ilmiy tadqiqot yoki konkret ish bo'yicha referat yozilganda:

- ishning muhimligi – dolzarbliligi ta'kidlanadi;
- ish muallifining nazariy qarashlariga baho beriladi;
- muallif qarashlariga fanda bor dalillar, fikrlardan kelib chiqib, tanqidiy yondoshiladi;
- agar ishda aniq tadqiqot materiallari bayon etilgan bo'lsa, uning asosiy natijalari, uning mantiqqa to'g'ri kelishi, ishonchiligi tahlil qilinadi;
- o'rganilgan ishning qiymati, uning amaliyot uchun ahamiyati bo'lsa ta'kidlanib, kamchiliklari, shu kamchilikka ko'ra shaxsiy fikrlar, kelajakda qanday yo'nalishda ishlar qilinishi ma'qulligi bayon etiladi.

Referat ustida ishlashning ba'zi qoidalari: talaba referat ustida ishlashning tartibi taxminan quyidagicha:

- 1) mavzu tanlash;
- 2) bibliografiya tuzish, kutubxonada adabiyot borligini aniqlash;
- 3) sinchiklab o'rganish uchun tanlangan adabiyotdan ko'chimalar olish;
- 4) adabiyotni o'qish davomida xomaki reja tuzish;
- 5) murakkab reja tuzish, sarlavha va sarlavhachalarni ravshan, ochiq-oydin va qisqacha ifodalash. Shu rejaga muvofiq, zarur bo'lsa, talabalar gunuhida psixologik kuzatishlar o'tkazish;
- 6) adabiyotdan olingan ko'chimalardan foydalanib, matnni rejaga muvofiq bayon qilish;
- 7) boshqa muallifning maqolasida yoki kitobida keltirilgan sitatalari bilan kifoyalarni, sitatalarni birinchi manbalarga qarab puxta tekshirish. O'z fikrlari bilan sitatalarning nisbatini solishtirib ko'rish. Referatda sitatalarning ko'payib ketishiga yo'l qo'ymaslik;
- 8) shaxsiy kuzatishlar va eksperimentlar materialini tahlil qilish, natijalarni referatga qo'shish;
- 9) xomaki yozuvni oqqa ko'chirish, ayni vaqtda matnning abzaslarga bo'linishiga rioya qilish (referatlarda uchraydigan xato shuki, bir necha

sahifada bitta ham abzas qo'yilmaydi). Ortiqcha jumalardan qochish, grammatik va stilistik xatolarga yo'l qo'ymaslik. Bayon qilish nutqini tekshirib chiqish;

10) yakun va xulosalar yozish;

11) referatni tamomila ko'chirib yozish, sahifalarga raqam qo'yish, matnni broshura qilib tikish, muqovasini bezash.

Referatni rasmiylashtirishga e'tibor bilan qarash kerak. Yaxshi qog'oz tanlab, bir tomoniga yozish, uning chekkasidan 3 sm, o'ngdan 1,5 sm, yuquridan 2 sm, pastdan 2,5 sm bo'sh joy qoldirish kerak.

Referatning boshida ish rejasi – mundarija beriladi. Unda sarlavha va sarlavhachalar bir-birlariga bo'ysunganligi ajratiladi, sahifalar ko'rsatiladi.

Referat yozish uchun talaba tuzgan ish rejasini o'qituvchiga ko'rsatishi shart.

Uyga topshiriq: Mavzuni o'qib, o'zbek san'ati ustalari haqida matn yozib keling.

Nazorat ishi.

Diktant matni

QADRIYATLAR

Qadriyatlar bilan bog'liq masalalar hayotning eng asosiy mavzulari bo'lib hasoblanadi. Qadriyatlar mustaqillikni mustahkamlaydigan ma'naviy omildir.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng qadriyatlarga e'tibor kuchaydi, mamlakatimizda umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi e'tirof qilindi, milliy qadriyatlar hamda shaxs manfaatlarini umuminsoniy talablarga moslashtirish va uyg'unlashtirish asosiy vazifa bo'lib qoldi.

Qadriyatlar insoniyat tarixi davomida asta-sekin shakllanadi. Ularning miqdori va sifatining ortishi insoniyat taraqqiyoiti qanchalik ilgari-
laganligining ko'rsatkichidir.

Qadriyatlar mahalliy, milliy, mintaqaviy va umuminsoniy bo'ladi. Jamiyat taraqqiy etgani sari jahonning barcha xalqlariga tegishli, ya'ni umuminsoniy qadriyatlar ko'payib boraveradi.

Qadriyat deganda, inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsalar tushuniladi (masalan, erkinlik, tinchlik, yaxshilik). Insoniyat tarixi unga xizmat qiladigan, o'zi yaratgan, suyanadigan va qo'llab-quvvatlaydigan qadriyatlar dunyosining kengayish, boyish va takomillashish tarixidir. Biz yaratayotgan ushbu moddiy va ma'naviy boyliklar olamining gultoji qadriyatlardir. Qadriyatlar va qadriyat mezonlari kishilarga, ularning xulq-atvorini tartibga solish va to'g'ri yo'naltirishga xizmat qiladi.

Milliy qadriyatlari bo'lmagan millat yoki elat yo'q. Millat–milliy qadriyatlarning sohibi; millatning tanazzuli milliy qadriyatlarning tanazzulidir. Milliy qadriyatlar millatning tarixi, yashash tarzi, kelajagi, uni tashkil etgan avlodlar, ijtimoiy qatlamlar, milliy ong, til, ma'naviyat hamda madaniyat bilan uzviy holda namoyon bo'ladi.

O'zbekiston mustaqillikka erishish tufayli milliy qadriyatlarga e'tibor kuchaydi. Negaki, milliy qadriyatlar mamlakatimiz mustaqilligini mustahkamlaydigan ma'naviy asoslardan biridir. Bizning milliy qadriyatlarimiz tug'ilgan makon va ona yurtga ehtiram, avlodlar xotirasiga sadoqat, kattalarga hurmat, muomalada mulozamat, hayo, andisha kabilarning ustuvorligi bilan xarakterlanadi.

"Mustaqillik" izohli ilmiy-omabop" lug'atidan.

QAHRAMONLAR UNUTILMAYDI

(Kurs ishi (loyihasi) matni uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyatlari)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish va tahlil qilish.
2. Kurs ishi (loyihasi) matni uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyatlari bilan tanishish.
3. O'rganilgan mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ishlash.

O'ZBEK XALQINING MARD O'G'LONI

Sobir Rahimov 1902-yil fevralida Toshkent shahrida tug'ilgan.

1922-yilning yozida u harbiy xizmatga ko'ngillilar qatorida chaqiriladi. Bokudagi harbiy maktabda o'qiydi va usta chavandoz ham mohir qilichboz bo'lib yetishadi.

1925-yilda harbiy maktabni a'lo baholar bilan tamomlagach, Samarqanddagi harbiy o'zbek otliq diviziyasi ixtiyoriga keladi. Bu yerda u vzwod komandiri bo'lib xizmat qiladi.

1926-yilda Sobir Rahimovga kapitan harbiy unvoni beriladi.

1941-yilda Sobir Rahimov Smolensk shahridagi motorlashtirilgan polk komandirining o'rinbosari edi. Ikkinchi jahon urushi davrida dovyurak o'zbek o'g'li yurt ozodligi uchun dushmaniga qarshi jon-jahdi bilan kurashadi.

1942-yil iyunida Don daryosi atrofidagi qattiq janglar vaqtida diviziya komandiri va polkovnik unvonida bo'lgan Sobir Rahimovga 1943-yil mart oyida general-mayor unvoni beriladi.

1945-yil 26-mart kuni Gdank shahri uchun jang ketayotgan bir paytda o'zbek xalqining mard o'g'loni qahramonlarcha halok bo'ldi.

Yurtining porloq kelajagi uchun jon fido qilgan o'g'lonini xalqimiz aslo unutmadi. Bugun uning nomi bilan poytaxt tumanlaridan biri, metro bekati, maktablar atalgan.

Topshiriq:

1. Vatan uchun kurashgan qahramonlarning jasorati haqidagi matni tinglab, mazmunini qisqartirib so'zlang.

2. "Qahramoni xotirlab" mavzusida eshitgan yoki bilgan kishilaringiz to'g'risida hikoya qiling.

Yangi an'analar

Azal-azaldan to'y, bayram qilishdan oldin o'tgan ajdodlarimiz xotirasini yodga olishgan, mahrumlar sha'niga duolar o'qib, elga osh tortishgan.

O'zbekiston Prezidenti tomonidan qatag'on qurbonlarini yod etish kunining joriy etilishi tarixiy an'analarni yangi zamonaviy shaklda tiklashning eng ibratli namunasi bo'ldi.

Yurtboshimizning tashabbusi bilan Toshkentning Yunusobod tumanida bunyod etilgan "Shahidlar xotirasi" yodgorlik majmuasiga 31-avgust tongida mamlakatimizning turli hududlaridan kelgan yuzlab vatandoshlarimiz yig'ildi.

Joylarda miting-marosimlar o'tkazilishi "Xotira va Qadrlash kuni"ning asosiy tadbiri hisoblanadi. Miting-marosimlarda Vatan ozodligi uchun kurashganlar xotirasi yodga olinadi. Xotira va qadrlash kuniga bag'ishlangan tadbirlar asosan xotira xiyobonlari, uy-muzeylari, ko'chalar, maydonlar, qabristonlarda tashkil qilinadi. Miting-marosimlar mahalliy sharoitlarni hisobga olib turlicha uyushtiriladi.

Xotira va qadrlash kunini uyushtirishdan asosiy maqsad – Vatan ozodligi uchun qurbon bo'lgan va halol mehnat qilib, vafot etganlar xotirasini yodga olish, abadiylashtirish, ular boshlagan ezgu ishlarni davom ettirishdir.

KURS ISHI (LOYIHASI) MATNI UNING TUZILISHI VA IFODA MATERIALINING XUSUSIYATLARI

Kurs ishlari Oliy va o'rta ta'lim vazirligiga qarashli oliy o'quv yurtlarining barcha fakultet, bo'limlarida, AL va KHKlarida ta'lim olayotgan talabalar va o'quvchilar tomonidan bajariladigan, o'quv rejalarida ko'rsatilgan ta'lim-tarbiya jarayoni bilan uzviy bog'liq bo'lgan yordamchi xarakterdagi yozma ish turlaridan biri hisoblanadi.

Kurs ishlari nazorat ishlariga nisbatan hajmi jihatidan ancha katta bo'ladi. Ta'kidlash kerakki, kurs ishlarida tadqiqotchilik element (unsur) lari ko'proqdir. Shuning uchun ham kurs ishlari talabalarning mustaqil ravishda yaratgan dastlabki rasmiy ilmiy ishi sanaladi.

Kurs ishlarining asosiy vazifasi ixtisoslik fanlari bo'yicha bir muammo yuzasidan talabalarning mustaqil ravishda ilmiy ishini tashkil qilish va rejalashtirish qobiliyatini kamol toptirishdan iborat.

Talaba kurs ishlarini yozish jarayonida izlanadi, maxsus va qo'shimcha adabiyotlar bilan tanishadi, ilmiy fikrlash, tanlangan mavzu bo'yicha xulosalar chiqaradi. Kurs ishining saviyasi uni tayyorlashga ko'riladigan hozirlikka ko'p jihatdan bog'liq. Kurs ishini yozishdan oldin talaba tegishli manbalar, adabiyotlar bilan atroflicha tanishib chiqishi, ilmiy-nazariy va tanqidiy manbalarni sinchiklab o'qib chiqishi, tahlil qilishi kerak.

Kurs ishlari mavzularini tavsiya etishdan oldin muayyan kafedra kurs ishining asosiy maqsad va muammolarini belgilab beradi. Shundan kelib chiqib, kafedrada kurs ishlari mavzulari tuziladi. Mavzular kafedra tomonidan tasdiqlangach, talabalarga tavsiya etiladi.

Kurs ishlarini referatga aylantirib yuborish yaramaydi. Ko'zlangan maqsadi, mazmuni va hajmiga ko'ra jiddiy farqlari bo'lganligi sababli referatlarni kurs ishi sifatida qabul qilish mumkin emas. Yana shuni ham ta'kidlash kerakki, referatda tadqiqotchilik unsurlari, ilmiy xulosa va umumlashmalar kamroq bo'ladi.

Kurs ishlari mavzulari rang-barang bo'lishi, mavzular yil sayin yangilanib borishi zarur. Kurs ishlari uchun sohada kam o'rganilgan yoki ancha murakkab muammo va masalalar mavzu qilib olinishi mumkin.

Kurs ishlarida ilgari surilgan barcha mulohazalar, bayon etilgan fikrlar, kuzatishlar, xulosalar talabalar bilimlari va qobiliyatlarini darajasida chuqur, mantiqli, dalillangan bo'lishi lozim. Kurs ishiga mana shu sifat va xususiyatlariga qarab baho beriladi.

Kurs ishlarini baholashda ularning hajmiga ham e'tibor beriladi: u qo'lyozmada 30-25 sahifa, kompyuterda 8-10 bet atrofida bo'lishi talab etiladi.

Kurs ishining kirish qismida muallif tanlangan mavzuning ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan muhimligi, dolzarbligini, o'rganilganligi, o'rganilishi zarur masalalar ko'rsatiladi. Ishning asosiy qismida talaba o'z oldiga qo'ygan maqsadini keng ravishda batafsil yoritadi; bu ishning 75-80% ini tashkil qiladi.

Talaba kurs ishining oxirida umumiy xulosalar chiqaradi, bunga 5-10 % ish hajmi ajratilishi mumkin.

Ishning ilova qismida sitata, ko'chima, ma'lumotlar olingan adabiyotlar, manbalar ro'yxati aniq va to'liq ko'rsatiladi.

Kurs ishlarining himoyasini o'tkazishga ham jiddiy ahamiyat berish kerak bo'ladi. Kurs ishlari o'qituvchi rahbarligida guruh talabalari bilan o'tkaziladigan hisobot yig'ilishida himoya qilinadi. Berilgan mavzuni himoya qilishda talaba tomonidan tayyorlangan tezis o'qib beriladi va erkin fikr bildirish, munozara asosida himoya qilinadi, baholanadi.

Kurs ishi muqovalangan holatda kafedraga topshiriladi, ilmiy rahbarning taqrizi bilan kafedrada saqlanadi.

Kurs ishi yakunlariga bag'ishlab konferensiyalar ham uyushtirilishi mumkin. Bunday tadbir eng yaxshi bajarilgan kurs ishlarini tanlab olishga imkon beradi. Natijada bunday eng yaxshi tayyorlangan kurs ishlari namunalaridan ko'rgazmalar, tanlovlar tashkil qilinishi mumkin va bunday tadbirlar ta'lim-tarbiyada katta samaralar beradi.

Uyga topshiriq. "Qahramonni xotirlab" mavzusida matn yozing.

BILIMLARIMIZ AMALIYOTDA

(Bitiruv malakaviy ishi matni, uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyatlari)

Reja:

1. Mavzuga oid matnni o'qish, o'rganish, tahlil qilish.
2. Bitiruv malakaviy ishi matni, uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyatlarini o'rganish.
3. Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar ustida ishlash.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA O'QUV-TARBIYA JARAYONINI SAMARALI TASHKIL ETISH BO'YICHA TAVSIYALAR

Bugungi kunda ilm-fan, texnika va ishlab chiqarish sohalarining tez sur'atlarda jadallik bilan rivojlanishi ta'lim tizimi xodimlaridan ta'lim-tarbiya sifatini mazmun jihatidan yangi bosqichga ko'tarishni talab etib, har bir tizim xodimi, ayniqsa o'qituvchilar zimmasiga yanada yuksak mas'uliyat va vazifalarni yuklaydi.

Ta'lim-tarbiya tizimining bugungi kundagi asosiy vazifasi o'quvchilarni Vatanimizni sevadigan, o'z bilimi va iste'dodiga suyanadigan hamda mustaqil ravishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalardan foydalangan holda bilim oladigan qilib tarbiyalashdan iborat. Mazkur vazifalar samarali darslar orqali amalga oshiriladi.

I. "DARS – MUQADDAS" tadbirini amalga oshirish:

1.1. O'qituvchining darsga puxta tayyorgarligi ta'limning muvaffaqiyatli va samarali bo'lishining garovidir.

Dars bu sinfda aniq maqsadlarni ko'zlab, belgilangan vaqt oralig'ida o'qituvchi rahbarligida o'quvchilar uchun o'quv-tarbiya jarayonining tashkil etilishidir.

Shunday ekan, har bir o'qituvchi darsga tayyorlanmasdan turib kirishga vijdoni yo'l qo'ymasligi, tayyorlanmasdan (dars ishlamasiz) kirgan darsiga esa ish haqi olmasligini bilishi lozim.

O'qituvchining darsga tayyorgarligi shartli ravishda ikkiga bo'linadi:

1. O'qituvchining o'z fani yuzasidan **umumiy tayyorgarligi**;
2. O'qituvchining har bir **darsga kundalik tayyorgarligi**.

O'qituvchining **umumiy tayyorgarligi** muntazam amalga oshadigan jarayon bo'lib, o'quv yili boshlanishi oldidan quyidagilarni qamrab oladi:

– Davlat ta'lim standarti, o'quv dasturi, o'quv reja hamda ularga berilgan tushuntirish xatlarini o'rganib chiqish;

– faniga oid yangi ilmiy va metodik adabiyotlarning mazmuni bilan tanishish;

– tegishli ko'rgazma materiallarni, o'quv-jihozlarini o'rganish, ularni o'qituvchi tomonidan o'qitilishi;

– ilg'or o'qituvchilarning ish tajribalarini o'rganish, tahlil qilish orqali bilimni kengaytirish kabilardir.

Darsga tayyorgarlikning eng asosiysi bu o'qituvchining har bir **darsga kundalik tayyorgarligi**dir.

Darsga tayyorgarlik ko'rish quyidagi bosqichlarda amalga oshirilishi lozim:

1-bosqich: Taqvim-mavzu rejadagi yangi mavzu va unga ajratilgan vaqt (soat) aniqlashtirib olinadi.

O'qituvchining taqvim-mavzu rejasining namunaviy shakli

T.r	Mavzular	Mavzuga ajratilgan dars soati	Dars o'tiladigan sana (Dars jadvali bo'yicha sana yoziladi)	Izoh
1				
2				
3				

2-bosqich: DTS va o'quv dasturidan o'tilayotgan mavzuda qanday tushunchalar (bilim, ko'nikma va malakalar) shakllantirilishi lozimligi aniqlashtirib, shu asosida dars maqsadlari belgilab olinadi.

3-bosqich: Mavzu asosida darsda foydalaniladigan texnik vositalar, ko'rgazmali va didaktik materiallar, adabiyotlar o'rganib chiqiladi hamda dars ishlarni (konspekti) yoziladi.

1.2. Dars ishlarni (konspekt)ning tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

Sana, sinf (parallel sinflar uchun bitta mavzu bo'yicha alohida-alohida dars ishlarni (konspekt)ni yozish shart emas, bitta mavzuga bitta dars ishlarni yozilsa kifoya. 5-a, b-sinflar deb ko'rsatiladi), **fan nomi** yoziladi.

Darsning mavzusi (taqvim-mavzu reja asosida).

Dars maqsadi (darsga qo'yilgan maqsad 45 daqiqa davomida bajariladigan (erishiladigan), aniq, hayotiy (real) va dars yakunida baholanadigan (o'lchamli) bo'lishi maqsadga muvofiq):

a) ta'limiy maqsad – dars jarayonida o'quvchilarda shakllantiriladigan bilim, ko'nikma va malakalar asosida belgilanadi;

b) tarbiyaviy maqsad – dars jarayonida o'quvchilarda qaysi axloqiy sifatlarni shakllantirilishi asosida belgilanadi;

d) rivojlantiruvchi maqsad – dars natijasida o'quvchilarda qaysi bilimlar va axloqiy fazilatlar rivojlantirilishi asosida belgilanadi.

Dars turi: (quyidagicha bo'lishi mumkin: yangi tushuncha, bilimlarni shakllantiruvchi; o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantiruvchi; umumlashtiruvchi; o'quvchilarni egallagan bilim, ko'nikma va malakalarni tahlil, nazorat qiluvchi darslar).

Darsda foydalaniladigan turli xil metodlar (an'anaviy, zamonaviy, interfaol kabilar)dan eng yaxshisi bu o'tilayotgan mavzuning o'quvchilarni tomonidan samarali o'zlashtirilishiga xizmat qiladigan.

Darsda foydalaniladigan jihozlar (texnik vositalar, ko'rgazmali va didaktik materiallar).

Darsni tarkiban quyidagi qismlarga ajratish mumkin:

tashkiliy qism;

o'tilgan mavzuni takrorlash (mustahkamlash);

yangi mavzuni tushuntirish;

yangi mavzuni mustahkamlash;

o'quvchilarni baholash;

uyga vazifa berish.

Dars ishlarni tayyorlashda o'quvchi darsning har bir qismini e'tiborga olishi maqsadga muvofiq.

Dars ishlarni (konspekt) hamma o'quvchilarda bo'lishi shart. Lekin dars ishlarni qanday hajmda, necha varaqdan iborat bo'lishi o'quvchilarning mahoratiga bog'liq. Bunda hamma o'quvchi uchun bir xil chegara, cheklanish o'rnatib bo'lmaydi.

Agarda o'quvchi dars berayotgan o'quvchilarning o'zlashtirish samaradorligi yuqori bo'lsa, o'quvchilarni turli ko'rik-tanlovlarda yuqori natijalarga erishgan bo'lsa, o'quvchilarning dars jarayoniga maktab ma'muriyati va hududiy xalq ta'limi boshqaruvi idoralari xodimlari tomonidan xalaqit berishlariga yo'l qo'yilmaydi.

Dars ishlarni (konspekti) qo'lyozma shaklida yoki kompyuterda ham yozilishi mumkin. Dars ishlarni kompyuterda yozishning eng muhim **yagona sharti, shu o'quvchilarning o'zi kompyuterda ishlarni bilishi lozim.**

Direktorning o'quv tarbiyaviy ishlar bo'yicha o'rinbosari har bir o'quvchilarning dars ishlarni ko'rib, tasdiqlash jarayonida o'quvchilarda darsga kirish uchun quyidagi eng minimum hujjatlar bo'lishini nazorat qiladi:

– dars ishlarni (konspekti);

– taqvim-mavzu reja;

– o'quv dasturi;

– darslik.

1.3. O'quvchilarning o'z ustlarida mustaqil ishlarni, ijodiy izlanishlari orqali ta'lim samaradorligini oshirishga yordam beradigan omillardan biri bu muntazam ravishda o'quvchilarning darslarini tahlil qilishdir.

O'quvchi darsini **kuzatish va tahlil qilish** ularning pedagogik mahorati, ish tizimi, o'quvchilarning o'zlashtirishi, bilim darajasi kabi sohibiy va kasbiy layoqati yuzasidan xulosa chiqarish hamda o'quvchilarning o'zaro tajriba almashish imkonini beradi.

Dars tahlili kuzatish, o'rganish shaklida olib boriladi.

Xalq ta'limi muassasalari faoliyatini metodik ta'minlash va tashkil etish tuman (shahar) bo'limi mudirlari, o'rinbosarlari, metodistlari tomonidan **haftasiga kamida 2 soat**, ta'lim muassasalari direktorlari, ularning o'rinbosarlari tomonidan **4 soat**, fan metodbirlashma rahbari tomonidan **2 soat**, o'quvchilarni tomonidan **1 soat** o'quvchilarning darslari kuzatilishi va tahlil qilinishi talab etiladi.

Dars kuzatish va tahlil qilish orqali o'quvchilarning umumiy tayyorligi, bilim olishdagi faolligi, fanga bo'lgan qiziqishlari, o'quv materiallari va jihozlar bilan mustaqil ishlay bilishlari, o'quvchilarning munosabatlari aniqlanib, dars tahlil qilinadi. Bunda asosiy mezonlar sifatida o'quvchi tomonidan dars maqsadining to'g'ri qo'yilganligi, o'quv dasturi asosida dars jarayonini to'g'ri rejalashtirishi, materiallarini bilish darajasi, yangi mavzuni

tushuntirish jarayonida asosiy g'oyani ajratib olishi, ilmiylik, ko'rgazmalilik tamoyillariga rioya qilishi, darsda hamkorlikka erisha olishi, bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishni nazorat etishi, dars mobaynida vaqtdan unumli foydalanishi va pedagogik muomala madaniyatini egallaganlik darajasi kabi jihatlar inobatga olinadi.

Sifatli dars—bu o'quvchilar tomonidan samarali o'zlashtirilgan dars.

Dars boshlangandan keyin hech kimning ushbu jarayonga xalaqit berishiga yo'l qo'yilmaydi.

Darsning tahlili quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ilmiy tahlil. 2. Psixologik tahlil. 3. Metodik tahlil. 4. Didaktik tahlil. 5. Umumpedagogik tahlil va boshqa tahlillar (yoki bularning hammasini qamrab oladigan kompleks tahlil).

O'qituvchilarning darslarini tizimli tahlil qilish amaliyotining joriy etilishi o'qituvchilarga amaliy-metodik tavsiyalar bergan holda darslarning samaradorligi oshishiga yordam beradi.

Topshiriq:

1. Siz pedagogik amaliyotni qanday tasavvur qilasiz?
2. Maktab amaliyoti bilan bog'liq taassurotlaringizni o'rtoqlashing.
3. Oliy ta'limda sizning mutaxassisligingiz bo'yicha qanday amaliyot turlari o'tkazilishini bilasizmi? Yuquri bosqich talabalari bilan shu haqda suhbatlashing.

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Bitiruv malakaviy ishi oliy ilm dargohida talabalar bajaradigan mustaqil yozma ishlarning tuzilishi, mazmuni va maqsad-vazifalari jihatidan eng murakkab, sarmazmun va oliy darajadagi ilmiy-tadqiqot ish shakli hisoblanadi. Malakali mutaxassislar tayyorlashda respublikamiz oliy ilm dargohlarida uning to'la kursini tamamlashda bajariladigan yakuniy topshiriq o'ziga xos ilmiy tadqiqot - bitiruv malakaviy ish sanaladi. Maqsad va vazifalari jihatdan uning oliy ta'limda ahamiyati juda kattadir.

Mazkur tadqiqot nazorat va kurs ishlaridan o'zining mazmuni, muam-molarni qamrab olish darajasi, ilmiy tahlillarning chuqurligi, miqyosining kengligi, o'rganilayotgan mavzuning dolzarbligi bilan ajralib turadi. Bitiruv ishlarida muayyan yoki masalalar bo'yicha mavjud bilimlarni umum-lashtirishning o'zi kifoya qilmaydi. Ularni ma'lum darajada rivojlantirish maqsad qilib qo'yiladi. Shu sababli u mustaqil tayyorlangan ilmiy-tadqiqot hisoblanadi. Malakaviy-bitiruv ishlari qobiliyatli, iste'dodli, iqtidorli tala-balarni yuzaga chiqaradi, ularni aspiranturaga tayyorlashga yordam beradi.

Talabalar tomonidan bitiruv ishlarini tayyorlashda ayrim rasmiy hujjat-larni rasmiylashtirishga to'g'ri keladi. Bitiruv malakaviy ishi mavzulari muayyan kafedra va fakultet ilmiy kengashi tomonidan tasdiqlanadi. Mav-zular ro'yxatini tuzishda talabalarning muayyan bir masala ustida ishlash bo'yicha istaklari inobatga olinadi.

Bitiruv malakaviy ishi mavzulari doirasi haddan tashqari kengayib ketishiga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Bitiruv malakaviy ishi uchun mavzu tanlanganda talabalarning bilim doirasi, qobiliyati, imkoniyati e'tiborga olingani ma'qul.

Talaba bitiruv ishini kafedra tomonidan belgilangan yuqori malakali professor-o'qituvchi rahbarligida tayyorlaydi. Kafedrada talaba bitiruv ishiga ilmiy rahbar qilib uning mavzusiga qiziqqan, mazmunini mukammal biladigan, ma'lum darajada tadqiq etgan o'qituvchi-professorni tayinlash maqsadga muvofiqdir. Ana shundagina talabaning izlanishlari yaxshi sa-mara beradi.

Talaba bitiruv malakaviy ishini tayyorlash jarayonida ilmiy rahbaridan maslahatlar, ilmiy ko'rsatmalar va ma'naviy yordam olib turadi. Ustoz va shogird birgalikda ishning yo'nalishi, tadqiq etiladigan asosiy masalalarni muayyan ravishda belgilab oladilar. Bitiruv ishini bajarishda ham har qanday ilmiy ishdagidek, avval reja tuziladi.

Bitiruv ishining kirish qismida uning maqsad va vazifalari bayon qilinadi. Asosiy qism ikki yoki uch (muammoning hajmi va ko'lamiga qarab) bobdan iborat bo'lishi mumkin.

Mazkur boblarda talaba o'rganilayotgan masala yoki ilmiy asarning mufassal va chuqur tahlilini beradi, o'z fikr-mulohazalarini kuzatish va tajribalarini mantiqli va asosli yozma bayon qiladi, ifodalaydi.

Ishning xulosa qismida oldingi boblardagi fikr va mulohazalarga yakun yasaladi, muhim va zarur umumlashmalar chiqariladi.

Bitiruv ishini tayyorlash va uni yozish jarayonida talaba o'z fikrlari bilan birga, farazlarini isbotlash, asoslash maqsadida ilmiy va badiiy asarlaridan ko'chimalar keltirishi mumkin.

Bitiruv ishida uning mazmuni, xususiyati va sifati singari fazilatlariga, ifodalanish xarakteriga, shuningdek, texnik jihatdan ta'minlanishiga ham asosiy e'tibor qaratiladi. Bitiruv ishining to'liq matni ilmiy rahbar to-monidan o'qilgach, kompyuterda yozdiriladi va muqovilanadi. Uning hajmi 60-70 bet atrofida bo'ladi. U kafedraga topshirilishi kerak. Ish kafedraga qabul qilinishi uchun ilmiy rahbar u haqda qisqacha taqriz yozadi. Taqrizda bitiruv ishining o'ziga xos xususiyatlari ko'rsatiladi va ommaviy himoyaga qo'yilishi mumkinligi ta'kidlanadi.

Bitiruv ishlari Davlat attestasiyasi komissiyasi oldida ochiq-ommaviy ravishda himoya qilinadi. Bitiruvchi himoyada taxminan 10-15 minut davomida o'z ishining asosiy mazmuni, mohiyati va xulosalarini qisqacha bayon qilib beradi. Himoyadan oldin tezislar sifatida ishning asosiy xulosalarini kompyuterda 2-3 sahifada ko'p nusxada (DAK hay'ati a'zolariga yetarli miqdorda) tayyorlab, tarqatish maqsadga muvofiqdir.

Himoyada bitiruvchidan so'ng kafedra tomonidan belgilangan oponent so'zga chiqadi. U DAK a'zolarini o'zining taqrizi mazmuni bilan tanishtiradi. Taqriz matni himoyadan oldin kafedraga topshirilishi lozim. Taqrizda bitiruv ishining mohiyati, ilmiy qiymati, fazilatlarini, ahamiyati, qanday baholash mumkinligi bo'yicha istaklar aks etishi zarur. Shundan keyin bitiruv ishining mazmuni bilan tanishib chiqqan shaxslar (xohlovchilar) ixtiyoriy ravishda o'z mulohazalari bilan so'zga chiqishlari mumkin.

Bitiruvchi o'zining yakunlovchi so'zida taqrizchi va boshqa o'rtoqlarning fikr-mulohazalariga javoblar qaytaradi, aytilgan ilmiy fikr, mulohazalarga o'z munosabatini bildiradi, masalaning munozarali tomonlarini o'z dalillari bilan oydinlashtiradi. Oxirda DAK a'zolari kengashib, bildirilgan fikr-mulohazalarni hisobga olgan holda bitiruv ishini baholaydilar va e'lon qiladilar.

Topshiriq. "Aql charxi". Quyidagi so'zlarning mosini tanlab yozing.

Qadim jamoa birlashmasi -..., yolg'on emas - ... hind zodagoni-..., oynasiz deraza -..., qush "qo'li" -... , chizish quroli - ..., buzq onasi -... , "arzon" aksi -..., shabada, nasim -..., falak, osmon -..., saf, tizim -..., Italiya poytaxti -... .

Topshiriq. So'z o'yini. Quyidagi so'zlarning "q" bilan boshlanib "q" bilan tugaydigan ma'nodoshlarini toping.

Sochdagi kepak -	sut mahsuloti -
baliq qiltanoq'i -	o'tkirlovchi tosh -
xushchaqchaq -	juda kambag'al -
sohil -	gazlama bo'lagi -
bosh kiyim -	azob-uqubat -
unashtirilgan qiz -	ortib qolgan -
baliq ovi quroli -	
passiv talaba -	
muzday emas -	

Uyga topshiriq: 1. Pedagogik amaliyotga doir talabalarning hisobotlari bilan tanishing (ular kafedralarda saqlanadi) va taassurotlaringizni kichik matn shaklida bayon qiling.

1. Institut ARMida saqlanayotgan bitiruv malakaviy ishlari bilan tanishish va taassurotlaringizni og'zaki ravishda bayon qiling.

TEST

1. Og'zaki so'zlashuv tilining xususiyatlari qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Erkinligi, ma'lum me'yorlarga amal qilishi shart emasligi, oddiyligi.
- B. Erkinligi va oddiyligi.
- C. Ma'lum me'yorlarga amal qilmasligi.
- D. Aniq bir qolipga solimaganligi.

2. Qaysi qatorda turkiy tillar - qarindosh tillar to'g'ri berilgan?

- A. Boshqird, qorachoy-bolqor. B. Venger, koreys.
- C. Tojik, uyg'ur. D. Rus, ozarbayjon.

3. Til oilalarining nomlari nimaga asoslanib nomlanadi?

- A. Bobo tili nomiga asoslanib. B. Kelib chiqishiga ko'ra.
- C. Qaysi hududda joylashishiga ko'ra. D. Til oilasidagi eng qadimiy til nomiga asoslanib.

4. Qaysi qatorda turkiy tillar oilasining guruhlanishi to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Qipchoq tillari guruhi, o'g'uz tillari guruhi, qorluq tillari guruhi.
- B. Chigil tillari guruhi, o'g'uz tillari guruhi, qorluq tillari guruhi.
- C. Yag'mo tillari guruhi, o'g'uz tillari guruhi, qorluq tillari guruhi.
- D. Chigil tillari guruhi, yag'mo tillari guruhi, o'g'uz tillari guruhi.

5. Qorluq tillari guruhiga mansub tillar qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. O'zbek tili, uyg'ur tili. B. Turkman, ozarbayjon.
- C. No'g'oy, qoraqalpoq. D. Qozoy, qirg'iz.

6. Tatar, boshqird, xakas, chuvash tillari qaysi guruhga mansub?

- A. Qipchoq tillari guruhiga. B. Chigil tillari guruhi.
- C. o'g'uz tillari guruhi. D. qorluq tillari guruhi.

7. Turkiy tillar oilasida nechta til mavjud?

- A. 30 ga yaqin til. B. 30 ta. C. 30 dan ortiq. D. 24 ta.

8. Turkiy tillarda so'zlashuvchilar yashamaydigan mintaqani ko'rsating.

- A. Afrika. B. Avstraliya. C. Osiyoda. D. Yevropa.

9. Turkiy tillarning xususiyatlari qaysi qatorda to'liq va to'g'ri berilgan?

- A. Agglutinatativ til hisoblanadi. Har qanday grammatik ma'no alohida qo'shimcha yordamida ifodalaniadi.

B. Flektiv til hisoblanadi. Har qanday grammatik ma'no alohida qo'shimcha yordamida ifodalaniladi.

C. Flektiv til hisoblanadi. Qo'shimchalar asosan o'zakdan keyin qo'shiladi.

D. Agglutinatativ til hisoblanadi. Har qanday grammatik ma'no alohida qo'shimcha yordamida ifodalaniladi. Qo'shimchalar asosan o'zakdan keyin qo'shiladi.

10. Davlat tili haqidagi qonunning yangi tahriri qachon qabul qilindi?

A. 1989-yil 21-oktabrda. B. 1995-yil 21-dekabrda.

C. 1992-yil 21-oktabr. D. To'g'ri javob berilmagan.

11. Davlat tili haqidagi qonunning qaysi moddalarida O'zbekistonda boshqa tillarning ham amal qilinishi himoyalaniadi?

A. 2-,4-,6-,10-,14-moddalarda. B. 2-,4-,6-,10-,14-, 24-moddalarda.

C. 2-,4-,6-,10-moddalarda. D. 2-,6-,10-,14-moddalarda.

12. Davlat tili haqidagi qonunning qaysi moddasida "Respublikaning ma'muriy-hududiy birliklari, maydonlari, ko'chalar va geografik obyektlarining nomlari davlat tilida aks ettiriladi" deb ko'rsatilgan?

A. 19-moddada. B. 23-moddada. C. 6-moddada. D. 10-moddada.

13. "Ushbu Qonun tillarning tumushda, shaxslararo muomalada, diniy va ibodat bilan bog'liq udumlarni ado etishda qo'llanishini tartibga solmaydi". Ushbu jumlar davlat tili to'g'risidagi qonunning nechanchi moddasidan olingan?

A. 19-moddada. B. 23-moddada. C. 3-moddada. D. 10-moddada.

14. Turkiy tillarning fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, dialektal xususiyatlari haqida to'la ma'lumot beruvchi asar...?

A. A. M.Koshg'ariy, "Devonu lug'otit turk". B. Yu.X.Hojib, "Qutdg'u biliq". C. A.Yugnakiy, "Hibut ul haqoyiq". D. A.Yassaviy, "Hikmatlar".

15. 1930-yilgacha xalqimiz qanday yozuvdan foydalanib keldi?

A. Lotin grafikasiga asoslangan turkiy yozuvdan.

B. Arab grafikasiga asoslangan turkiy yozuvdan.

C. Rus grafikasiga asoslangan turkiy yozuvdan.

D. Urxun-enasoy yozuvidan.

16. Rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvi qachon amalga tatbiq etildi?

A. 1940-yildan. B. 1940-yil may oyidan. C. 1930-yil may oyidan

D. 1929-yildan.

17. Hozirgi o'zbek adabiy tili markaziy dialektlarga qaysi jihatga ko'ra asoslanadi?

A. Fonetik. B. Leksik. C. Grammatik. D. Uslubiy.

18. "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" necha bo'limdan iborat?

A. 80 ta. B. 7 ta. C. 82 ta. D. 8 ta.

19. "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" necha banddan iborat?

A. 80 ta. B. 9 ta. C. 82 ta. D. 8 ta.

20. Faqat og'zaki nutqqa xos uslubni ko'rsating.

A. so'zlashuv. B. ilmiy. C. publitsistik. D. badiiy.

30. Badiiy uslubga xos so'zlarni toping.

A. qarog, dudog, kamon. B. nigoh, irin, binobarin. C. salom, ota, bilan. D. maktab, bayram, juda.

31. Professor, prorektor, dotsent so'zlari qaysi uslubga xos?

A. rasmiy uslubga. B. ilmiy uslubga. C. badiiy uslubga. D. so'zlashuv uslubga.

32. So'zlardan tashqari mimika ham ro'l o'ynovchi uslubni ko'rsating.

A. so'zlashuv. B. badiiy. C. Ilmiy. D. rasmiy.

33. Yozma publitsistik uslubga xos shakllarni ko'rsating.

A. sharhlovchi nutqi, dekloratsiyalar. B. feleton va pamphletlar.

C. murojaatnomalar, notiqalar ma'ruzasi. D. bosh maqola va boshlovchi nutqi.

34. Sheva so'zlar, tarixiy so'zlar qaysi uslubga xos?

A. so'zlashuv uslubiga. B. badiiy uslubga. C. ilmiy uslubga. D. rasmiy uslubga.

35. Komunikativ vazifadan tashqari ekspressiv vazifa ham bajaruvchi uslub?

A. badiiy uslub. B. so'zlashuv uslub. C. rasmiy uslub. D. ilmiy uslub.

36. Ijtimoiy hayotning ma'lum sohasi doirasida chegaralalmagan uslubni toping.

A. So'zlashuv uslubi. B. badiiy uslub. C. ilmiy uslubga. D. rasmiy uslubga.

37. Qaysi uslubda adabiy tilning barcha imkoniyatlarini o'z ichiga olish bilan birga, o'zbek shevalariga, kasb-hunarga doir leksik birliklar, iste'moldan chiqib ketgan tarixiy so'zlar ham personajning nutqida ishlatiladi?

A. Badiiy. B. Ilmiy. C. Rasmiy. D. Hech bir uslubda bunday birliklarning barchasi qo'llanilishi mumkin emas.

38. Axborot uzatish, da'vat etish, buyurish vazifalari qaysi uslubga xos?

A. Publitsistik uslubga. B. So'zlashuv uslubiga.

C. Badiiy uslubga. D. Ilmiy uslubga.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Ilmiy va nazariy adabiyotlar

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi qonuni // O'zbekistonning yangi qonunlari: To'plam. -Toshkent.: 1996, 20-30 b.
3. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 1-12 jildlar. - Toshkent. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. 2005.
4. O'zbekiston tarixi. 8-sinf uchun darslik. - Toshkent. 2010.
5. O'zbek tili fanidan namunaviy dastur (bakalavr yo'nalishi uchun). - Toshkent, 2011. 3-b.
6. Abdurahmonov X., Shodmonov E., Rafiyev A. O'zbek tili. - Toshkent.: O'qituvchi, 1988.
7. Azizov O. va b. O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi. - Toshkent.: O'qituvchi, 2007.
8. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten'les yeki komponentli frazeologizmler.
9. Hojiev A., Muhitdinova X. O'zbekcha-ruscha-o'zbekcha rasmi lug'at. - Toshkent.: O'qituvchi, 2009.
10. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik / Jamolxonov X. - Toshkent: "Talqin", 2005. - 272 b.
11. Ikromova R., Qosimova K. "O'zbek tilidan mashqlar to'plami". - Toshkent.: O'qituvchi, 1988.
12. Madvaliyev A., Mahmudov N., va b. O'zbek tilida ish yuritish (munshoot). - Toshkent: O'zbek Milliy ensiklopediyasi.; 1990. - 223 b.
13. Muhitdinova X.S., Salimova Z., Po'latova X. O'zbek tili. - Toshkent.: O'qituvchi, 2006.
14. Mustaqillik. Izohli ilmiy-omabop lug'at. - Toshkent. Sharq, 2006.
15. Nazarov K., Sayfullaev R., Ubaydullaeva M. O'zbek tili (Ixtisoslik grammatikasi). - Toshkent.: O'qituvchi, 1993.
16. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva P.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzaalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent, Fan va texnologiyalar, 2009. -275 b.
17. Qahhorova H., Muhammedova S. O'zbek tili. - Toshkent: Universitet,2004.
18. Qudratov T. Nafasov T. Lingvistik tahlil. - Toshkent, O'qituvchi, 1981.
19. Qo'chqortoyev I., Rafiyev A. Kundalik muloqot so'zlashgichi/Razgovornik povidnevno go obsheniya, - Toshkent .; O'zbekiston, 1995.
20. Rafiyev A. va boshqalar. Chet elliklar uchun o'zbek tili. I-qism. (CD kassetali) - Toshkent.: O'zbekiston , 2001.
21. Rafiyev A. va boshqalar. O'zbek tili. Kasb-hunar kollejlarning rus guruhlar uchun o'quv qo'llama. -Toshkent.: Ilm-Ziyo, 2006 - 160 b.
22. Rafiyev A., G.Qurbonova. O'zbek tili.(tibbiyot mutaxassisliklari uchun). O'quv qo'llama. - Toshkent.: 2008.

23. Rafiyev A., Mahmudov N., Yo'ldoshev I. Kultura rechi i deloproizvodstvo na gosudarstvennom yazike. -Toshkent.: Cho'lpon, 2011
24. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent. Universitet. 2006.
25. Rahmatulleyev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. - Toshkent, O'qituvchi, 1978
26. Rasulov R., Mirazizov A. O'zbek tili. O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi muassasalarining ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan guruhlari uchun o'quv qo'llama. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2006.
27. Reshetov V.V. Osnovi fonetiki I grammatiki uzbekskogo yazika. - Toshkent.: O'qituvchi, 1966.
28. Ruscha-o'zbekcha lug'at. 1-2 jild. - Toshkent: O'zbek Milliy ensiklopediyasi.; 1988.
29. Toponimika: O'quv qo'll./ S.Qoraev. - Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 2006. 153-bet.
30. To'xliyev B., Qurboniyazov G. O'zbek tili. - Toshkent 2012.
31. Usmonova M. va b. O'zbek tili. Darslik. - Toshkent.: O'qituvchi, 1992.
32. Yuldashev R.A. Izuchaem uzbekskiy yazik /O'zbek tilini o'rganamiz. Izd. 2- e, dop. - Toshkent.: O'qituvchi, 1996. - 264 s.
33. Yusupov E., Ismoilov F. Inson barkamolligi. - Toshkent: 1990. 199- b
34. Xolbekova M. Hozirgi o'zbek tili uslubiyati. - Guliston. 2010.
35. Shodmonov E., Rafiyev A., G'oyipov. O'zbek tili. Darslik. - Toshkent.: O'zbekiston, 1995.
36. O'zbek tili grammatikasi. 1-jild. Morfologiya. -Toshkent, Fan, 1975. 581 b
37. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-5 jild. - Toshkent.: O'zbek Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2005 - 2008.
38. XXI asr: istiqbolimiz timsollari. - Toshkent; O'zbekiston, 2001.

Badiiy va ilmiy-omabop adabiyotlar

39. Ahmad S. Toshlarda qotgan hayrat: Adabiy o'yalar, xotiralar, hikoyalar. - Toshkent. G'. G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2006. -208 b.
40. Husayn S. O'zbek udumlari. - Toshkent.
41. Maxtumquli. Dunyo o'tib boradur. - Toshkent. Sharq. 2007.
42. Tolibnoma. - Toshkent. 2002.
43. Vohidov E. Menin' juldi'zi'm. Qaraqalpaqstan baspasi'. - Nokis. 1972.
44. Qahhor A. Tanlangan asarlar. - Toshkent. G'. G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2007. 208-b.
45. Qodirov P. Yulduzli tunlar. Bobur. - Toshkent. Sharq. 2002.

Gazeta va jurnallar

46. "Abituriyent". 47. "Adolat". 48. "Amu tonggi". 49. "Ellikqal'a". 50. "Fan va jamiyat".
51. "Kitob dunyosi". 52. "Ma'rifat". 53. "Oila davrasida". 54. "Tasvir". 55. "Til va adabiyot ta'limi". 56. "Turkiston". 57. "Vatanparvar". 58. "Xalq so'zi". 59. "XXI asr".

MUNDARIJA

KIRISH	6
O`ZBEKISTON — YAGONA VATAN (Modal so`zlarning hissiy-tasviriy xususiyatlari va vazifadoshlik shakllari) ...	11
UNIVERSITETIM BILAN FAXRLANAMAN (Leksik qatlamlar)	16
UNIVERSITETIM BILAN FAXRLANAMAN (Shevaga xos so`zlar.)	21
HAYOT MENING TASAVVURIMDA (Qo`shimchalar sinonimiyasi va antonimiyasi)	28
KITOB — BILIMLAR XAZINASI (Nutq uslublari. So`zlashuv uslubi va adabiy til uslubi farqlari)	34
TURMUSH URUNISHLARI (Og`zaki va adabiy so`zlashuv uslubi)	38
ADABIYOT — MA`NAVIYAT O`CHOG`I (Badiiy nutq uslubi, uning xususiyatlari)	45
TABIAT VA INSON (Ilmiy nutq uslubi va uning xususiyatlari)	56
HUQUQ VA BURCH (Ilmiy uslubda ixtisoslik leksikaning qo`llanishi va kesim shaklining ko`rinishlari)	63
HUQUQ VA BURCH (nazorat ishi)	67
SALOMATLIGING O`Z QO`LINGDA (Ornabop nutq uslubi, uning xususiyatlari)	68
TARIX VA ZAMONAMIZ (Rasmiy-idoraviy nutq uslubi, uning xususiyatlari)	72
XIZMAT KO`RSATISH MADANIYATI (Rasmiy-idoraviy hujjatlarning til xususiyatlari)	77
XIZMAT KO`RSATISH MADANIYATI	85
USTOZ MAKTABI (Frazeologik birliklarning turlari va uslubiy xususiyatlari)	87
KASHFIYOTLAR OLAMIDA (Sintaktik aloqa turlari)	95
KASHFIYOTLAR OLAMIDA (Grammatik ma`noni hosil qiluvchi vositalar)	101
YETUK MUTAXASSIS BO`LAMAN (Gapda so`z tartibi va gap bo`laklarining tushib qolishi)	105

YOSHLAR TASHABBUSI (Bog`langan va bog`lovchisiz qo`shma gaplarning o`zaro ma`nodoshligi) ...	109
MA`RIFAT O`CHOQLARI (Matn va uning ko`rinishlari)	113
MILLIY QADRIYATLAR E`ZOZI (Dialogik matnning ma`no munosabatiga ko`ra turlari)	116
XALQ SAYLI (Monologik matnda mazmun izchilligi va ohang)	121
MAHALLAMIZ KELAJAGI (Matn mazmunining qisqacha bayoni (rezume), uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyatlari)	123
XIZMAT SAFARI (Annotatsiya matni, uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyati)	125
O`ZBEKISTON TRANSPORTI VA YO`LLARI (Taqriz matni, uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyati)	129
O`ZBEK SAN`ATI USTALARI (Referat matni, uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyatlari)	134
QAHRAMONLAR UNUTILMAYDI (Kurs ishi (loyihasi) matni uning tuzilishi va ifoda materialining xususiyatlari)	139
BILIMLARIMIZ AMALIYOTDA	142
Foydalanilgan adabiyotlar	152

YULDASHEVA SHAHLO SHUKURLAYEVNA
KABULOVA DURDONA SATIMOVNA
SOBIROVA MOXIRA YO'LDOSHEVNA

O`ZBEK TILI

o`quv qo`llama

«Bilim» nashriyoti
Nukus – 2013

Muharrir *R. Palwaniyazova*
Badiiy muharrir *I. Serjanov*
Texnik muharrir *Z. Allamuratov*
Sahifalovchi *N. Saukieva*

Licenziya: Al № 108, berilgan vaqti' 2008-ji'l 15-iyul.

Original-maketdan bosishga ruxsat etildi 12.12.2013. Bichimi 60x84 ¹/₁₆.
"Times KRKP" gamiturasi'. Kegl 10. Ofset bosma usulida chop etildi.
Hajmi 9,75 b.t. Shartli 9,07 b.t. 8,43 hisob b.t. Adadi 500 dona.
Shartnoma № .

"Bilim" nashriyoti. 230103. Nukus shahri, Qoraqalpog'iston ko'chasi, 9.

MCHJ «FARMA PRINT NUKUS» bosmaxonasida chop etildi.
Nukus shahri, A. Dosnazarov ko'chasi, 18.